

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3

Jadran Kale

Narodne nošnje i kultura odijevanja u sjevernoj Dalmaciji
Doktorska disertacija

Mentorica: Aleksandra Muraj

Zagreb, 2009.

1. Uvod

Ovim radom želimo prikazati i nadograditi raspoloživo znanje o narodnim nošnjama u sjevernoj Dalmaciji, razjasniti na koji je način to znanje usustavljeno, takve spoznaje i kategorije usporediti s drugim istraživanjima, te prikazati i raščlaniti današnja kulturna zbivanja s narodnim nošnjama i pripadnom kulturom odijevanja.

Stoga je, osim sabiranja raspoloživih spoznaja i tumačenja vezanih za temu na zadanom području, rad ujedno i ažurirani teorijski podsjetnik. Odvijajuća rasprava o zasadima kako etnologije i njenih disciplinarnih bliskovrsnica uopće, tako i etnologije u Hrvatskoj, zbog povijesne i metodološke isprepletenosti istraživanja tekstila i odjeće (napose u muzejima) s konstituiranjem same etnologije i njenih definicija metoda i predmeta istraživanja predstavlja okolnost zbog koje bi ovakav rad mogao doprinijeti životnosti i kompetenciji etnologije u svojem društvu.

Zato istraživanje narodnih nošnji i povezane kulture odijevanja u naznačenom dijelu Hrvatske možemo u isti mah predočiti kao prinos poznavanju ovdašnjeg tradicijskog odijevanja, no isto tako i kao pretresanje, procjenu i doprinos metodoloških pomagala od značenja za zadanu područje i temu, a zanimljivih i za profiliranje etnologije u okolnostima propitivanja njenih polazišta.

Istraživanja narodnih nošnji ne predstavljaju zaseban dio etnološke znanosti,¹ ni ostalih bliskih disciplina nastalih na zasadima drugih akademskih tradicija kakve se često zna nazivati “sestrinskim znanostima”.² Brojna istraživanja ove vrste nastaju u sklopu muzejskih ekspertiza i srodnih materijalnih studija, a interdisciplinarni se doticaji događaju među povjesničarima, povjesničarima umjetnosti, sociolozima kulture, ekonomskim povjesničarima i tekstilnim tehnolozima,³ sa stimulacijama iz kulturnih i medijskih studija (tekstualnim

¹ Terminološku zabunu s hipotetskom “znanošću o nošnjama” mogu pobuditi njemačke riječi *Trachtenkunde* i *Kostumkunde*. Prva je riječ rijetko rabljena složenica, uglavnom iz XIX. st. i sa početka XX. st. – npr. u višesveščanoj knjizi “*Allgemeine Trachtenkunde*” koju je Bruno Köhler (1855.-1925.) od konca XIX. st. do svoje smrti objavio u više izdanja. Druga se riječ odnosi na muzejsku obradu odjevnih i tekstilnih predmeta iz perspektive historije umjetnosti a ne na istraživanje narodnih nošnji ili kazališnih kostima. Primjerice, polugodišnjak “*Waffen- und Kostumkunde*” objavljuje *Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostumkunde* sa sjedištem u hanoverskom Historijskom muzeju. U Njemačkoj redovitije korišten u XIX. st., termin *Kostumkunde* je pospješio svoju svjetsku famu nakon što je 1926. godine Emma von Sichart djelo Karla Köhlera (1826.-1876.) iz 1877. s originalnim naslovom “*Die Entwicklung der Tracht in Deutschland während des Mittelalters und der Neuzeit*” uz postojeće crteže upotpunila fotografijama i reizdala pod naslovom “*Praktische Kostumkunde in 600 Bildern und Schnitten*”, te nakon što je ovako uređeno izdanje 1928. u SAD svjetsku reputaciju dostiglo pod engleskim naslovom “*History of Costume*” te se od 1963. godine faksimilno otiskuje u pristupačnom izdanju nakladničke kuće Dover. Reputacija K. Köhlera ima se zahvaliti ranijoj trosveščanoj sintezi narodnih nošnji, također s nacrtima praktičnima za ponavljanje, pod naslovom “*Die Trachten der Völker in Bild und Schnitt*” (1871.-1873.).

² Moglo bi se reći da je usvojeno globalno rješenje ovog nominalnog problema nemijenjajuća formulacija “Međunarodnog kongresa *antropoloških i etnoloških znanosti*” (ICAES), do sada 17 puta održanih okupljanja kakva se po konceptu i obuhvatu mogu usporediti samo s godišnjim kongresima Američke antropološke udruge (AAA). Formulaciju iz kratice ICAES dalje u radu ne rabim isključivo zbog njene duljine.

³ Dva su čuvena korporativna primjera, “*CIBA Journal*” (u različitim razdobljima još pod naslovom “*CIBA-Geigy Journal*” i “*CIBA Review*”) i “*Textile History*” (od 1982. godine pod naslovom “*The Journal of Textile and Costume History and Conservation*”). Časopis korporacije CIBA je od 1957. do okončanja 1993. godine izlazio na četiri jezika u 141 broju. Drugi je časopis 1968. godine počela objavljivati zaklada tekstilnog industrijalca Erica Pasolda *The Pasold Research Fund*, ujedno i nakladnik važne knjižne edicije “*Pasold Studies in Textile History*”. Na ovaj način industrija održava blisku vezu s tumačenjima narodnih nošnji, uspostavljenu već u razdoblju svjetskih izložbi od 1860. do 1937. godine (Taylor 2004:203). Uvrštavanje narodnih izložaka u

analizama i istraživanjima reprezentacija), rodni studija, sociologije i ekonomije turizma i marketinga (Hansen 2004:370 i 371).⁴ Istraživanja narodnih nošnji u akademskim tradicijama kulturne antropologije i socijalne antropologije kao kulturna tema nikad nisu pripadala istraživanjima baštine, već su postojala kao znanstvena praksa promjenljiva ovisno o interakcijama s drugačijim načinima odijevanja od kolonijalnog perioda do današnje globalizacije obilježene hiperkomunikacijom (ibid., 372). Kao srce današnjih istraživanja kvalificiraju se razjašnjavanja dinamike i diferenciranja društvene moći kakva oblikuju raznovrsne pojave kulturnih prilagodbi (ibid.).⁵

U Hrvatskoj, kao i u nizu susjednih nacionalnih istraživačkih praksi, istraživanja narodnih nošnji leže u korijenu disciplinarnog konstituiranja etnologije.⁶ Etnologija kao institucija koja regulira narodnu umjetnost u Hrvatskoj (Bonifačić 1997:147) priskrbila je status znanstvene discipline upravo u razdoblju osnutka i početka djelovanja prvih etnografskih muzeja u Hrvatskoj. Jezgre njihovih fundusa sadržavale su najviše tekstilnu građu (zbirka Salamona Bergera u zagrebačkom Etnografskom muzeju 1919., v. Gjetvaj 1989:12, zbirka Kamila Tončića u splitskom Etnografskom muzeju 1910.). Još 1988. godine se prigodom međunarodnog kongresa antropoloških i etnoloških znanosti u Hrvatskoj prigodna reprezentativna izložba "Čarolija niti" posvetila upravo narodnim nošnjama i tekstilu. Istraživačka matrica prikladna za pristupanje fundusu i obradu ovakve vrste građe u vrijeme konstituiranja etnologije slijedila je kulturno-povijesne, tj. difuzionističke obrasce. Takva je matrica sažeta idućim riječima njenog najistaknutijeg hrvatskog provoditelja u etnologiji, isprva kustosa a od 1927. godine sveučilišnog nastavnika Milovana Gavazzija:

"Kad bi se htjela dati potpuna slika sastava neke kulture i predočiti kako je ta kultura nastajala, koje je stadije u razvoju kroz prošlost prolazila, trebalo bi zapravo znati odnosno istražiti za svako njeno kulturno dobro do posljednjega: koja mu je starina u toj kulturi, je li u njoj samoj nastalo i kad je nastalo, ili je s druge strane primljeno i kad se to zbiljo; dalje, koja je bila sudbina pojedinačno svakoga od njih kroz stoljeća u

ove manifestacije inicirano je od Austrije (Köstlin 1997:111), s karakterističnom prisutnošću perifernih odn. "reliktnih" krajeva (*Reliktlandschaften*) Carevine (Köstlin 1997:107, Taylor 2004:216).

⁴ Najutjecajniju periodiku predstavljaju časopis washingtonskog Tekstilnog muzeja "*The Textile Museum Journal*", "*Clothing and Textiles Research Journal*" koji kao časopis udruge *International Textile and Apparel Association* izlazi od 1982. godine, reputirani časopis udruge *British Costume Society* pod naslovom "*Costume*", časopis udruge *The Costume Society of America* pod naslovom "*Dress*" koji je donekle prilagođen i zainteresiranim za kostimirane inscenacije, manji časopisi poput "*Costume Research Journal*", te novi važni časopisi nakladničke kuće Berg, profilirane tvrtke-kćeri Oxfordovog nakladničkog koncerna: "*Fashion Theory: The Journal of Dress, Body & Culture*" od 1997. godine (s tematima poput kose ili rodni odnosa, a "kulturnom konstrukcijom tijela kao identiteta" ["... of the embodied identity"] kao uredničkim pojašnjenjem orijentacije časopisa) i "*Textile: The Journal of Cloth & Culture*" od 2003. godine. Berg od 1997. godine (zbornik Eicher 1995. je izašao u ediciji *Ethnicity and Identity Series*) ujedno izdaje ediciju antropoloških studija pod naslovom *Dress, Body, and Culture*, s do sada izašlih 46 knjiga. Ovaj knjižni niz ima i svoj zbirni ISSN. Među knjigama iz edicije je i npr. studija o tobelijama (Young 2001.), zbornik o svadbenim odjećama diljem svijeta (Foster i Johnson 2004.), itd. Uz kvartalni časopis "*Fashion Theory*" od 2009. godine Berg je najavio i izlaženje polugodišnjeg suplementa "*Fashion Practice*". Među nakladnicima knjižnih nizova još se ističe američki *Humanities Press* s nizom pod naslovom "*The History of Dress Series*" (Scott 1980., Herald 1981. itd.). Specijalizirani referentni časopis van tehnološkog područja je "*World Textiles*". Kod nas se kontinuirano objavljivanje prinosa relevantnih za temu zbiva u etnološkim, muzeološkim i konzervatorskim časopisima (u tehnološkom časopisu "*Tekstil*" sporadično), u katalogima etnografskih muzeja i muzejskih odjela, zbornicima i monografijama. Podrobnije o dosezima i značaju periodike v. Taylor 2002:66-69.

⁵ U svojem autoritativnom pregledu autorica izrijeком isključuje etnološke prinose, kao i one koji pripadaju kulturnim studijama, folkloristici, psihologiji i marketinškim studijama (Hansen 2004:371).

⁶ Zašto je etnografija narodnih nošnji konceptualno vezana za dugotrajnu paradigmu etnološkog istraživanja razmatra Dunja Rihtman-Auguštin (1987:86).

toj kulturi, da li se dalje razvijalo, u kojoj je svezi i odnosu bilo s ostalim elementima pručavane kulture, dokle se održalo, t.j. da li je već nestalo i zaboravljeno ili je još u narodu održano i t. d.”(Gavazzi 1942:639)

U novije je vrijeme ovakav metodološki učinak *“koji se iscrpljuje u pobrojavanju 'činjenica' i opisivanju predmeta”* (Čapo Žmegač 1995:35) u etnološkim istraživanjima tekstila i odjeće u Hrvatskoj ocijenjen i kao *“ograničavanje istraživačkih pitanja na ona o podrijetlu i o različitim kulturnim slojevima i prošlim utjecajima”* (Bonifačić 1996:258). I u drugim je europskim disciplinarnim sredinama primijećeno da se *“ovakav način sagledavanja (...) odijevanja jedva promijenio od konca XIX. st.”* (Tarlo 1996:5). Po istoj autorici, osnovna se zamjerka istraživanjima i pristupanjima tekstilu i odjeći u muzejskim etnološkim istraživanjima može uputiti krutosti teorijskih polazišta, poput onih vezanih za pitanja društvenih identiteta iskazivanih odijevanjem:

“Muzeji su s pravom naglasili važnost odjeće kao oznaka društvenog identiteta, ali slabost leži u njihovom čestom favoriziranju jednog kriterija identiteta na račun drugog. No identiteti, kao i same klasifikacije, mogu biti višestruki i proturječni.” (Tarlo 1996:15, prev. a.)

Nedostatak ovakvog načina tumačenja građe sažet je idućom ocjenom:

“Odjeća (...) je u muzejskim vitrinama postala okamenjena, a njeno se značenje često pojavljuje kao statično i kruto. Umjesto preuzimanja aktivne uloge u stvaranju identiteta, ona postaje pukom izložbenom legendom koja ne čini mnogo više od samog otkrivanja identiteta muzejskoj publici. [Ovim] procesom nepomičan i ograničen postaje sam pojam identiteta.” (Tarlo 1996:6, prev. a.)

Stoga je očito da pri govoru o istraživanju narodnih nošnji u Hrvatskoj, a iz promatranog područja potječu i njeni prvi opisi, ujedno pretresamo i neke od temeljnih disciplinarnih zasada. Zato su prinosi ovoj temi istraživanja inače zanimljivi i u diskursu odvijajuće etnološke polemike o utemeljenjima ove znanstvene discipline suočene s mijenjanjem njenih predmeta istraživanja i pripadnih metoda, u recentnom prinosu miljokazno imenovanoj kao *hrvatska etnološka dekonstrukcija* (Prica 2001:206).

U ovom ćemo se radu poslužiti raspoloživim spoznajama polučanima u bliskim znanstvenim disciplinama. Među povijesnim istraživanjima tekstila i odijevanja se kao napose plodonosne nameću usporedbe s prinosima nastalima na teorijskim polazištima francuske socijalne historije (okupljene oko časopisa *Annales*), germanofone historijske sociogeneze na zasadima djela Norberta Eliasa, te novijih pristupa, poput mikrohistorije snažno utjecane od Geertza i američke simboličke antropologije (Le Roy Ladurie, Ariés, Ginzburg, Burke, Zemon Davis) i njemačke historije svakodnevice (Lüdtke, W. Kaschuba i dr.). U preglednom članku o mikrohistoriji, Mirjana Gross je među mnogim temama istraživanja definira interesom za pitanja odijevanja odmah nakon pitanja prehrane. Ona nastavlja:

“Mikrohistorija je svakako struja historijske antropologije (...), [koja od metoda primjenjuje] ‘gusti opis’ i promatranje sudjelovanjem interpretativne, simboličke kulturne antropologije (...). Pojam ‘kultura’ se više ne odnosi na ‘visoku’ kulturu (...).” (Gross 1994:22)

Recentna desetljeća povijesnih istraživanja u Hrvatskoj su spoznaje o segmentima kulture življenja u Hrvatskoj obogatila brojnim objavljenim podacima, mnogima među njima u našem zadanom području od izravne veze s našom temom, upotpunjujući prijašnje makrohistorijske nazore po kojima sitnice iz povijesnih svakodnevnica poput pojedinosti inventara, oporuka, zaloga ili notarskih spisa nisu zavrijedile pozornost i objavljivanje. Pri istraživanju povijesne kulture odijevanja ne nužno samo najotmjerenijih društvenih grupa ove nam nove disciplinarnosti historijske znanosti idu na ruku iscrpnošću gradiva i teorijskom približnošću uvriježenim etnološkim predmetima istraživanja, poput kulture sela ili gradskog puka, ili pak metodama, poput pozornog praćenja osvjedočivih usmenih sadržaja. Među rezultatima ovakvih historijskih istraživanja ovaj rad ne stremlji samo faktografskom potvrđivanju dijelova nošnje u povijesnim potvrdama i pripadnim genetskim raščlambama, već je glavna interdisciplinarna namjera odmjerenje pojava iz kulturnog i društvenog konteksta njihove uporabe, poput društvenih interakcija darivanjima odjevnih predmeta ili njihovom krađom (Roche 1996:84 i 330-344, Spufford 1984:107-148), percepcijom odjavnog uzora među uniformama (Nikolić 1978.), tekstilnih i odjavnih predmeta upletenih u običajne inventare prenesenih značenja poput uroka, presvlačenja nasmrt oboljelih, itd. Utjecaj materijalnih studija (Prošić-Dvornić 2006:22-24) na kovanje svojevrsnih kulturnih biografija predmeta (Taylor 2002:15, 72-74) prakticiranju etnoloških zadataka u svojevrsnom “aukcijskom ključu”, s respektom za nepomućene izvorne karakteristike, postavio je primjereniji ključ istraživačkog zanimanja kakav bi se mogao nazvati “restauratorskim”. Rad na odjevnom predmetu može podsjećati na restauratorski rad na arheološkom lokalitetu, na povijesnoj palači ili na umjetničkoj slici (Taylor 2002:19). Mogu se odstraniti svi slojevi koji se ne drže “izvornima” i nedvosmisleno najvrijednijima, no u načelu je moguće i ostaviti mjesta za značenja koja su tom kulturnom dobru korisnici pridavali u različitim vremenima ili okolnostima; prvi je ključ po mjeri kupca a drugi po mjeri čitatelja. Uobičajena muzejska praksa s odjevnim predmetima ne dijeli akvizicijsko zanimanje za prepravljane, modificirane ili adaptirane dijelove odjeće (Taylor 2002:15-18), niti se predmet s takvom “kulturnom biografijom” može vidjeti u stalnim postavima hrvatskih muzeja.⁷ Može se konstatirati da živimo u vremenu kada oživljeni interdisciplinarni interes za stvarni povijesni život ljudi pokreće i nove akvizicijske, interpretacijske i izlagačke prakse okrenute svemu onome što nam živo predočeni odjevni i tekstilni predmeti imaju reći o životu konkretnih ljudi koji su ih rabili, ne više toliko o narodu kojeg su imali statično idealizirati (Taylor 2004:305).

Također su vrijedne i arheološke spoznaje kakve su demonstrirane nekim novijim prinosima o ovdašnjoj kulturi odijevanja u antici (Schönauer 2001., na tragu ranijih prinosa Abramića za Hrvatsku i Čremošnikove za Panoniju i BiH) ili u ranom srednjem vijeku (Dragičević 1988.), te među novijim epohama u povijesti umjetnosti, potkrijepljenog brojnim navodima i za promatrano područje (Božić-Bužančić 1982.), kao i u širem kulturnom području (Birbari 1975., Herald 1981., Newton 1988.).

⁷ Iskusnoj kolegici Ivanki Ivkanec iz Etnografskog muzeja u Zagrebu zahvaljujem na razgovoru u kojem smo se bezuspješno pokušali sjetiti nekog izlaganja ovakve vrste.

2. *Obrazloženje teme i metodologija rada*

2.1 *Geografske granice istraživanja*

Rad kakav je potreban za namicanje odgovora na postavljena pitanja će se iz razloga brojnosti i obuhvativosti promatranih pojava ograničiti na područje sjeverne Dalmacije, tj. sjeverni od tri dijela (sjeverni, srednji i južni) južnog hrvatskog primorja, kako je definirano u najnavođenijem geografskom udžbeniku (Crkvenčić et al., 1974:95). Po toj definiciji, sjeverna Dalmacija na hrvatskom zemljovidu seže od prisojne padine jugoistočnog dijela Velebita na sjeveru i grebena sjeverozapadnog dijela Dinare na istoku do zapadne strane Svilaje k Vilaji i rtu Ploče na jugu, uključivo s otocima od Paga do Žirja (ibid.). Stoga nismo uzeli u obzir povremena referiranja na sjevernodalmatinski prostor kao onaj kojem južnu granicu predstavlja tok rijeke Krke.⁸ Iz istog razloga područje istraživanja nismo odredili po granicama dvije sjevernodalmatinske županije, jer sjevernoistočni dio Zadarske županije uključuje i dio Like oko Lovinca i Gračaca. Predmeti od zanimanja za temu ovog rada su cjeline i dijelovi tradicijskih nošnji podrijetlom sa sjevernodalmatinskog područja, njihovi opisi, prikazi i tumačenja.

U okolnostima disciplinarnih raspri ovakva je zemljovidna zadanost uglavnom povoljna za plodonosno dosizanje ciljeva rada putem postavljenih istraživačkih pitanja, jer se radi o dobro definiranom geografskom području. Na zapadu nas od susjednog kulturnog područja dijeli morska barijera i državna međa, sjeverna granica promatranog područja je ujedno i novija povijesna i aktualna granica pokrajine Dalmacije, istočna granica je istaknuto planinsko bilo koje ujedno predstavlja i hrvatsku državnu među, dok je jugoistočna granica uvjetno povučena međama između gradskih upravnih područja Knina i Drniša spram Sinja, te Šibenika spram Trogira, Kaštela i Splita, sa geografskim i kulturnim identitetima Dalmatinske Zagore u zaleđu i Bosiljine pri obali, zajedničkim na obje strane ovako postavljene razdjelnice. Državne međe s dvije strane promatranog područja, more i planinski lanci na ukupno tri njegove strane, s njegovom ne toliko oštrom granicom tek na jugu, pomoći će nam da jasnije definiramo koje kulturne pojave trebaju biti predmet istraživanja ovog rada, a kojima se treba posvetiti drugim prilikama.

2.2 *Povijesne granice istraživanja*

Uključujući i neetnografska vrela vremenski je okvir predmeta ovog istraživanja proširen koliko mu to dozvoljavaju dokumentarni pokazatelji. Najstariji likovni pokazatelj je tropej iz Garduna, nastao u I. st. n. Kr., koji, iako prekoračuje geografsku granicu našeg interesa, sadrži relevantan prikaz odjevnih predmeta. Najstariji arhivski podatak seže u X. st. (spomen rakna u Zadru 999. godine), no do XV. st. arhivski podatci su sporadični.

⁸ Sličnog se obuhvata drže izdanja Narodnog muzeja u Zadru (Lulić Štorić 2003., Lulić Štorić et al. 2005.). Za svrhu našeg istraživanja ove geografske razlike nisu predstavile značajniju poteškoću.

U kasnijem je vremenu izdašnost arhivskih i leksikografskih vrela iduća:

<i>Arhivska vrela</i>	
XV. st.	69
XVI. st.	153
XVII. st.	290
XVIII. st.	152

Iz XIX. st. je svega 8 arhivskih podataka, što se može objasniti povjesničarskom specijalizacijom po periodima. Samo su jedan filolog (Šupuk) i dva povjesničara (Stošić i Anzulović) u svojim radovima sustavno donosili podatke s terminima zanimljivima za istraživanje kakvo smo ovdje definirali. Na tako malobrojnom uzorku istraživača se preference vrela i perioda smjesta razaznavaju.

Kod starijih leksikografskih vrela, bilo objavljenih (Vrančić, Kašić i Parčić), bilo neobjavljenih (Tanzlingher i Jurin), terminiranje izvora posve ovisi o pojavi autora i ne može se povezati s brojnošću arhivskih vrela. U tablici je naveden broj riječi korištenih u ovom radu (tematski zanimljivih hrvatskih riječi lišenih neologizama, kako je potanko prikazano u odlomku o leksikografskim vrelima), koje se mogu vidjeti uvrštene u popratni rječnik:

Vrančić, konac XV. st.	51
Kašić, konac XVI. st.	9
Tanzlingher, početak XVIII. st.	84
Jurin, konac XVIII. st.	152
Parčić, konac XIX. (zbirka Mihovila Nakića) – početak XX. st.	252

Tabla 1: kronologija leksikografskih vrela

Kronološki starija granica istraživanja tiče se, dakle, interdisciplinarnog područja u kojem je etnologu vrijedno upoznati se s npr. arheologovim tumačenjem antičke plastike, filologovom upućenošću u glagoljska vrela, povjesničarevom uvidu u rukopisna vrela, razumijevanju dekorativnog programa u arhitekturi kakvo nam pruža povjesničar umjetnosti itd. Kronološki mlađa granica zadire u postulate same etnologije: koliko recentno treba biti postavljena donja prečka da bi osigurali koherentnost vrela, jasnoću istraživačkog zadatka i isključivanje eventualnih trivijalnosti dokumentarne građe? Tu smo kao orijentir uzeli polazište iz naslova, s “narodnom nošnjom” kojoj je na tom mjestu “kultura odijevanja” asocirana kao dio predindustrijske kulturne prakse. U eventualnoj formulaciji “povijesne kulture odijevanja” imala bi uključiti i sva vrela vezana za uvažane mode i odjevne oblike nastale van promatranog kulturnog kruga, dakle, kako pučane tako i gospodu. Takvom bi zadatku nakon prinosa Danice Božić Bužančić, Nevenke Bezić Božančić, Fani Celio Cega i Nataše Bajić Žarko koji se redom odnose na južniji dio Hrvatske bilo metodološki lakše pristupiti i na našem području, no podrazumijevalo bi istraživačke predradnje ponajprije vezane za XIX. st. kakve nam ovdje još manjkaju.

Stoga “kulturu odijevanja” u našem radu ne držimo kao kronološki otpirač kakav bi posve rastvorio vrata svim prošlim i sadašnjim kulturnim praksama, već kao koristan pojam kojim otklanjamo određene nejasnoće pojma “narodna nošnja” u uvjetima današnjih istraživanja – kako smo pojasnili kasnije u radu. Među kulturnim praksama kojima se može etnografski prići zanimljive su nam one koje posežu za predindustrijskim oblicima u odijevanju, u prvom redu onima vezanima za odijevanje u narodu kakvo je po svojim akademskim zasadima

istraživala i još istražuje etnologija, a tek potom i one kulturne prakse koje se s njima dotiču i preklapaju. U tom smislu su nam zanimljiva i današnja podražavanja predindustrijskih načina odijevanja i pripadnih predmeta, pa je donja kronološka granica načelno postavljena na prijelaz predindustrijske u industrijsku epohu (vrijeme nastanka etnologije u Hrvatskoj) uz prikaz baštine koju je to doba zateklo, ali si za predmet interesa uzima i recentnije i aktualne kulturne prakse relevantne na opisani način.

2.3 Glavna istraživačka pitanja

Ovaj će rad nastojati dati odgovore na dvije skupine istraživačkih pitanja:

A) Nakon što rekapituliramo pregled spoznaja o narodnim nošnjama sjeverne Dalmacije, kakva se njihova povezanost s ukupnom ovdašnjom kulturom odijevanja može rekonstruirati iz raspoloživih povijesnih izvora? Drugim riječima, u kakvim su interakcijama pojmovi *narodne nošnje*, tj. pučkog i seljačkog odijevanja, i *odjeće*, tijekom povijesti i u današnjoj percepciji? Na kakvim se zasadima temelji sam pojam *narodna nošnja*? Ovisno o rezultatu ovakvog pretresanja, može li se *narodna nošnja* na primjeru istraživanih područja prepoznati kao kategorija jednoznačnih identiteta kakve je zadao metodološki aparat etnologije pri njenom uspostavljanju u Hrvatskoj?

B) Koji su ključevi kreativnog čina odabiranja i oblikovanja odjeće prisutni u povijesnoj cjelini pučkog odijevanja i narodnih nošnji, unutar ukupne kulture odijevanja u istraživanom području? Kakav bi značaj takvi ključevi mogli imati u anticipaciji kulturnih pojava? U čemu je značaj narodnih nošnji u ukupnoj kulturi odijevanja promatranog područja?

Da bi razabrali disciplinarni (metodski i predmetni) prostor u kojem će ovaj rad pokušati odgovoriti na postavljena istraživačka pitanja, u idućim ćemo odlomcima sažeti obilježja dosadašnjih istraživanja i metodologiju koja bi u predloženom radu bila prikladna za dosizanje postavljenih istraživačkih ciljeva.

2.4 Pregled literature

Istraživanje narodne nošnje u bivšoj je federaciji bila jedina grana etnološkog interesa koja je za predmnijevano razdoblje novog vijeka polučila sveobuhvatnu bibliografiju (Andrejić 1976.). Forma singulara u naslovu ovog i sličnih izdanja ("*narodna nošnja jugoslovenskih naroda*"), kao i otvarajuća rečenica jedinog udžbenika ove vrste iz 1968. s poravnjavajućom konstatacijom da je "*proučavanje nošnje pojedinih naroda Jugoslavije počelo u vreme romantizma*" (Vasić 1968:5), sukladno i drugim neraspavljanim disciplinarnim polazištima poput supranacionalne sinonimije *prahrvatskog* i *praslavenskog* kulturnog sloja (Čapo 1991:11), odrazi su ideologizacije znanstvenih istraživanja poduprtih za provođenje favoriziranih interpretacijskih smjerova. Na primjeru područja omeđenog za istraživanje poznato je da i u razdoblju prosvjetiteljstva raspoložemo podrobnim pisanim i likovnim prikazima narodnih nošnji (Fortis, Lovrić), s objavljenim likovnim izvorom iz renesanse (Vecellio) i vrijednim opisom iz 1553. godine (Ljubić 1877:205) te kontekstualnim podacima iz istog razdoblja (Šižgorić o nijemom kolu, podoknicama i tužbolicama, izvođenje kakvih je

Dalmatinac prikazao na reljefu Arnirove grobnice, i dr.). Istraživano kontaktno povijesno područje baštini i niz starijih, što izravnih a što posrednih svjedočanstava o tradicijskom odijevanju, no takva nisu ulazila u zadana kronološka ograničenja.

Ova politička ograničenja prezentaciji rezultata znanstvenih istraživanja današnjem etnologu usmjeravaju pozornost i prema propuštenim spoznajama, poput onih koje su opisivanim partikularizmima ili obilježjima što ih van promicanog supranacionalnog identiteta dijelimo s drugim kulturnim sredinama mogle dovesti do propitivanja termina i polazišta o kojima se nije raspravljalo. Može se uočiti da se kulturne pojave ovakvih nazivnika mogu asociirati kako iz kruga etnoloških spoznaja, no istaknuto i među rezultatima istraživanja drugih disciplina (npr. arheološko tumačenje tekstilnih ostataka u starohrvatskim grobovima, ili tumačenja likovnih izvora povjesničara umjetnosti), gdje se poziva na interpretacijsku suradnju etnologa (Schönauer 2001:239, Božić-Bužančić 1982:74, 85 et passim.).

Deskriptivno su bogati tekstualni i popratni likovni izvori o nošnjama iz XVIII. i XIX. st. (Fortis 1984. [1774.], Lovrić 1948. [1776.], Belović-Bernadzikowska 1898.), te dijelovi slikarskih opusa (Salghetti Drioli, Carrara, Arsenović i dr., v. Schneider 1971. i Ibrovac 1935.). U novije vrijeme ovakvim je isključivo deskriptivnim odlomcima uz etnomuzikološku okosnicu literaturu obogatio Furčić (1980., 1984., 1988.). Popunjavanje istraživačke upitnice A. Radića, pak, dalo je oskudne deskriptivne podatke o narodnim nošnjama i kulturi odijevanja (Ardalić 1899:120).

Među etnološkim prinosima o narodnim nošnjama u promatranom području zatječe se antropogeografski zasnovan članak Lucijana Marčića, usmjeren k ilustriranju migracijskih procesa (1935.), dok je matica istraživanja sprovedena u skladu sa kulturno-povijesnim teorijskim usmjerenjem. Svega su dva pregleda baštine narodnih nošnji za šire dijelove ovog područja (Lulić-Štović et al. 2005., Marcinkiewicz 2001.). Specifičan značaj ima predstavljanje folklornih skupina zadarske županije (Babić 2007.).⁹ Ostali se radovi mogu podijeliti na:

- 1) prinose o cjelinama narodnih nošnji pojedinih mjesta u ovom području,
- 2) na prinose usredotočene na istraživanje dijelova narodnih nošnji, pojedinih predmeta ili motiva,
- 3) na šire studije i sinteze u kojima su dotaknute i teme tradicijskog odijevanja u sjevernoj Dalmaciji, te
- 4) na prinose koji se pri obradi drugih partikularnih tema dotiču i narodnih nošnji, tj. tradicijskog odijevanja u sjevernoj Dalmaciji.

1) U prinose prve vrste spadaju članci Olge Oštrić o tradicijskom odijevanju na Pašmanu (1987.) i u okolici Biograda, pretežito iz Pakoštana (1990.), u kojima možemo naći iscrpne opise sastavnica narodnih nošnji tih mjesta. Takav diskurs slijede i opisi tradicijskog odijevanja u Drnišu (Alaupović-Gjeldum 1994.), opis šibenske (Županović 1991.) i šepurinske nošnje (Kuštović 1999.). Članak Aleksandre Muraj o zlarinskom tradicijskom odijevanju (1982.) uz iscrpnost opisa odlikuje se temeljitim pregledom neetnografskih svjedočanstava (tekstualnih i likovnih izvora), uključivo i s analizom likovnih vrela, te

⁹ Svaka je od 39 obuhvaćenih skupina opisana na osnovi razgovora s voditeljima, no pojedini opisi nisu sravnjeni (v. npr. ponavljajuće i kontradiktorne tvrdnje o najstarijoj folklornoj skupini – Bibinje, Preko) i etnološki recenzirani (v. npr. tvrdnje o podrijetlu čipke na str. 45, ili zbudujuću etnografiju poput tipskog naziva “pokrivalo” u domaćem nazivlju iz Sali na str. 82). I pored ovih nedostataka izdanje donosi vrijedne kazivačke ulomke (npr. na str. 114) i kronološki zbir podataka o rekonstrukcijama narodnih nošnji.

podrobnom interpretacijom koja i izlazi van granica uobičajene genetske raščlambe kulturno-povijesnog teorijskog usmjerenja. Članak je preoblikovan u praktični priručnik za obnovu nošnje (Muraj 2003.), po konceptu kakav je korišten i za paški naputak (Eckhel 2002.).

2) Među iduću bi skupinu radova išli članci Milovana Gavazzija o ravnokotarskom pojasu *litar* (1972.), analize vezene *grade* i motiva *četverokuke* Jelke Radauš Ribarić (1978., 1995.) i njen diskurs o tekstilnoj aplikaciji *zvrk* u Dalmatinskoj Zagori (1997:272), bez detaljnijih opisa socijalnog konteksta nošenja i striktno genetski upravljenih. Iscrpnijeg su opisa, uz manje naglašeno rekonstruiranje podrijetla, opisi niza pojedinih motiva i predmeta iz pera Olge Oštrić (1972.a-d), te izdanje usredotočeno na vezilačke tehnike (Lulić Štorić 2003.).

Zasebnu važnost ima tematski pregled pretpovijesnih prežitaka u primorskoj tradicijskoj baštini, djelo arheologa i navodene etnologinje (Batović i Oštrić 1969.). U ovom interdisciplinarnom prinosu genetsko načelo i povijesno podrijetlo najvažniji su ključevi izlaganja.

3) Među značajnije sintetske prinose u kojima zatječemo i važne navode vezane za tradicijsko odijevanje ovog kraja pripadaju knjige, monografije i zbornici o narodnim nošnjama Hrvatske (Radauš-Ribarić 1975.), o hrvatskoj tradicijskoj kulturi (Vitez i Muraj 2001.), o hrvatskoj etnografiji (Mihovilović 1998.), kao i članak o genezi romanskih elemenata u tradicijskoj baštini (Gavazzi 1978.). Za promatrano je područje značajna i studija u kojoj se autorica posvetila opisu i kulturno-povijesnoj analizi određene suvrstice gradske nošnje (Koludrović 1954.).

4) Posebno možemo razvrstati prinose koji se pri obradi drugih tema dotiču i opisa tradicijskih odijevanja, npr. žalobne odjeće u Ravnim Kotarima (Zorić 1896:205), ili odjeće pri oblačenju seoskog kralja (Bačić 1928:322).

2.4.1 Glavna obilježja literature

Za dominantni način istraživanja narodnih nošnji ovog kraja, kulturno-povijesni pristup, po spomenutim se radovima može sažeti kao faktografski iscrpan, uz evidentiranje sastavnica odijevanja uključiv i za etnografske podatke o tehnologijama izrada dijelova nošnje pa i o načinima njihova čuvanja i održavanja, te postupaka s kosom u okviru uređenja oglavlja. Prinosi ovog teorijskog usmjerenja u pravilu nemaju mjesta za široko poimanje odijevanja i uređenja tijela kakvo uvođenjem opažanja modifikacija tijela ili čak i obraćanjem pozornosti dahu u definiranju odjeće sažimlju Roach-Higgins i Eicher (1989.), te se sporadično mogu sresti i pridodana opažanja i tumačenja predmeta poput pribora za pušenje ili oružja i njegova pribora. Takođe manjkaju i situiranja načina odijevanja u svojim društvenim stvarnostima, napose dijakronijskim. Ove povijesne i društvene jednoslojnosti mogu se protumačiti vezanima za zasade metodologije (s glavnom primjenom usmjerenog interviua, referirajućeg k vremenu mladosti kazivača) i predmeta istraživanja (seljaštvo, a pri rijetkim ulascima u gradove samo puk). Ciljevi prinosa i pored manjkavog dijakroniciteta redovito su genetske pretpostavke o identitetima prepoznatima u kulturnim slojevima, s usputnim namjenjivanjima tako definiranih identiteta mogućim današnjim konzumentima, poput folklornih ansambala.

Krajnji primjer upravljenosti istraživanja k dobrobiti znanja o podrijetlu običaja predstavlja Marčićev antropogeografski prinos, naslonjen na njegove opširnije studije izvedene po

Cvijićevom teorijskom predlošku. Cilj njegovog istraživanja je raskrivanje povijesnih migracija, o kojima posredno svjedoče i kulturne pojave iz selektivnog, necjelovitog prikaza tradicijskog odijevanja. Ono što u narodnoj nošnji ili tradicijskom življenju ne može posvjedočiti o kretanjima stanovništva u njegovom radu se ne popraća značajnijim tumačenjima; rasprava i konstatacija podrijetla shvaćena je mjerom korisnosti članka. S druge strane, otklon od krutog kulturno-povijesnog pristupa možemo prepoznati u prinosu o zlarinskom tradicijskom odijevanju (Muraj 1982.), gdje se nakon iscrpnog opisa i pripadne analize narodna nošnja kontekstualizira kao dio proizvodnje i potrošnje, kao ogledalo ustroja zajednice te kao nositelj individualnih i kolektivnih označavanja. U ovakvoj se doradi difuzionističke raščlambe razabire i utjecaj Bogatyrevih tumačenja o funkcijama narodne nošnje, potom i funkcionalističko ocrtavanje društvenih uloga narodne nošnje (socijalno-antropološki pristup), ekonomskih uvjetovanosti u predindustrijskoj zajednici (Sahlins, Rappoport), te semioloških (Eco) i strukturalističkih (Lévi-Strauss) tumačenja.

2.4.2 Kritika

Ukratko se može zaključiti da su dosadašnji etnološki prinosi o narodnim nošnjama, odn. tradicijskom odijevanju u sjevernoj Dalmaciji najvećim dijelom jasno razgraničivi po kriteriju geografske relevantnosti, te da slijede istraživačke matrice i ciljeve postavljene difuzionističkim nazorom geneze kulturnih pojava. Kvaliteta radova leži u popisima, određenjima dijelova narodnih nošnji i dosezima u analizi njihove geneze po difuzionističkom teorijskom modelu. Na ovaj način predstavljeni identiteti, uglavnom kruto i socijalno nedinamično slijedeći paradigmu temeljenu na modelu kulturnih zona (Gavazzi 1978), među izvođačima folklornih sadržaja podstakli su percepciju petrificiranih kulturnih pojava i njima asociranih identiteta.

Ova je ocjena sukladna ranijem komentaru istraživanja tradicijske graditeljske baštine:

“Ukratko: etnologija Gavazzievih učenika ostaje pozitivističkom; zadovoljava se utvrđivanjem činjenica i ograničava na njihovo opisivanje. Opisane se pojave prikazane statički, kronološki su nedorečene, i tek im manjina autora pristupa kao činjenicama podložnima mijeni u toku povijesnog procesa.” (Muraj 1989:38)

Teškoće na koje smo naišli u vezi s ovim teorijskim okvirom podrobnije su izložene niže u odlomku o organizaciji podataka. Kako smo mogli vidjeti, u novije vrijeme literatura biva dopunjena (ne nadomještена) recentnijim teorijskim postavkama (Prica 2001:204). U tome je smislu dosadašnje stanje literature pogodno za logičan nastavak osnaživanja i širenja raznovrsnih teorijskih pristupa, zajedno s pomnijom kulturno-povijesnom introspekcijom.¹⁰ To se u promatranom području pred možda najduljim kronološkim rasponom pokazalo na primjeru “sicanja”, tj. tatauviranja.¹¹ Također se ističu i povijesni pokazatelji kulturnih praksi

¹⁰ “Čini mi se, da ne treba strahovati kako ovaj pristup odbacuje istraživanje tradicije. Vjerujem da on ne može učiniti ni prvih dječjih koraka ako se dobro ne upozna tradicija. Ali mi se isto tako čini da se ni tradicija više ne može istraživati ako se nema u vidu složenost društava i međudjelovanje različitih kulturnih razina.” (Rihtman-Auguštin 1974:127)

¹¹ Sicanje se u selima između Šibenika i Sinja prakticiralo do vremena 2. sv. rata. U disertaciji o balkanskim tatauviranjima na osnovi seminarskog rada Vida Vuletića iz 1953. godine u Ogorju Donjem konstatirao ga je i sa doseljavanjem iz zapadne Bosne koncem XVII. st. povezo Mario Petrić (1973:158-159). Ovaj karakteristično djevojački običaj može se pratiti u opisima Herodota, Plutarha, Valerija Flaka, Artemiodora, Plinija, Strabona i dr. (op. cit., 162-163). Lokalne narodne nošnje u svjetlu migracija analizirala je Radauš-Ribarić 1986.

vezanih uz promjene ženskog statusa pri svadbi (v. “kokelj” i sl., usp. Barber 1999.). Razumijevanje ovakvih kulturnih praksi bez rezultata kulturno-povijesne analize zasigurno ne bi moglo zadovoljiti.¹²

2.5 Metodologija

Na postavljena istraživačka pitanja moći će se odgovoriti samo primjenom odgovarajućih istraživačkih puteva i postupaka. Obraćanje pozornosti na disciplinarno manje istražene teme zahtijevat će, uz standardni izbor etnoloških metoda, i posezanje za nekim manje prisutnim postupcima istraživanja u hrvatskoj etnologiji. Kakve su metode istraživanja prikladne za pristupanju problemima kulture odijevanja? Na ovo pitanje Tarlo idućom argumentacijom ističe važnost simboličkih značenja kojima se ima pristupiti:

“Zašto odjeću treba shvatiti tako ozbiljno? Zašto nije svejedno ako je osoba za ulogu koju u opažanjima identiteta odigrava odjećom 'krivo' odjevena? Odjeća se često poima kao izraz ili čak produžetak onoga tko je nosi. (...) Ono što se ovim sugerira nije nekakvo osobito značenje odjeće samo po sebi, već da joj njena bliskost našim tijelima daje posebne mogućnosti za simboličke razrade.” (Tarlo 1996:16, prev. a.)

U suodnosu *narodne nošnje* spram *kulture odijevanja*, kao i za raščlambu ključeva repeticije i kreacije pri tradicijskom odijevanju i stvaranju kodova kulture odijevanja uopće, uz spoznaje do kojih nam omogućava doći kulturno-povijesni teorijski pristup etnološkog istraživanja trebat će namaknuti i rezultate nastale primjenom istraživačkih modela teorijskih pristupa poput inventara zanimanja simboličke antropologije i drugih usmjerenja, kao i bliskih znanstvenih grana. Za stjecanje cjelovitije istraživačke slike može se slijediti ocjena da je posrijedi riječ o idućem stremljenju:

“Težnja za osuvremenjivanjem u smjeru znanosti što istražuje uz prošlost i sadašnjost, uz seljačku kulturu i kulturu drugih slojeva društva; ispituje značenje kulturnih tradicija u suvremenosti, njihov kontinuitet ili preobrazbu; pomiče istraživanje s izoliranih, pojedinačnih kulturnih elemenata i njihove provenijencije, na svakodnevne, obične aspekte ljudskoga života u njegovoj cjelokupnosti; u smjeru znanosti što se, barem na teorijskoj razini, zalaže za pomak od istraživanja predmeta, proizvoda kulture prema istraživanju ljudi i njihova načina života”. (Čapo 1993:21, po: Prica 2001:205)

Već po ljudima – nositeljima kulturnih pojava koje se istražuju, ovaj rad, po riječima istaknute autorice:

“... etnologiju više ne shvaća kao Bauernkunde i znanost koja se isključivo bavi kulturom nižih slojeva, dakle, u oba slučaja kao znanost o pojavama u društvenim segmentima, već kao znanost o kulturnim i civilizacijskim procesima koji se događaju u različitim etničkim skupinama, ali i u različitim ljudskim grupama i društvenim slojevima, te o njihovoj interakciji.” (Rihtman-Auguštin 1988:74)

¹² Na primjeru djevojačkog sicanja iz predindustrijskog doba danas je u istim sredinama zanimljiv sraz s modernim tatauviranjima, v. nap. 392.

Također, uz propitivanje predmeta istraživanja i nositelja istraživanih kulturnih pojava ide i promjena nazora o naravi tradicijske baštine, koji je ocijenjen idućim odlomkom:

“Shvaćanje da seljačka kultura iz prve polovice XIX. st. ne predstavlja nekakvo drevno stanje hrvatske seljačke kulture no tek jedno od njenih dijelova u određenom vremenu, zajedno sa spoznajom da jedan najstariji sloj hrvatske seljačke kulture ne postoji niti je ikada postojao, sve do danas vrlo sporo prodire u profesionalne i entuzijastičke etnografske krugove, te još sporije u šire krugove javnosti. (...) Primanje tradicija nije samo kontinuirana predaja sadržaja i oblika iz daleke prošlosti u današnjicu, već može biti i učinak svjesnog izbora iz prošlosti, ili njena (re-)konstrukcija (...).” (Čapo Žmegač 1995:34-35, prev. a.)¹³

Običaji i tradicijska kultura promatraju se na drugačiji način:

“Danas se smatra očitim da tradicije trajno kruže, ne samo tijekom povijesnih razdoblja ili kroz geografska područja, već i među društvenim slojevima. U tom procesu one se mijenjaju. Podsticaj za njihovu cirkulaciju i promjenu dolaze iz tzv. viših društvenih slojeva i usmjereni su na niže, no oni pružaju svoj utjecaj i odozdo na više. Tradicije prošlih naraštaja nadahnjuju nove, koji ih mogu usvojiti, tumačiti i mijenjati.” (Rihtman-Auguštin i Muraj 1998:117, prev. a.)

U tom smislu se europska propitivanja dugo ustaljenih nazora o specifičnim drevnim tradicijama narodnih nošnji prakticiraju sve od predgovora iz 1932. godine uz ponovljeno objavljivanje knjige *“Costumes et vues pittoresques de la Bretagne”* iz 1858. godine. Tad je originalnom tekstu Hyppolitea Lalaissea i likovnim tablama J. C. le Medera priređivač pretiska Louis Hourticq dodao primjedbe o tomu da su prikazane nošnje daleko od opisane “usidrenosti u drevnom dobu” te mnogi stilovi “za koje mislimo da su sišli iz magle vremena imaju jedva stotinu godina postojanja”, obrazlažući ove ocjene primjerima iz oblika čipki i uplitanja kose (po: Taylor 2004:236). Rasprave na ove teme varirale su od jedne do druge akademske tradicije. Osposobljenost za njihovo vođenje ovisi i o prakticiranoj metodologiji istraživanja. Potrebne promjene u metodološkim pristupima očekuju se, stoga, poglavito u idućim smjerovima:

“Nužno će za takva istraživanja biti napuštanje paradigme sličnosti, genetskog pristupa i istraživanja tzv. materijalne kulture, i usmjerenje prema istraživanju tzv. nematerijalne kulture i prema shvaćanju kulture ne kao atomiziranih jedinica već kao sustava mišljenja, ponašanja i vjerovanja; kulture kao značenja što ih ljudi pridaju svijetu i ponašanjima drugih ljudi.” (Čapo 1991:13)

Neki među nedostacima u učincima dosadašnjih istraživanja tradicijskog odijevanja u Hrvatskoj istaknuti su u polisistemskom polazištu pri definiranju predmeta istraživanja, koje zato iziskuje i prilagođene metode istraživanja:

“... tko su bili proizvođači i potrošači narodne umjetnosti; kako se mijenjala i koliko je bila složena institucija vezana uz narodnu umjetnost; kako se mijenjao repertoar za proizvodnju i potrošnju proizvoda; koje su se vrste proizvoda smatrale narodnom umjetnošću; i, konačno, kakve su se promjene događale u složenosti tržišta na kojem

¹³ V. i Köstlin 1997:115.

su se promicali proizvodi narodne umjetnosti u danom prostoru i razdoblju.”
(Bonifačić 1997:145)

Zasigurno će i društvena i povijesna kontekstualizacija istraživanih kulturnih pojava pridonijeti postizanju istraživačkih ciljeva:

“Svaki tradicionalni, ali i svaki suvremeni običaj rastvara se pred nama pogledamo li ga sa stajališta njegova značenja u konkretnoj društvenoj situaciji u kojoj smo ga zatekli (...) ako cijeli tekst, sve što se dogodilo u pojedinoj izvedbi običaja pokušamo razumjeti još i u okvirima aktualnih društvenih i povijesnih okolnosti.” (Rihtman-Auguštin 2001:36)

Novije teorijske ocjene problematiziraju i sam poriv rekonstruiranja “izvornih” oblika folklora, vrednujući ga kao emocionalnu i moralnu čežnju u temeljima ljudske motivacije. Takav kategorijalni odmak relativizira i samu dekonstrukciju discipline, kako je ilustrirano etnomuzikološkim gradivom u recentnoj važnoj studiji (Ceribašić 2003:21).

Također, važna premisa istraživačkog zadatka zasniva se na pretpostavci da u zajednici čiji pripadnici ne stvaraju sami svoju odjeću, tog nositelja svakovrsnih konvencionalnih prepoznatljivosti, i potrošačko odabiranje odjevnih formi sadrži ne samo repetitivni već i kreativni značaj činjenja:

“(...) Ljudi su uvučeni u stvaranje klasifikacija kao i u njihovo slijeđenje. (...) Ljudi se odlučuju birajući u nekoj mjeri svoj vlastiti lik, baratajući identitetima i poštujući ulogu odjeće u izgradnji i tumačenju lika. Drugim riječima, odjeća nije samo ono što određuje osobe, već je i svjesno korištena da odredi, predstavi, zavara, ugodi, iskaže, obznani i sakrije. (...) Na taj način stižemo do teorije koja kao svoje središnju temu uzima problem što odjenuti, a ne pitanje što je odjenuto.” (Tarlo 1996:7-8, prev. a.)

Stoga možemo pretpostaviti da ćemo ovakvom istraživačkom usmjerenošću plodonosno dostići zadane istraživačke ciljeve, već kako je programatski konstatirano u domaćoj literaturi:

“(...) da obratimo pozornost specifičnoj kreativnosti koju potiču, koja je u njima sadržana ili ih prati.” (Rihtman-Auguštin 2001:39)¹⁴

U tome području predmetno-metodoloških usmjerenosti oformljen je i recentni istraživački model strane istraživačice:

“Uključujući stavove ljudi kako o svojim odjevnim izborima, tako i o izborima učinjenima od drugih, nudim dinamički model kojim antropolozi mogu pristupiti složenom i tajnovitom odnosu između odijevanja i identiteta. (...) Usredotočavajući se na problem što odjenuti, pokušavam istražiti zašto s odjećom ljudi čine određene izbore i što im takvi izbori znače. To uključuje i usvajanje zamisli da je kupovanje i nošenje određene vrste odjeće, u stvari, stvaralački čin. To je jedan od načina na koje ljudi sudjeluju u oblikovanju vlastitog lika.” (Tarlo 1996: 12 i 21, prev. a.)

¹⁴ U domaćoj etnologiji je citirana autorica prva pisala o značaju individualnog izbora pri odijevanju u okolnostima industrijskog doba (1974:126). O tomu je u vrijeme zagrebačkog kongresa ICAES pisala i Povranović 1988:46.

Stoga je lako razumjeti da je jedna od novijih disertacija na temu narodnih nošnji u srodnoj akademskoj tradiciji etnologije kakva se prakticira u Austriji, doktorska teza kustosice Zemaljskog muzeja u Linzu Thekle Weissengruber iz 2001., nastala povodom obilježavanja 50. obljetnice trgovačkog društva “Tostmann Trachten” i izgrađena s polazištem u njihovom poslovnom arhivu (Weissengruber 2004.).

Iz ovih će razloga među uvriježenim vrstama vrela, kako ih primjerice u nizu svojih studija razvrstava Angelos Baš (1992:9), među predmetnim, tiskanim, rukopisnim i likovnim izvorima, biti primijenjene uvriježene metode neposrednim opažanjem predmeta i pojava, promatranje i sudjelujuće promatranje, sakupljanje zabilježenih kazivanja i strukturirani intervju.

Nedoumice o doticanju ili prekoračivanju disciplinarnih granica vlastite znanstvene grane ovako rezimira vodeći istraživač kulture odijevanja u ovom dijelu kontinenta:

“Spričo opisanega predmeta sodi pričujoče delo v etnologijo. Predmet te vede sem pred časom določil takole: to je zgodovina načina življenja pri posameznih narodih. Pri tej opredelitvi pomeni ‘načini življenja’ razmerje vseh družbenih skupin, ki sestavljajo kak narod, do danih kulturnih prvin, kakor tudi vplive, ki jih je imelo zadevno razmerje na življenje teh družbenih skupin. Seveda lahko etnologija raziskuje zgodovino načina življenja v tolikšni meri, kolikor so bile dane kulturne prvine poprej obdelane v zadevnih vedah; če takšne obdelave manjkajo, mora etnologija načenjati tudi območja te vrste.” (Baš 1987:8, 1992:8)¹⁵

Stoga će, zbog prije opisanih razloga, osim primjene etnografskih metoda istraživanje biti okrenuto i nizu vrela rjeđe uvrštavanih među etnološke izvore. Pregled korištenih vrela slijedi u idućem odlomku.

2.6 Vrela za istraživanje

Vrela koja su korištena u ovom istraživanju dijelimo po njihovoj naravi.¹⁶ Važno ih je vidjeti kao konkretne predmete i sve ono što takve predmete prati. Na jednoj strani su etnografski prikupljeni predmeti, arheološki i kulturno-povijesni tekstili, a na drugoj strani sve što ih dokumentacijski, kontekstualno i interpretacijski prati. Takva znanja o predmetima u načelu dijelimo na etnografska i filološka vrela. S jedne se strane pokazalo varljivim dijeliti ih na etnografska i leksikografska (tada bi napose išla arhivska vrela), jer bi današnji rječnici lokalnih govora ulazili u obje skupine.¹⁷ Stoga etnografska vrela definiramo kao izvore podataka relevantnih za postavljeno istraživanje s kojima se komuniciralo neposredno. S druge strane su filološka vrela, odakle podatke relevantne za postavljeno istraživanje crpimo posredstvom zapisa koji su postali etnografski neprovjerivi. Lingvistički podatci u ovoj skupini dolaze iz onomastičkih i leksikografskih vrela. Historijska su vrela raznovrsni

¹⁵ Zbog bliskih i preklapajućih značenja, a naročito zbog dijeljenog postanja riječi “nošnja” (“noša”), citate na slovenskom i srpskom jeziku uvrštavam u izvorniku.

¹⁶ Cjelovit metodološki udžbenik s kategorijama vrela i pregledom postupnog usavršavanja njihovih korištenja donosi Taylor 2002.

¹⁷ Etnografski karakter rječnika lokalnih govora napose je očit u urednijim ostvarenjima koji pozornost polažu i na obvezne govorne primjere. Već sama izdvojena zbirka tog dijela leksikografskog aparata u svakom rječniku lokalnog govora predstavlja vrijedno etnografsko vrelo.

objavljeni i neobjavljeni arhivski zapisi, poput notarskih spisa, oporuka, trgovačkih inventara i popisa djevojačkih miraza, popisa zaloga, sudskih spisa, poslovnih spisa i dr. Osim određenih kategorija leksikografskih djela, niz preklapajućih obilježja po svojoj naravi sadrže i književna djela koja istovremeno znaju biti i filološki spomenici i vrela ambijentalnih pojedinosti etnografskog karaktera.¹⁸

2.6.1 Organizacija podataka

Za svrhu našeg istraživanja od rigidno postavljenog epistemološkog okvira kakvom bi neka ne toliko korištena vrela mogla izmaknuti, korisnijim se pokazalo slijediti naputak Angelosa Baša i ne propustiti nikakav podatak vrijedan za tim bolje predlaganje odgovora na istraživačka pitanja. Razmišljanja o prikladnom organiziranju podataka stigla su iz praktičnog muzejskog rada.¹⁹ Stoga smo, želeći sravniti podatke iz ovako raznovrsnih vrela, ustrojili terminološko pomagalo koje donosimo u prvom dodatku ovog rada. Ono sadrži oko šest tisuća potvrda iz istraživnog područja za četiri tisuće pojmova poredanih u dvije tisuće abecednih natuknica. Filoloških potvrda je nešto više od tisuću i dvjesto, a ostale su etnografske. Takav dodatak striktno ne potpada pod terminologiju jer ne sadrži terminologijski uvriježenu sinkroniju, a ne podmiruje ni potrebe historijske lingvistike jer ne donosi povijesne gramatičke ili fonološke promjene. Razlog i oblik sastavljanja su operacionalni i izviru iz naravi postavljenog etnološkog zadatka. Da bi se izbjegla ponavljanja i zalihost, dodatak nije strukturiran narativno već leksički. Tematsko bi se prikazivanje podataka u narativnom ključu imalo organizirati po etnološkim arealima a tu bi čitav niz sabranih povijesnih i današnjih pokazatelja morao naći mjesta kako u dijelu posvećenom jadranskom arealu, tako i u dijelu posvećenom dinarskom arealu. K tome, uputni i zorni prikazi baštine narodnih nošnji u istraživnom području koji su koncipirani po arealima nedavno su objavljeni u izdanju Narodnog muzeja u Zadru (Lulić Štorić 2003., Lulić Štorić et al. 2005.). Svrha terminološkog dodatka je rasterećivanje osnovnog teksta i tim jasnije doseganje provjerivih zaključaka.

Iako etnografske prepoznatljivosti i razvrstivosti ostaju polazištem za razumijevanje načina življenja i u ambijentu našeg istraživanja, sučeljavajući podatke iz raznih povijesnih epoha na ovom smo se mjestu htjeli ukloniti modelu dubokog društveno-kulturnog impregniranja zaleđnog prostora obilježjima jadranskog areala ili pak nasuprotnom modelu migracijski uvjetovanih preslojavanja obalnih kulturnih obilježja onima iz dinarskog areala. Kao usputni

¹⁸ Osim narodnih pjesama i epike, tu je i niz vrijednih navoda iz autorskog pjesništva, proze, napose memoarskih i dnevničkih štiva, te publicističkih pabiraka poput popularno pisanih članaka, govora i kritika.

¹⁹ Monika Marcinkiewicz, diplomirana kroatistica iz Poljske koja je sezonski radila u turističkim agencijama u Vodicama, javila se u Muzej grada Šibenika 22. studenog 1999. godine s molbom za pomoć pri pisanju magisterija o narodnim nošnjama šibenskog kraja. Tema je prihvaćena u ožujku 2000. godine, i na Odjelu slavenske filologije Instituta za filologiju Sveučilišta Jagielovića u Krakovu obranjena 2001. godine (Marcinkiewicz 2001.). Drugi je neposredni povod predstavljala suradnja s entuzijasticom za šibensku narodnu nošnju Majdom Dorbić iz Šibenika, s kojom je od 1998. godine u mnogim prilikama namicana etnografska i muzejska građa, također i dokumentarne fotografije za izložbu sjevernodalmatinskih narodnih nošnji "Od robe do odore" u Muzeju grada Šibenika 2002. godine. Gospođa Dorbić je 3. rujna 2003. godine za dokumentaciju Muzeja grada Šibenika predala vlastiti rječnik šibenske narodne nošnje ("Riječi za Muzej") s 246 riječi. Rad M. Marcinkiewicz je kompilirao natuknice iz objavljenih rječnika lokalnih govora pa ekscerptiranje nije uključeno u dodatak ovom radu (magisterij sadrži i etimološki prikaz termina, kao i objedinjavajuću filološku analizu), dok je rječnik M. Dorbić ovdje uključen kao jedan od izvora. Objema zahvaljujem na suradnji, učinjenom radu i vrijednim spoznajama. Kompiliranje dodatka ovom radu je započeto 16. rujna 2003. i završeno 24. travnja 2008. godine.

učinak uvođenja niza etnografskih vrela pokazala se onemogućenost uspostavljanja slike kakva je povijesno određena etnografskom naravi podataka iz vremena ustanovljavanja etnologije u Hrvatskoj. Izdašnost vrela u tom je smislu bio činitelj kakav ograničava postavljanje jedne ahistorijske slike poput arealnog modela:

“... Ustanovljuju se na temelju konstatacija da se na nekom području nalaze nagomilani brojni osebujni kulturni elementi koji se u susjednim kulturnim arealima ili uopće ne nalaze ili se nalaze veoma rijetko ili predstavljaju posve osebujnu odliku. Nagomilani, takvi kulturni elementi u relativno veliku broju ili s relativno značajnom ulogom u životu određenoga stanovništva (ili oboje) određuju prostor areala u odnosu na drugačije okolne (kao i udaljenije) areale. Naravno da takav kulturni areal sadrži i brojne druge elemente tradicijske kulture bez naročitoga značenja za njegovu etnografsku osebujnost.” (Gavazzi [1956.] 1978:185)

Napose je osjetljiva konotacija ovako definiranih areala tradicijske kulture odnos jezgrenih područja i njihovih granica tj. graničnih pojaseva, ovisno o tomu koliko se relativizira pojam “nagomilavanja” prepoznatljivosti. Tako bi u istraživanom području po nizu obilježja čitav jadranski dio mogao predstavljati granični pojas (npr. rakno i gusti vez na otocima kao neakcidentalne pojave, inače također i epika s potvrdoma glazbala, otočna inačica transhumance, stočarstvo krupne stoke s prizorima stogova sijena na otocima, tipične seoske prizemnice iz vremena prije vinarske konjunktura u drugoj polovici XIX. st.), no granični pojas prema čemu? S druge strane, počinje li u istraživanom području dinarski areal sa samim Dinaridskim gorjem, ili koliko plitko ili duboko u obalnom zaleđu? Praktično se i s te strane nalazimo u stupnjevanom pojasu, krenuvši već od primorske ženske dolamice u narodnoj nošnji Knina ili od prisutnosti finih srebrnih ukrasa u muškoj narodnoj nošnji fotografiranoj u Strmici.²⁰

Takva “područja tradicijske kulture” ili “kulturne zone” (termin iz prvotnog članka na njemačkom jeziku) u osnovi bi valjalo, po obilježjima vrela, utvrditi za svaku epohu napose. Postavljanje takve slike obično je za razdoblje izmjene predindustrijskog i industrijskog doba, točnije, za vrijeme nastanka etnologije kao znanstveno ustanovljene djelatnosti kakva se služi etnografskim metodama – tj. neposrednim (sinkronim) terenskim kontaktom. Pomoćni rječnik stoga ne razumijemo kao zaključeni doprinos već kao radni okvir i metodsko pomagalo za buduće etnografske i filološke provjere koje bi kroz istraživačke projekte omogućile približiti nas preciznijim slikama epoha što, zasad, još izmiču. Tim istraživačkim dilemama posvećujemo dio rasprave rezultata istraživanja.

Za razliku od vrijednih navoda iz književnih djela, zbog svoje naravi mjesta u terminološkom dodatku nisu mogla naći relevantna umjetnička likovna vrela, kao portreti i slike uopće, crteži i druge plošne likovne forme, te skulpture i plastika (u rasponu od freski i slika, dekorativne plastike na šibenskoj katedrali ili reljefa na škrinji Sv. Šimuna do Antunčeve “Zlarinke”). Među likovna vrela ide i fotografija. Najvažniji rani opusi ove vrste vezani su za Tomasa Burata u Zadru (Seferović 1991.) i za Franza Thiarda de Laforesta u Šibeniku (Grčević 2002.

²⁰ Jadranski areal bi se mogao konstatirati već na prvom društvenom okupljalištu silazeći Dinarom kroz prilaze Surdupu, gdje su jedine umjetne strukture tog šumskog izletišta uobičajeno bočalište i drveni stolovi na kojima je jedina igra koju izletnici upražnjavaju nakon jela kartanje briškule. Slično bi se i dinarski areal mogao konstatirati na krajnjim pučinskim otocima među starim prizemnicama i kućama do kojih se, po riječima domaćih, ulazi kroz “avlije”.

i 2004.).²¹ Također su zanimljivi i dokumentarni i igrani film i video s elementima dokumentarnosti. Od značenja za ovaj rad su također i postojeće ikonološke analize nekih istaknutih likovnih djela. Vrijednost likovnih vrela demonstrirana je u analizi modifikacija šibenske narodne kape.

2.6.2 Etnografska vrela

Podatke namaknute primjenom kvalitativnih metoda istraživanja, kakve obično nazivamo etnografskim metodama, najprije smo razvrstali po publiciranosti ili nepubliciranosti. Publicirane tj. objavljene etnografske podatke zatekli smo u etnografskoj i etnološkoj literaturi, lokalnim monografijama, zbornicima radova o pojedinim mjestima, te etnografskom zborniku Baltazara Bogišića i etnografskom rječniku Jelice Belović-Bernadzikowske. Kao etnografski izvor za našu temu dijelom je bila zanimljiva i prva objavljena zbirka hrvatskih narodnih poslovice, koju je među župljanima Doca u Šibeniku prikupio župnik Vicko Juraj Skarpa. Metodom uzorka se može procijeniti da zbirka sadrži oko dvadeset tisuća poslovice, među kojima zatječemo i izraze vezane za kulturu odijevanja i kulturu tijela (Skarpa 1909.). Neobjavljene etnografske podatke smo uz dozvolu ustanova ekscerptirali iz dokumentacije (inventara, skeda, bilježaka) u Narodnom muzeju u Zadru,²² Muzeju grada Šibenika,²³ Kninskom muzeju,²⁴ Gradskom muzeju u Drnišu,²⁵ Etnografskom muzeju u Splitu,²⁶ Etnografskom muzeju u Zagrebu,²⁷ Hrvatskom povijesnom muzeju²⁸ i Znanstvene knjižnice u Zadru²⁹ te iz arhiva svojedobnog projekta “Etnološki atlas Jugoslavije” na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu).³⁰ Sva su ova vrela poznata stručnoj javnosti. Njihov se cjelovit popis nalazi u odgovarajućem odjeljku bibliografije ovog rada, a kritika u njegovom zaključnom dijelu.

2.6.3 Filološka vrela

Za potrebe ovog istraživanja uočili smo korisnost niza podataka iz vrela koja do sada uglavnom nisu bila korištena ili nisu bila poznata etnološkoj javnosti, poput sadržaja hrvatskog stupca u neobjavljenim višejezičnim rječnicima iz XVII. i XVIII. st. Rezultati ekscerptiranja se nalaze u terminološkom dodatku ovog rada. Zbog njihovog prvog korištenja u etnološkoj literaturi na ovom ćemo ih mjestu, u sklopu vrela navedene vrste, pobliže upoznati.

²¹ Za upućivanje na ovo vrijedno fotografsko vrelo, nedavno akvizitirano u dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, dugujem zahvalnost mentorici ovog rada Aleksandri Muraj.

²² Kolegici Jasenki Lulić Štorić zahvaljujem na ekscerptiranju podataka provedenom 10. lipnja 2003. godine.

²³ Autor je kustos etnolog Etnografskog odjela ovog muzeja.

²⁴ Kolegi Draženu Samardžiću zahvaljujem na uvidu u inventarnu knjigu 18. kolovoza 1998. godine.

²⁵ Kolegama Davoru Gaurini i Jošku Zaninoviću zahvaljujem na uvidu u etnografski inventar i zboru Meštrovićevih djela za vrijeme privremenog rada Gradskog muzeja u Muzeju grada Šibenika tijekom Domovinskog rata, u pripremi etnografske izložbe u Drnišu i u pripremi izložbe “Od robe do odore” u Zadru i Šibeniku 1999.-2001. godine.

²⁶ Kolegici Sanji Ivančić zahvaljujem na uvidu u fundus 15. lipnja 1999. godine, a kolegici Branki Vojnović Traživuk na ekscerptiranju provedenom 1. listopada 2000. godine.

²⁷ Kolegi Zlatku Mileusniću zahvaljujem na ekscerptiranju inventarnih podataka provedenom 13. lipnja 2000. godine, a kolegici na ekscerptiranju dokumentacijskih podataka 5. ožujka 2001. godine.

²⁸ Kolegici Marini Bregovac Pisk zahvaljujem na ekscerptiranju inventarnih podataka i fotografiranju građe 5. ožujka 2001. godine povodom priprema izložbe “Od robe do odore”.

²⁹ Kolegici Mirisi Katić zahvaljujem na provjeravanju inventarnih podataka 7. ožujka 2001. godine.

³⁰ Kolegici Tihani Petrović Leš zahvaljujem na dozvoli rada u arhivu EAJ 23. i 24. srpnja te 9. listopada 2001.

Najstariji leksikografski izvor s istraživanih područja je “*Dictionarium quinque nobilissimarum europeae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmatiae at ungaricae*” Fausta Vrančića (1551.-1617.) koji je 1595. objavljen u Mletcima (u pretisku s preobratnim hrvatsko-latinskim dodatkom 1971.). Rječnik sadrži oko pet i po tisuća natuknica i oko 5800 hrvatskih riječi s fondom 3885 jedinstvenih riječi (Horvat 1990:XIX). One uključuju i lokalizme kakvi se u Šibeniku govore i danas (npr. pridivak, lakomica ili lupeščina). Na tekstil, odjeću, nakit, pripadni pribor i postupke odnose se 54 rječničke natuknice u pravilu s po jednom hrvatskom prevedenicom. U jednom se slučaju donose dvije domaće prevedenice (*sub* “calceus”), a među različitim se natuknicama zatječu i ponavljane domaće riječi (to su: klobuk *sub* “galerus”, “insula”, “petasus” i “pileus”, te kapenak *sub* “penula” i “sagum”). Stoga je hrvatskih riječi relevantnih za postavljenu temu ukupno 51.

Isusovac Bartol Kašić (Pag, 1575. - Rim, 1650.) je sastavio u Rimu 1599. godine hrvatsko-talijanski rječnik koji nije objavljen gotovo četiri stoljeća (Kašić 1990.). U ukupnom hrvatskom fondu od oko 3700 riječi u prvom je stupcu prenio 3120 Vrančićevih hrvatskih riječi, a preostatak je vlastiti fond. U njemu se nalazi šest nama zanimljivih riječi kojih nema u Vrančića.³¹ U tri slučaja donosi promjenu Vrančićevog oblika.³² Leksikografska analiza je u Kašićevom rječniku utvrdila i lokalizme sjevernodalmatinskih otoka (Gabrić-Bagarić 1990:448), što je napose zanimljivo u natuknicama koje je preuzeo od Vrančića ali možda u lokalnoj refleksiji.³³

U Zadru je koncem XVII. i početkom XVIII. st. liječnik i kanonik Ivan Tanzlingher-Zanotti (Zadar, 1651.-1732.) pisao “*Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico, e latino*” od čije sam tri redakcije koristio drugu, koja je u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje zavedena pod inv. oznakom Š6/86.³⁴ Rukopis druge redakcije rječnika datiran je u 1704. (Vince 1990:68). Piščeva motivacija iskazana je u proslovu: “(...) očituje se laž protiva onim koji govore da naš jezik ubog i neplodan jest, i da se ne nahodi u njemu tumač od svake talijanske riječi, koju na mista protumačih jednoglasno, dvojeglasno, trojeglasno i veće kako se u ovoj knjizi očitito vidi” (ibid., nepaginirano). Ovako postavljen kulturni zadatak daje razumjeti omjer etnografskog (jer jezik nije “ubog”) i neologijskog (niti je jezik “neplodan”) karaktera leksikografskog djela. Osim ove veće trojezične verzije postoji i opširnija dvojezična verzija koja je pohranjena u Londonu i bila mi je izvan dohvata pri mojem istraživanju. Rječnik nije objavljen ni u jednoj od svoje tri redakcije. Metodom uzorka sam procijenio³⁵ da korišteni rječnik sadrži oko 15 i po tisuća rječničkih natuknica, a broj hrvatskih riječi bi se mogao pretpostaviti na oko 37 i po tisuća. Među hrvatskim riječima zastupljeni su i lokalizmi. Tanzlingherov rječnički fond nije korišten u ARj. Natuknica vezanih za tekstil, odjeću, nakit, pripadni pribor i postupke ima 610, a odnosnih hrvatskih riječi ukupno 760. Od njih smo, bez neologizama, u ovom radu koristili 84 riječi.

³¹ To su: dolama, haljina, kika, mahalo, oblačiti se i okrunjenje. Kod Kašića manjka Vrančićeva riječ za cipelu črev.

³² Dijalektalno kod bijeliti (u Vrančića: biliti) i plašt (plašč), izvedeno: obuća (obuti).

³³ Opanak (u Vrančića: opanka), postola (postol). Napose zanimljivo za pektoral: u Kašića prsive, a u Vrančića prsine.

³⁴ Radi se o kopiji uvezanog sveska iz arhiva HAZU, sign. I b 142. Kolegama iz Instituta zahvaljujem na susretljivosti prilikom ekscerptiranja građe učinjenom 29. lipnja, 7. i 8. prosinca 2000., te 7. i 8. svibnja 2001. godine, kao i upravi Muzeja grada Šibenika koja mi je dozvolila raditi na ovom udaljenom vrelu.

³⁵ Sa str. 55.

U Šibeniku je koncem XVIII. profesor visokog učilišta u franjevačkom samostanu sv. Lovre fra Josip Jurin (Primošten, 1730. - Šibenik, 1801.) napisao “*Calepinus trium linguarum*”,³⁶ trosveščani rukopis kojem je najveći dio prvi svezak s polaznim latinskim stupcem i ciljnim hrvatskim i talijanskim stupcem.³⁷ U tom svesku s 1667 stranica otprilike je po 60 natuknica u hrvatskom stupcu na svakoj stranici, što ukupnu prisutnost daje pretpostaviti na oko 100 tisuća hrvatskih riječi. Radi ponavljanja riječi hrvatski se fond može procijeniti na oko 85 tisuća riječi. Natuknica vezanih za tekstil, odjeću, nakit, pripadni pribor i postupke je ukupno 415, a hrvatskih riječi pod tim natuknicama je 1074. Raniji analitičar ekscerpata iz Jurinovih Kalepina je 1955. zaključio da se pisac “nije pobrinuo, da sabire riječi i izraze iz narodnog govora”, no ovi njegovi svesci ipak “sadržavaju bogatu riznicu dobrih narodnih riječi, za koje sam ustanovio da ih govori narod pišćeva rodnog kraja”. Osim rodnog primoštenskog vrela, pretpostavljeno je i uključivanje riječi govorenih u gradu Šibeniku kao i iz zaleđnih dalmatinskih sredina odakle su potjecala Jurinova redovnička subraća (Kosor 1955:139). “Kad za razne, osobito kulturne pojmove, ne bi našao zgodnu riječ u domaćem, narodnom govoru, stvarao je nove riječi prema svojem jezičnom osjećaju, a po uzoru starijih hrvatskih pisaca” (Kosor 1957:96). Nova jezikoslovna analiza Nade Vajs cijeni da je Jurin “hrvatski jezik uvelike obogatio mnoštvom narodnih riječi šibenskoga kraja, koje bez njegova riječnika vjerojatno ne bi bile nigdje zabilježene” (Kale 1999:90). Jurinov rječnički fond nije korišten u ARj, a kasnije ekscerptiranje je bilo namijenjeno za dopune koje do okončanja edicije nisu objavljene. U našem istraživanju smo, uklonivši neologizme, koristili 117 riječi iz ovog riječnika.

Ukratko se o jezičnom karakteru ova dva obimna neobjavljena rječnika može rezimirati da njihovi pisci nisu imali na umu etnografsku sustavnost, već literarnu emancipaciju domaćeg jezika³⁸ čemu je imalo poslužiti i vrelo živog govora. Rukopisi su i prije objavljivanja ciljali biti korisnima gojencima lokalnih visokih učilišta, tijekom izobrazbe u kontaktu s klasičnim latinizacijom i administrativnom talijanštinom. Stoga, kad bi pred klasičnom lekturom iskrsla nedoumica u prijevodu na hrvatski jezik nijedan se od ovih autora nije skanjivao posezati za originalnim novokovima.³⁹ Takva jezikoslovna situacija može podsjetiti na terminološke potrebe u novom tehnološkom ambijentu XIX. st. sa čime se, među ostalima, našao nositi Šulek. Za svrhu našeg istraživanja vrijedno je primijetiti da su ovi leksikografi imali interesa oslušivati postojeće govorne oblike, a s druge strane im nije bilo strano stvarati nove izvedenice i kombinacije – što je izostalo, primjerice, na primjeru brojnih novokova na glagolskoj osnovi “nositi” bez prisutnosti riječi “nošnja”.⁴⁰ Povoljnu etnografsku provjeru

³⁶ Leksikografski uzor je rječnik “*Septem linguarum calepinus*” Ambrozija Kalepina (1435.-1511.), tiskan 1758.

³⁷ Drugi svezak na 1050 stranica uglavnom isti fond riječi preustrojava u talijansko-latinsko-hrvatskom poretku, a treći svezak na 140 stranica donosi latinske i talijanske priloge iz stranog rječnika. Čitav Jurinov rječnik obasiže, dakle, 2857 stranica (zajedno s paginiranim praznim stranicama poput 1603. str. između stupaca i onomastičkog dodatka). Sadržaj 2. sveska je uspoređen sa sadržajem 1. sveska metodom uzorka. Ekscerptiranje Jurinovog rukopisa u knjižnici samostana sv. Lovre u Šibeniku učinjeno je od kolovoza do prosinca 1996., bilješke su razvrstane u računalnoj databazi do veljače 1997. i tekstnim procesorom uređene za objavljivanje do 6. ožujka 1997. (Kale 1999.).

³⁸ Tako u proslavu svojeg rječnika Tanzlingher između riječi “slovinskoga” i “jezika” naknadno ubacuje i riječ “hrvatskoga” (ibid., bez paginacije).

³⁹ Dosezi su raznovrsni, od skladne invencije poput “blagodostojnog” (*sub benemeritus*) do nesklapnog “slugogvozdoklopnika” (*sub crupellarius*), ili etnologu zanimljivog pokušaja poput novokova “kazovina” (*sub narratus*) kod Jurina, te od riječi “zlogovor” (*sub maledico*) do riječi “knjižišće” (*sub libraria*) ili “trgošhrana” (*sub magazin*) kod Tanzlinghera.

⁴⁰ Usp. Jurinove riječi knjigonoša (*sub tabellarius*), listonos (*sub veredarius*), stigonoša (*sub vexillarius*) ili prinosje tj. trgovišće (*sub exagoga*).

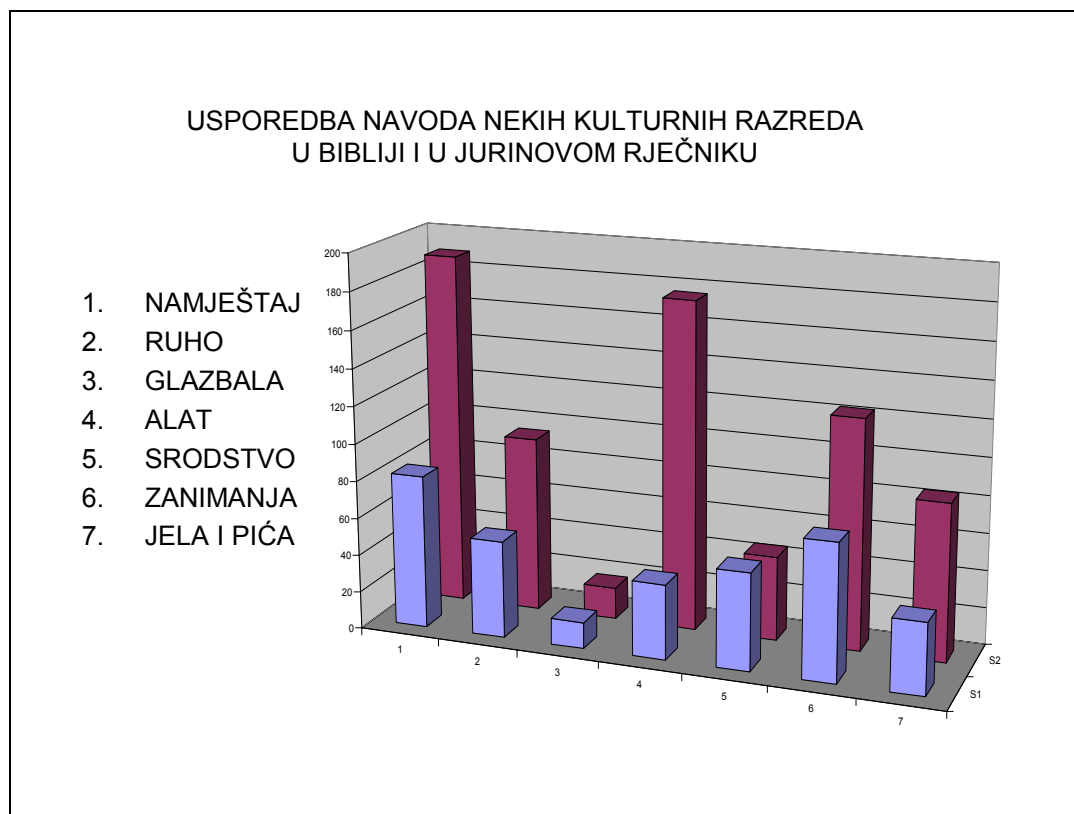
ovih rječnika može predstavljati fond izraza neprenesenih od hrvatskih leksikografskih uzora među uvrštenim frazama, pozdravima i uzrečicama.⁴¹

Omjer natuknica vezanih za tekstil, odjeću, nakit, pripadni pribor i postupke u pojedinim leksikografskim izvorima bi se mogao usporediti s jezičnim fondom aktualnog hrvatskog prijevoda Biblije. Naravno, pri takvoj usporedbi treba uvažiti razlike u karakteru leksikografskog i prevoditeljskog posla. Fond riječi u biblijskom prijevodu je ustaljeniji, lišen zalihosti kakva sinonimijski obogaćuje rječnike u prvom redu namijenjene učeničkom razumijevanju klasika. Koristeći objavljenu konkordanciju za tzv. "Zagrebačku bibliju"⁴² može se postaviti iduća usporedba:

Izvor	Ukupno jedinstvenih riječi	Relevantnih riječi	Udio
Vrančić	3 885	51	1,3 %
Tanzlingher	oko 37 i po tisuća	760	2 %
Jurin	oko 85 tisuća	1074	1,2 %
Usporedba:			
Biblija	oko 50 tisuća	86	0,2 %

Tabla 2: usporedba fonda riječi iz starijih rječnika.

Kad se između odabranog rječničkog fonda i biblijske konkordancije usporede zastupljenosti više tematskih razreda, mogu se pratiti odnosi i pretpostaviti jezičnu kvalitetu izvora:

Grafikon 1: brojnost riječi po hiperonimima u najvećem korištenom filološkom izvoru (*Calepinus trium linguarum* fra Josipa Jurina, u plavim stupcima) terminološki uspoređena s Biblijskom konkordancijom (u crvenim stupcima).

⁴¹ Npr. *sub* lat. amabo, apage, ave, gradatim, heu, papae, potius, projecto, saluto, sarte, simulacrum, itd.

⁴² Prijevod fra Bonaventure Dude i Jerka Fučaka iz 1968. godine, za Konkordanciju korišten iz ponovnog izdanja 1983. (Stari zavjet) i 1985. (Novi zavjet).

Udjeli hiperonima očito nisu koincidentni, već usporedni. Na osnovi ovakvih grubih korelacija korištene leksikografske fondove možemo držati za pouzdane i reprezentativne.

U određenoj mjeri zanimljivo leksikografsko vrelo predstavlja i prijevod Biblije na hrvatski jezik kojeg je u Zadru pred bečko tiskanje 1858.-1861. godine sastavio “dalmatinski Luther”,⁴³ Ivan Matija Škarić (Postira na Braču, 1793.-Zadar, 1871.). Sam prijevod obasiže oko 1300 stranica, njegovi komentari zapremaju gotovo 5000 stranica a popratni tekstovi oko 200 stranica teksta raspoređenih u ukupno 70 svešćića.⁴⁴ To je prvi hrvatski prijevod Biblije s ugledanjem na hebrejski, aramejski i grčki izvornik, prvi hrvatski prijevod Biblije s objavljenim komentarima i, do dana današnjeg, najkomentiraniji hrvatski prijevod Svetog Pisma. Na dvorski poticaj iz 1826. (“Pridslovje”, str. VII.) i nakon dugotrajnog osposobljavanja ovim se prijevodom Biblije kanilo standardizirati ikavski “dalmatinski” odn. “slavodalmatinski” jezik u Dalmaciji (prevoditelj “nije htio time dati ovom izgovoru ono prvanstvo radi koga se dan današnji inate jugo-slavljani” tj. kontinentalni Hrvati, str. IX), dosegnuti također unijatsko i zainteresirati pravoslavno čitateljstvo u raznim dijelovima Carevine (“iliričkim jezikom za korist svih onih koji razumiju slavjanski govor”, ibid., str. VII.).⁴⁵ Nakon oglednog otiska i prvih svešćića prevoditelj je, pod utjecajem kritika, dijelom ublažio obilježja koja su bila disonantna Zagrebačkoj filološkoj školi, umanjivši udio čakavice no ustrajavši na ikavici. Prijevod koristi dijakritike iz gajice. Kao ustrajni purist izbjegavajući tuđice⁴⁶ kako u prijevodu tako i u nerazmjerno opširnim komentarima rabi mnoštvo neologizama⁴⁷ ali i riječi iz lokalnih govora.⁴⁸ Na pojedinim mjestima potonje i izrijekom potcrtava.⁴⁹ Ovaj neobično savjestan biblijski prijevod⁵⁰ u hrvatskom je jezikoslovlju ostao slijepom ulicom. Ustrajavanje na dosezanju hrvatskih teoloških prijevoda pomnivo pretresanih izvornika je prevoditelja vodilo dijelom u terminološku kombinatoriku vođenu osobnim jezičnim osjećajem a dijelom u puk, pa je i jedan od suvremenih kritičara držao da prijevod može biti koristan samo u nekoliko sela u Dalmaciji (Vrtić 2007:463). Možemo zaključiti da je biblijski prevoditelj, kao i prikazani leksikografi na svoje načine, iskazao interes za riječi govorene u narodu.⁵¹ Period njegovog ciljanog osposobljavanja za tako postavljeni zadatak proveo je kao domicilni nastavnik u Zadru. Stoga određene riječi iz njegovog prijevoda i komentara također držimo zanimljivima za naše istraživanje.

⁴³ Vrandečić 2002:90. U prisjećanju poticanja na prijevod Biblije sa konca svojih studija Škarić piše da ga se sa poslom prevođenja Svetog pisma za slavenske govornike usporedilo s prevođenjem Svetog pisma za latinske govornike, što je također učinio jedan Dalmatinac (Škarić 1858:VII).

⁴⁴ Kolegici dr. sc. Fani Celio Cega zahvaljujem što mi je u legatu obitelji Fanfogna-Garagnanin u Muzeju grada Trogira omogućila upoznati ovo neobično djelo. Kasnije sam svešćiće uz rad na Jurinovom rječniku čitao ljubaznošću fra Stanka Bačića, pokojnog knjižničara franjevačkog samostana Sv. Lovre u Šibeniku.

⁴⁵ Prijevod je bio službeno preporučan i pravoslavnim svećenicima (Vrtić 2002:453).

⁴⁶ Usp. uvod na str. IX. i kom. uz Lev. 3.11.5.

⁴⁷ Npr. “priljubodinstvo”, “krvoskvarnost”, “simenotočje”, “okolovina” (tj. diskurs), “stravnik”, “smokomurva”, “jelinojarac”, “prsoklop”, “odićoshrana”. Mnoštvo ovih Škarićevih novokova ostali su hapaksi.

⁴⁸ Npr. gadelina, voda daždevača, pržina, smrdelj, uvor, strumelj, klak, cripnja, sptva, načve, spud, praćica, povisma, haljak.

⁴⁹ Npr. “ovo ulje, koje mi zovemo 'noćnjak' a Italianci 'oglio vergine', gori lipšje i nije lako da se usali” (iz komentara uz Post. 2.27.20).

⁵⁰ Rječnik je u domaćem prijemu koncilskih odluka bio jedan od važnijih terminoloških repera pri stvaranju tzv. Zagrebačke Biblije (Duda i Fućak), kao i Šetkine “Hrvatske teološke terminologije”.

⁵¹ Etnografska zainteresiranost ima i posve oprečne ideološke pobude: dok autonomas Škarić 1858. kodificira “dalmatinski jezik” kao kulturnu iskaznicu pokrajine za koju se predviđa važan posrednički položaj u priželjkivanoj širokoj zajednici slavenskih naroda daleko preko granica hrvatskih aneksionista i jugoslavena, narodnjak Janković na 82. pitanje Bogišićeve upitnice o međunacionalnim brakovima odgovara da ih “ne biva među različitim narodnostima, jere ih i nema” (Bogišić 1874:200).

Ova su vrela bila dvovrsna. Antroponimija je predstavljala zanimljiv izvor podataka u dijelu koji se tiče tvorbi nastalih iz osnova povezanih s tekstilnim, odjevnim ili drugim bliskim značenjima iz područja kulture odijevanja (ukupno 58 prezimena i manji broj nadimaka). Za svrhu ovog rada koristio sam povijesni antroponimijski pregled za šibenski kraj (Ostojić 1980.), a za današnji pregled prezimena telefonske imenike Šibensko-kninske i Zadarske županije. Druga je vrsta vrela bila toponomastika, gdje su vrijedne bile objavljene studije Centra za onomastička istraživanja, toponimi izdvojeni iz zemljovida, terenska građa u muzejskoj dokumentaciji te povijesna toponimija ljubazno ustupljena od kolega povjesničara i povjesničara umjetnosti.⁵² Takvih je podataka ukupno bilo 60.

2.7 Analiza polaznih pojmova

Imenica u frazi “narodna nošnja”, riječ “nošnja”, izlazi iz glagola “nositi” koji je praslavenskog postanja te baltoslavenske i sveslavenske rasprostranjenosti. Značenja ovog glagola u najopširnijoj leksikografskoj obradi prikazana su na šest stranica, s 14 značenja za njegov aktivni i pasivni oblik i pet značenja za povratni oblik. Nama najzanimljivije značenje “nositi na sebi ruho ili dio ruha, obuću ili kakav nakit” donosi ukupno 44 jezična primjera, od toga njih 14 samo u podznačenju vezanome za “ruho”. Među tih 14 primjera njih četiri se odnosi na nošenje “haljina” ili “haljine”, po tri za “ruho” i “odiću”, te po jedan za “odijelo”, “svite” i “rizu”. Od 44 primjera (uključivo od XIII. st.) nijedan se ne odnosi na riječ “nošnja” (ARj 8:234-240). Kako se na tom mjestu prikazuju značenja glagola “nositi”, razumije se držanje kako vanjskih tako i unutrašnjih svojstava bića. “Kako se tko nosi sa svojom teškoćom” dopire i do karakternih, psiholoških kvalificiranja. Žena može biti “nosilja” i “nositi” čedo u utrobi kao “noseća”,⁵³ a potom može poroditi “nedonošče”, kokoše mogu “nositi” jaja i biti “nosilice”, ljudi mogu biti “listonoše”, “lučonoše”, “glasonoše” ili “nosači” kakvima se plaća “noševina”, dok osoba uopće može “obnašati” kakvu javnu dužnost ili se okarakterizirati izvedenim pridjevima poput “nesnosan” ili “zanosan” (SER 2:512).⁵⁴ Na razmeđima takvih doslovnih i prenesenih “nošenja” su višeznačnosti kakve nositelja prikladne vanjske oznake poput dolične odjeće utvrđuju u društvenom obilježju. Najuobičajeniji je oblik takvog značenja “čast i dostojanstvo”, a jasno zasebno značenje ima glagol “ponositi (se)”.⁵⁵ Preklapanje karakterne i odjevne kvalifikacije je očito svojstvena nizu riječi raznih jezika koje, čak i lišene etimologijskih povezanosti među jezicima, semantički ciljaju kako na odjeću tako i na karakter, običaj ili kulturu. Poznat je engleski primjer riječi “habit” koja je već dugo opisivana kako u značenju nošene odjeće tako i u značenju osobnih navada i duhovnih

⁵² Toponimiju su mi iz svojih ekscerptiranja notarskih spisa ljubazno ustupili prof. dr. sc. Emil Hilje (za zadarski distrikt u XIV. i XV. st.: Babina hovrljica, Peče, Znojaci) i dr. sc. Kristijan Juran (za šibenski distrikt iz razdoblja između 1414. i 1522. godine: Bilave, Biljave, Dvanke, Dvančice, Idro, Kalac, Kanava, Klobučac, Peleš, Prsten, Tobolac, Vela peča), na čemu im zahvaljujem i na ovom mjestu.

⁵³ Ovakvu izvedenicu poznaju Tanzlingher i Jurin (*sub* gravida; gravido).

⁵⁴ Glagol je srodan glagolu “nesti” (npr. “nesti jaja”), a prema aoristu “nijeh” imamo i infinitiv “-nijeti” (u npr. “doprinijeti”, “ponijeti” itd.). Indoeuropski korijen ovih slavenskih glagola rekonstruiran je u značenju “pružati se”, sa značenjima srodnih riječi iz indoeuropskih jezika poput “dostizati” ili “podizati” (Gluhak 1993:441).

⁵⁵ U Jurinovom rječniku takve hrvatske pojmove nalazimo u značenjima riječi “ornamentum” (ures, naprava, urešaj, kitilo, nakićenje, poštenje, dostojanstvo, napravljenje), “pompa” (urešenje, narešenje, sprava, naprava, gizdavo nakićenje, svetkovina, časnoštvlje), “candidatus” (obučen u svitlost, u dostojanstvo, u gospodstvo), “decor, ornatus” (čast, dika, krasnoća, nakićenost) odn. “decoratus” (lipotan, lip, liep, krasan, uljudan, uzorit, dičan, pristao, gizdav, uresan). U Tanzlinghera ne nalazimo ovakve prijevode.

svojtava.⁵⁶ U talijanskom je isto ustvrđeno i za riječ “costumi”,⁵⁷ npr. u prikazima naroda poput “I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi” koje je 1545. u Rimu objavio Luigi Bassano ili “I costumi, et la vita de Turchi” objavljenim u Firenci 1548. od Giovanantonija Manavina (Ilg 2004:46). U francuskom jeziku XVI. st. ta je dvoznačnost osvjedočena riječju “habit” (ibid.). Riječ “nošnja” u nesposredno iskazanom značenju riječi “habitus” je u morfološkom smislu u botaničkom opisu rabio Pančić, dakle kao narav biljke kakvu odaje njena vanjština (po: ARj 8:241). I za ljude i za stabla bi, dakle, nošnja bila način kako se tko (ili što) pred drugima nosi sa svojom opažajnom i društvenom pojavom. Primjerice, nekakva izmišljena “nošnja pustinjaka” bi se imala shvatiti kao proturječje – takav je izabrao ne nositi se s takvom zadaćom, to nema pred kime činiti.

Stoga možemo reći da u nizu jezika riječ za običajnu odjeću izlazi u susret semantičkoj potrebi za kulturno, uključivo i moralno kvalificiranje. Takvoj je kvaliteti prepoznatljivo obilježje dolična odjevenost. U pripadnoj povijesnoj jezičnoj praksi hrvatskog naroda “nošnja” nije bila obična riječ, već je ukorijenjena u kovkoj i semantički razgranatoj osnovi što je čini posve razumljivom riječju blisku jezičnom osjećaju. Među rječnicima relevantnima za hrvatski jezik koji su stariji od XX. st. ovu riječ donosi samo Karadžićev. Tamo u značenju “*die Tracht*” i “*der Kleider*” imamo riječi “nošaj”, “nošivo” i “nošnja” (Karadžić 1898. [1818.]:438). Impresioniran germanofonim intelektualnim tečevinama⁵⁸ leksikograf u svojem normizacijskom pothvatu kao dijelu nacionalno-političkog projekta (Rihtman-Auguštin 1989:66-67) odlučio za “nošnju” i uopće izvedenice iz glagola “nositi” po uzoru iz njemačkog jezika: “nošnja za nositi” po predlošku “*Tracht zu tragen*”.⁵⁹ Standardizacijski uspjeh riječi “nošnja” ima se zahvaliti kulturnom i političkom programu društvene elite, jer je u predstandardnom jezičnom razdoblju “ilircima za štokavske potvrde s terena Karadžićev rječnik bio svojevrсна dijalektološka baza podataka” (Kapetanović 2007:241). Preostala izvedenica je “nosivo”, kao teret i kao odjeća – u potonjem značenju s dva Pavlinovićeve primjera iz 1871. (ARj 8:240).

Među prvim književnim navodima riječi “nošnja”⁶⁰ u hrvatskom jeziku primjer iz Senja 1878. je rabi u današnjem značenju “odijelo” a na mjestu danas obične riječi “nošnja” tu je riječ “ruho”: “*Gdi je nošnja gradska, [a] gdi prvanje ruho?*” Mihovil Pavlinović u “Razgovoru o slavenstvu, jugoslavenstvu, srbo-hrvatstvu” konstatira: “*Jedni i drugi drže se i jezika i nošnje narodne*” (treće izdanje, Zadar 1876.; oba hrvatska primjera po: ARj 8:241). S druge strane, leksikograf odjevenu konotaciju ove riječi svrstava tek iza sinonimije s riječju “nošenje” (npr. iduća nošnja knjiga, nošnja drva) i sinonimije s “nošenjem” u trudničkom smislu (tj. “nošnja” kao trudnoća). Tako se u 23-sveščanom Akademijinom rječniku riječ “nošnja”, u stupcu 25 puta kraćem od onog za razna značenja glagola “nositi”, njeno odjevno značenje našlo tek treće po redu, samo ispred iznimne Pančićeve “nošnje” primijenjene u značenju “habitusa” stabla. Svezak ARj u kojem je rječnička natuknica “nošnja” objavljen je 1922. godine.⁶¹

⁵⁶ “The new shorter Oxford English Dictionary on historical principles”, vol. 1, Oxford 1993., str. 1168.

⁵⁷ Tanzlingher ovu talijansku riječ prevodi isključivo u značenju “razlog, običaj, ćud, šega”, a Jurin iza polazne latinske natuknice “mos” za istu daje prijevod “običaj, adet”.

⁵⁸ Kako opisuje autor, svrha narodne pjesmarice tiskane u Beču 1814. godine je prenošenje “Nacionalizmus” (Karadžić 1814: 15 i 20), v. Rihtman-Auguštin 1989:66.

⁵⁹ Usp. etimološku primjedbu kod Weissengruber 2004:42, podnožna napomena 8.

⁶⁰ Navođenje “odijela”, “odjeće” i “nošnje” u Fortisovom i Lovrićevom djelu stvar su prijevoda prilikom hrvatskog objavljivanja u XX. st.

⁶¹ Iz glagolskog polazišta “nositi” je u XIX. st. iskovan još jedan poznati neologizam. To je riječ “snošaj” kojem ARj prvo korištenje locira u srpsko-njemački rječnik objavljen u Pančevu 1895. godine. I 109 godina nakon toga HER konstatira njenu isključivo knjišku narav. Za razliku od tvorbeno bliske “nošnje” iz domene javnog, riječ “snošaj” iz domene privatnog je u takvoj primjeni ostala zbog svoje ideološke nezanimljivosti.

Dvojezični rječnik koji je objavljen u Zadru 1901. “*vestimento*” prevodi kao “nošaj”, “nošivo” i “nošnju” (Parčić 1901:520). Zanimljivo je primijetiti jezični odabir kod današnjeg hrvatskog prijevoda Biblije (1983. odn. 1985.). Za odjevne cjeline koriste se riječi “haljina” (250 puta), “odjeća” (125), “odijelo” (51), “ruho” (18) i “odora” (11). Riječ “roba” koristi se samo u općenitom značenju tržišnih dobara, ukupno pet puta. Riječ “nošnja” u ovom biblijskom prijevodu se ne koristi.⁶² Riječ “nošnja” nije korištena ni u prijevodu Biblije od zadarskog bogoslova Ivana Matije Škarića iz 1858. godine. Na potrebnim mjestima je njegov redovit prijevod riječju “odića”, u situacijama zalihosti i riječju “haljina”.⁶³

Zanimljiv jezični fond može predstavljati i antroponimija. Usporedimo li zastupljenost hrvatska prezimena s osnovama iz riječi “haljina”, “odjeća” odn. “odijelo”, “ruho”, “odora” i “nošnja” kakva bi nam u nekoj mjeri mogla posvjedočiti o njihovim povijesnim tvorbenostima, najprije treba upozoriti na homonimije između pojedinih oblika riječi “ruho” i “rušiti”, ili pak “nošnja” i “nos”. U Velom Ižu postoje prezimena Rušina i Rušinić, u Kukljici Rušin, u Preku Rušev, a drugdje u Hrvatskoj Rušinović (Drvenik V.), Ruhek (Gornji Andrijevcu kod Sl. Broda) i Ruvarac (Grubišno Polje, sve po: LP 569-572). Druga prezimena potječu iz raznih krajeva Hrvatske: Halja (Pehlji kod Rijeke), Haljer i Haljić (V. Lošinj), Haljinko (Đurđevac, sve po: LP 216), potom Riz (Beli Manastir), Rizi (Lekenik Erdedski kod Siska), Riznar (Zagreb), Riznić (Vukovar) i Rizović (Samobor, sve po: LP 562), zatim vrlo rijetki primjeri poput Odicki (Virovitica) i Odiček (Gračenica Gornja kod Kutine, oba po: LP 466), i na koncu jedini primjenljivi primjeri iz skupine vezane za “nošenje”, koji se zapravo ne mogu raspoznati vezanima za to ili za “nos”: Nosaček, Nosačev, Nosić, Nosil, Noska, Nosklović, Nošak i Noše (potonji kao individualni nositelj prezimena u Zagrebu; sve po: LP 460). Dakle, u istraživanom području realnu antroponimijsku vrijednost moglo bi nositi samo “ruho”.

Kako je već u istraživanjima hrvatskih narodnih nošnji već primjećeno, osobito je zanimljiv članak “O važnosti narodne nošnje” kojeg je Bogoslav Šulek u više nastavaka objavio u “Danici ilirskoj” br. 52 i 53, na Badnji dan i Silvestrovo 1842. godine (Muraj 2006:10). Naslov može pobuditi zabunu, jer u sadržaju članka pisac rabi i izraze “narodno nošivo” (str. 203), “narodna odjeća” (str. 204, 205, 208), “odijelo djedova” (str. 206), “oprava (...) djedova” (str. 206), a “narodna nošnja” (str. 208, 209) se ističe u mobilizacijskom zaključku:

“Na stranu dakle sa svim, što nas opominje na dosadanje robsko tuđinstvu dvorenje: uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!” (Šulek 1842:209)

Uopće se etnografske pojedinosti u članku (crvena kapa, gunjac, opanci na str. 205) uklapaju u ideološko suprotstavljanje tuđincima, “srebrom i zlatom nakićenim neprijateljima” (ibid.) iz okolnosti oslobođenja slavenskog življa od turske vlasti, ili protiv kozmopolitizma, “buduć da se dosada narodnom nošnjom jedan puk od drugoga tako rekuć odcjepljuje” (str. 206). Sličnim riječima je kozmopolitske težnje u umjetnosti uopće denuncirao A. Šenoa, naglašavajući njen nacionalni značaj (Iveljić 2007:230). Kod Šuleka se narodnom nošnjom “na prvi pogled poznade tko je domorodac, tko li je tuđinac ili barem sluga tuđinaca” (str. 208). Mobilizacijski ton članka razumljiv je nakon polazne konstatacije da “neima bo kod nas narodnoga nošiva” (str. 203). Ti se “bitni znakovi” (“*notae essentiales*” na str. 208, u ulozi “semiofora” kako ih vidi Pomian 1990.) tek imaju ustanoviti. Uzor “narodne nošnje” iz reputiranog Karadžićevog rječnika nije jednokratn. I narodna kapa, gunjac i opanci koji su

⁶² Po “Velikoj biblijskoj konkordanciji” Tadeja Vojnovića, Zagreb i Novi Sad 1991.

⁶³ Opširnije npr. kod Izl. 29.5, Ez. 16.11, 2 Sam. 13.18, 1 Pt. 3.3-4, Br. 5.8.4 i čuvena zabrana ukrašavanja vezom u Lev. 3.19.19 i 5.22.11.

pobijedili srebrom i zlatom nakićenog neprijatelja odnose se na lik srpskog vojvode Vučića, “te malo što ga i za kneza od Srbije ne odabraše” (str. 205).⁶⁴

U leksikografskom fondu istraživanog područja Faust Vrančić 1595. donosi riječi “odića”, “svita”, “halja” i “ruho” (*sub* “amictus”, “habitus”, “vestmentum”, “vestis” i “vestitus”), kao i “nošenje” (“gestus”, “gestatio”). Osim riječi “nositi” (*sub* “portare”) prisutan je još samo srodan opis trudnice “noseći, truhla” (*sub* “gravidus”), dok se “odora” odnosi isključivo na plijen (*sub* “lat. exuvire/tal. spoglie/njem. Raub” i “lat. manubiae/tal. preda/njem. Raub”, također “odriti” *sub* “deglubere”). U ukupnom rječničkom fondu se na tekstil, odjeću, nakit, pripadni pribor i postupke odnose 53 natuknice. U Zadru jedno stoljeće nakon Vrančića Ivan Tanzlingher u svojem rječniku donosi 610 natuknica sa 760 hrvatskih riječi vezanih za tekstil, odjeću, nakit, pripadni pribor i postupke. U rječničkim stupcima na odjevne cjeline se može primijeniti “odilo, odića, svita, haljina, riz” (*sub* “vestimento”), kao i glagolske radnje: “oditi se, oblačiti se, obući se” (*sub* “vestirsi”), “oditi, obući, opraviti, zaoditi” (*sub* “vestire”). Također je vrijedna i natuknica s riječima “odiven, obučen, zaodiven, opravan, opravljn” (*sub* “vestito”). “Odilo” je i prevedenica za krevetni pokrivač (*sub* “coperta da letto”). U Tanzlingherovom fondu je vrlo zanimljivo uočiti da “ruho” dolazi samo u žalobnom kontekstu: “poruha, ruho” (*sub* “veste di lutto”), “porušiti se” (*sub* “vestirsi di lutto”) i “porušen” (*sub* “vestito di nero”), što kao žalobno nošenje crnine definira ARj 10:886. Odora je ovdje istoznačna “plinu” (plijenu, *sub* spoglie del nemico). U nedalekom značenju su prisutne i hrvatske riječi “pratež, pokućstvo, blago” (*sub* “robba, ricchezza”), a “pratež” Vrančić donosi u značenju ukupnog pokućstva. Zanimljiv dio Tanzlingherovog sveska je i dodatak rječniku pod naslovom “Epitteti raccolti da diversi auctori” (str. 321-330) gdje se u nizanju imenica s pripadnim pridjevima na str. 323 nalazi i “haljina: kućna, ženska, divična [od udavače, op. a.], raskošna, crna [žalobna, op. a.], nepoznana, ohola, bogata, navezana [tj. navezana, op. a.]”. Tanzlingherov navod riječi “riz” u značenju “odjeća” korenspodira s odgovarajućom definicijom iz ARj 8:238 (*sub* “nositi”), kao i etnografski navod riječi “riza” u značenju “odijelo” (Belović-Bernadzikowska 1898:273). U istraživanom području je ova riječ potvrđena samo u značenju ukrasa vezom ili aplikacijom (Ramljane, Plavno). Nepuno stoljeće nakon Tanzlinghera, Jurin u Šibeniku donosi ukupno 415 natuknica s 1074 hrvatske riječi vezane za tekstil, odjeću, nakit, pripadni pribor i postupke, a u hrvatskom stupcu je u značenju odjevne cjeline najčešća riječ “odića” (28 puta), potom “haljina” odn. “aljina” (13 puta) i rjeđe “ruho” ili “odora” (po 2 puta), te “pratež”. Riječi “nošnja”, “nošivo”, “nosivo” ili drugačije izvedene iz “nositi” nisu prisutne, kao ni kod Tanzlinghera.

Izuzmemo li odjevne cjeline poput dječjeg ruha, radne odjeće, livreje, odore, uniforme, liturgijskog ruha, redovničkog habita, žalobnog ruha ili pokladne odjeće, u istraživanom području je za odjevenu cjelinu etnografski potvrđeno više riječi. To su:

A) Ruho, u idućim oblicima:

- ruho, n., u značenju “roba”, “odjeća”, “rublje”: šibenski otoci, Blizna, Privlaka, Radovin, Ramljane, Sestrunj, Veli Iž,

⁶⁴ Romantičarski projekt narodne nošnje kojem je u Srbiji na akademski poticaj iz Beča pristupio Karadžić u osnovi kanona ima nekoliko temeljaca, među kojima istaknutu ulogu ima određivanje dosega naseljenosti naroda čije se tradicije kreću obznanjivati. Grafika na prvoj stranici njegove knjige iz 1814. godine “Mala prostonarodna slaveno-serbska pjesnarica” prikazuje pastoralni duet u ravnokotarskoj narodnoj nošnji. Uzor ovoj romantičarskoj pobudnici očito je crtež morlačke djevojke iz Fortisovog prosvjetiteljskog putopisa (Rihtman-Auguštin 2001:98-99).

- ru' o, n., u značenju "nošnja": Ervenik Gornji, Karin Donji, Korlat, Kožlovac, Nunić, Pridraga, Pristeg, Radovin, Radučić, Rodaljice, Stankovci, Vrana, Zelengrad; ili striktno u značenju "ženska nošnja": Galovac, Kašić, Murvica, Šibuljina,
- ruvo, n.: Drinovci, Đevrske, bukovački Kakanj, Mratovo, Smrdelje, Varivode, bukovačko Zečevo, Zrmanja Vrelo.

U povijesnim izvorima na hrvatskom jeziku je riječ "ruho" potvrđena u oporuci iz Malog Iža nastaloj 1632., gdje označava cjelovitu opremu (odjeću i nakit) udavače. "Ruho" je u ARj (14:244-249) definirano kao "odijelo, odjeća, haljine, tkanina, platno, rublje, djevojačka oprema." Tu su značenja izrijekom razvrstana:

- u pravom značenju: odjeća, odijelo, haljine (muške i ženske), osobito gornje (od XV. st.),
- u prenesenom i metaforičnom značenju (od XVI. st.),
- djevojačka oprema: u nekim krajevima razumijeva se samo odjeća i obuća, a u drugim i svi ostali predmeti (zlatni, srebrni, pokućstvo, postelja itd.) koje djevojka udavajući se nosi sa sobom u svoj novi dom (od Poljičkog statuta, XV. st.),
- odjeća (obična i svečana) i rublje što služi u crkvi za vršenje obreda,
- rublje, rubenina, tj. sve ono što je napravljeno od platna, a služi za odijevanje i različite potrebe u kućanstvu (XIX. st.),
- tkanina uopće, redovno u vezi s pridjevom kao atributom kojim se izriče ili materija od koje je tkanina, ili boja tkanine (XVIII. st.),
- rijetka pojedinačna značenja: bojna oprema, konjski pokrivač, općenita stvar.

Izuzmemo li odjevne cjeline poput dječjeg ruha, radne odjeće, livreje, odore, uniforme, liturgijskog ruha, redovničkog habita, žalobnog ruha ili pokladne odjeće, u poblize istraživanom području je za odjevnu cjelinu etnografski potvrđena riječ "ruho", kojoj je etimologijski pretpostavljen zajednički korijen s germanskom osnovom "*Raubā*" u romanskim jezicima odražena kao "robe" i kod nas preuzeta kao talijanizam "roba". Stoga je u dalekom korijenu značenje ratnog plijena (SER 3:167). U Đevrskama je Ardalić u pjesmi "Naše susjede" zabilježio izvedenicu "ruvarica" (dakle, ruharica), u značenju žene koja ima mnogo ruha (ZbNŽOJS XXV:189). ARj 14:249 prenosi "ruhonošu" kao čuvara ruha u mirazu (Konavle, ZbNŽOJS XXVII:127). Riječ "ruho" se redovito rabi i u zadarskim odgovorima Ilije Dede Jankovića koji su za Bukovicu objavljeni 1874. godine u Bogišićevom zborniku.⁶⁵ "Ruho" (kao i "roba") sa semantičkom obojenošću dobara u miraznom vlasništvu žene očito je za takvu oznaku bilo rodno pogodnije od drugih riječi. U poblize istraživanom području je zaslužna povjesničarka Ivna Anzulović sačuvala i etnografski navod izraza za udavaču "rušna i krušna" (1999:111), a paremiološki potencijal fraze "o svom ruhu i kruhu" svjedoči i Desanka Nikolić (1978:198). Uz izložbu krčkih dota Zlatko Mileusnić konstatira da je "ruho" u hrvatskom priobalju najčešći naziv za tekstilni i odjevni dio djevojačke dote, tj. miraza (Mileusnić 2008:10, usp. opis u Jelić 1984:53).

B) Roba, u idućim oblicima:

- roba, f., u značenju "odjeća": Brbinj, Cetina, Čvrljevo, Dubrava, Glavaš, Gradac, Ivoševci, Jasenice, Kali, Krapanj, Kukljica, Lozice, Medviđa, otok Murter, Muškovci, Olib, Otišić, Piramatovci, Poljana, Rogoznica, Sali, Soline, Trbounje, Umljanovići, Veli Iž, Vrgada, kninsko Vrpolje, obrovački Zaton, šibenski Zaton, Zlarin, Žegar; u značenju već sašivenih odjevnih komada: Šibenik; u značenju "ženska nošnja": Poljana, Ugljan,

⁶⁵ I sam Bogišić 106. pitanje formulira "Komu pripada ruho i prćija ženina?" (1874:279).

- robê, f. pl., u značenju “rublje, odjeća, haljina, tekstil, roba”: Arbanasi,
- rubina, f., u značenju “nošnja”: Plavno.

ARj (14:60-62) kaže: “Riječ je uzeta iz talijanskog jezika gdje ima skoro sva značenja kao i u našem jeziku. Značenja se među sobom dosta prepleću, pa se razlike u svakom primjeru ne mogu pouzdano utvrditi.” U neprenesenom, pravom smislu riječi su značenja navedena ovim redom:

- sve ono što se posjeduje (od XV. st.),
- različite stvari koje kao dio imovine imaju neku vrijednost (od XVI. st.),
- sve što se kupuje i prodaje (od XV. st.),
- tvar, gradivo, materija od koje se nešto pravi, najčešće odijelo, haljine (od XVII. st.),
- odjeća, odijelo, haljina, ruho (osim jednog primjera kod Marulića u XVI. st. preostali primjeri su iz XIX. st.).

C) Odjeća i odijelo, u idućim oblicima:

- odića, f., u značenju “odjeća”: Islam Latinski, Kali, Medvida, Nevidane, Petrčane, Piramatovci, ravnokotarska Polača, Poljica, Premuda, Tisno, Trbounje, Vir, Vrgada, Zlarin,
- odjeća, f.: Cetina, Ivoševci, Pađene, Turanj
- odilo, n., u značenju “nošnja”: Čvrljevo, Dazlina, Divojevići, Galovac, ravnokotarska Gorica, Kijevo, Ljubitovica, Milići kod Unešića, Nadin, Nevest, Pridraga, Škabrnje, Štikovo, Unešić, Veli Iž, Vrsi, Zemunik,
- odijelo, n.: Cetina, Traživuci.

Sama “odjeća” je značenjski jednostavna: “odijelo, ruho, haljine (muške i ženske)” (ARj 8:598, s potvrdama od Vrančića i drugih izvora iz XV. st.). Glagolskoj osnovi je bliža riječ “odijelo”, sa značenjima odjeće (od XVI. st.), krevetnog pokrivača (od XV. st.), plašta (samo kod I. Belostenca, XVIII. st.), te zastora (samo kod A. Vitaljića u XVIII. st.; ARj 8:592). Obje riječi proistječu iz glagola odjeti (sinonimnog s “oblačiti”, “odjenuti” ili “odijevati”, od kakvog izlazi “odijevanje”), s mnogim potvrdama od XV. st. (ARj 8:602-603). M. Pavlinović je u Zadru 1875. uporabio i oblike “odivo” i “odijevo” (ARj 8:594), kojima u istraživanom području nema etnografskih potvrda. SER 1:415 donosi “odilu” srodan ikavski oblik “odilje”. Glagolska osnova -djeti je praslavenskog postanja i sveslavenskog rasprostranjenja, s izvedenim riječima poput “nadjenuti” (npr. ime), “zadjenući” (npr. cvijet, ili tuču), kobasica “djevenica”, “pridijevati” što daje “pridjev”, ili creskog izraza “odediti se”: obući se kao muškarac. K tomu ide i tvorba iz stosl. jezika “odežda”, istovrsna čakavskoj tvorbi “odeja” koja u našem istraživanom području nije potvrđena. Srodna poljska riječ “*dziac*” znači “tkati” (Gluhak 1993:199). Korijensko je značenje “staviti, postaviti” (SER 1:414-415).

D) Veštit i veštid:

- veštit, m.: Bibinje, Dazlina,
- veštid, m.: Arbanasi, Pakoštane; u značenju “kupljeno odijelo”: Sali,

Potvrde razlikovanja po rodu:

- veštid za muškarca, ruo za ženu: Galovac, Kašić, Murvica, Šibuljina,
- veštid za muškarca, roba za ženu: Poljana, Ugljan.

Posuđenica iz tal. “*vestito*”. ARj je ne registrira, a HER “veštit” i “vestit” opisuje kao regionalizam u značenju “odijelo, gradsko po mjeri ili konfekcijsko, ono koje nije narodna gradska ili seoska nošnja” (HER 11:305). Rodno razvrstavanje očito ga asocira pojmu

muškog odijela. Pribilježena rodna razvrstavanja potječu iz arhiva EAJ. Upitnica među terminima za podsjećanje i propitivanje sadrži oblike “vestid” i “veštat”, tako da odgovori doista donose partikularne lokalizme.

E) Halja, f., u značenju “odjeća, obično žalobna”: Sali.

Iznimni spomen termina koji u istraživanom području nizom oblika označuje pojedine dijelove odjeće (aljak, aljina, aljčić, halja, haljak, haljina).

F) Preoblaka, f.: Kolan.

Podatak iz arhiva EAJ. Riječ se ne nalazi među terminima za podsjećanje i propitivanje navedenima u upitnici. ARj donosi samo jednu potvrdu iz Karadžićevog izdanja “Srpskih narodnih pjesama” iz 1846. (3:366).

G) Nošnja, f.: Ramljane.

Jedina etnografska potvrda ove riječi kao lokalne oznake za odjevnu cjelinu, koja je u arhivu EAJ zabilježena zajedno s riječju “ruho”.⁶⁶ Upitnica ove teme je sročena pod naslovom “Odjeća i nošnja uopće” pod kojim niže 22 termina za podsjećanje i propitivanje, među kojima se “nošnja” ne ponavlja.

H) Odora, f., u značenju “odjeća, nakit”: šibenski otoci; u značenju “odjeća”: Kali.

Jedini hrvatski rječnik koji donosi “odoru” je Vrančićev, na dva mjesta u značenju njem. “*Raub*”, plijen. Preostala leksikografska potvrda koju prenosi ARj (8:648) je iz Karadžićevog rječnika, koji isto tako opisuje “ono što uzmu od čovjeka kad ga na putu oplijene”, a pod drugim značenjem donosi potvrdu iz okolice Sinja: “odijelo, ruho, oprava (na čovjeku i na konju)” (str. 461). Parčić pod “odorom” također daje značenje “plijen” kao i značenje uniforme s oružjem i opremom, kao i “konjsku odoru” (*sub* odora). Tanzlingher je jednom poznaje kao “plijen” (*sub* spoglie del nemico) a Jurin dvaput kao “haljinu, odiću” (*sub* schema; habitus, vestis, ornatus, vestitus, vestimentum). U istraživanom području Parčić je donio iduće tvorbe srodne ovoj riječi: odrti, odrpina, odrtina, odirak, odrpanac, poderina, poderčina, sadiralac, razdrieti. Riječ ishodi iz glagola “odrijeti, odirati”, srodno glagolu “sadrijeti”, sve u smislu namicanja plijena, sa zabilježenim riječima “odir” ili “odor” u značenju otimača, ili riječi “odirak” u značenju odrte krpe (ARj 8:618 i 594). Nakon 1990. se ovom riječju u službenom nazivlju zabacuje “uniforma”, npr. u 33. članku Zakona o pravima hrvatskih branitelja, a odatle se širi u javnom korištenju uključivo i na uštrb fraze “narodna nošnja”. Ta je pojava napose vidljiva u okolnostima repliciranja narodnih nošnji i povijesnih kostima. Nepotvrđeno je i van jezičnog osjećaja kombiniranje u zamišljenom obliku “narodna odora”.

I) Koštum, m., za gradsku žensku odjeću: Šibenik (iz tal. *costume*).

J) Vîshum, n., u značenju “odjeća”: Arbanasi. Riječ iz albanskog jezika, gdje se iz “*veshje*, f.” u značenju “nošnja” tvori “*vesh*, *vishem*” (Barić 1950:557).

Van etnografskog fonda za odjevnu cjelinu susrećemo i “pratež”, kako kod Tanzlinghera tako i kod Jurina. Zajedno s Vrančićevim navodom ove riječi nazire se poimanje odjevne cjeline kao neistaknutog dijela pokretnog imutka, za razliku od apartne “nošnje”. Riječ navodi i Hacquet 2008. [1801.]:86. Već je osnova “prt” konotirala odjevnu cjelinu, a njene izvedenice

⁶⁶ Navod treba prihvatiti s oprezom; za kritiku etnokartografskog izvora v. Kale 1997:212-214.

i srodnice s glagolom “prtiti” iznimno su brojne (SER III:24-25 i 59, ARJ XI:380-382 i XII:510-517).

Prikazani domородni nazivni fond, zasebni antroponimijski fond kao i najopsežnije raspoloživo leksikografsko sabiranje u ARj daju za pravo pretpostavci kako u predindustrijskom vremenu nije bilo dominantne govorne označnice kakva je današnja “nošnja”. Nazire se kategoriziranje ovog dijela imutka kao sastavnice opće pokućne “prateži”, dok je “ruho” izraz osobitih društvenih kategoriziranja vidljivih iz bilježenja poput “porušiti” se – odjenuti “poruhu” (žalobnu odjeću)⁶⁷ ili “narušiti” – oduzeti ruho u užem smislu (miraz).⁶⁸ Zadarski kazivač u Bogišićevom zborniku daje iduće pojašnjenje: “Ruhom nazivaju odijelo, a pričjom ostale osobine pokretne imovine” (Bogišić 1874:213).⁶⁹ Ruho je prisutno i u uzrečicama koje ciljaju na društveni status: “i rušna, i krušna”⁷⁰ ili “niti rušna, niti krušna”.⁷¹ Nakon XIX. st. “ruho” i “pratež” općenito istiskuje riječ “nošnja”, koja je u prvim domaćima korištenjima u istom značenju još bila rabljena kad i “nošivo”.⁷² Konzervativan po naravi, antroponimijski fond pokazuje da je kovkost riječi “nošnja” ograničena i recentna. Za razliku od “ruha” i “prateži”, iz “nošnje” se ne izvode drugi oblici riječi.⁷³

2.7.1 Prehistorija pojma “narodna nošnja”

Svojevrsna prehistorija ove nove i upečatljive fraze i pojma “narodna nošnja” može se ustanoviti od najstarijih predodžbi ljudskih likova koji su na likovnim prikazima svojim distinktivnim odjećama domaćem gledatelju imali predstaviti strani (etnički, tribalni ili regionalni) identitet. U pretkršćansko doba vrlo su zanimljivi rimski spomenici vojnih pobjeda s predodžbama pokorenih naroda. R. Gergel je 1994. analizirao oko šest stotina ceremonijalnih prsnih oklopa vojskovođa u trijumfu, koji su sačuvani u vidu tako ukrašenih kipova. Već je prvi ovakav nalaz cara Augusta 1863. godine bio najdetaljniji od svih kasnije nađenih, s kombinacijama mitoloških figura, simboličkih likova i alegorijskih personifikacija, pobuđujući živ interes i tumačenja. Prikaz s ovog oklopa odnosi se na njegov povratak ranije izgubljenih rimskih vojnih obilježja od Parta,⁷⁴ stoga se ne prikazuje vojna pobjeda već pacifikacija a čitava je simbolička poruka usmjerena k glorifikaciji donositelja mira i napretka svijetu rimske epohe. On je, kao i drugi takvi likovi, prikazan u vojničkoj opremi. Ikonografski se podjarmljeni likovi (pacificirani barbari ili zaslužjenici) na ovakvim reljefima

⁶⁷ Usp. “kajačku” odjeću u prvom dodatku.

⁶⁸ Za razliku od ovih značenja vezanih za miraz i žalobno odijevanje, oporuka iz Kali 1643. godine u glagoljskom tekstu odijevanje pokojnice propisuje izrazom “da me oprave”, Anzulović 1999:121.

⁶⁹ Za moderno podvajanje “svakodnevnne nošnje” spram “blagdanske nošnje” v. etnografsku primjedbu Bruck-Auffenberg 1911:43 o integralnom ruhu u kakvom su noviji predmeti blagdanski a stariji radni.

⁷⁰ Podatak iz Novigrada za koji zahvaljujem kolegici Ivni Anzulović.

⁷¹ Podatak iz Vrsi kojeg je prof. dr. sc. Šime Batović priopćio kolegici Ivni Anzulović (1999:111), kojoj zahvaljujem na tom detalju. Obje uzrečice ciljaju na odvagivanje lijepog i snažnog u ženskoj staturi.

⁷² “Nošivo” je također nudilo tvorbeno zahvalan oblik, za kakvim je u Zadru Parčić posegnuo npr. u hrvatskom stupcu kao “šivo, šivnja”. Takve su tvorbe dijalekatski i arhaično prisutne kao npr. “pivo” u značenju napitaka i pića uoće, ili riječi “ivo” u značenju hraniva, jestiva i hrane uopće (od “jesti”, tj. ikavski “isti”). Van granica osnove iz glagola “nositi”, osnovu za ovakvu općenitu riječ mogao je ponuditi i glagol “prtiti”, gdje se kao i kod “nošenja” nešto nosi. “Prtivo”, “prtenina” i dr. izvedenice su, ipak, otprije prisutne u lokalnim govorima.

⁷³ To se također daje razaznati i u formalnim i konzervativnim jezičnim tvorbama poput ovdašnjih povijesnih označnica za žalobnu odjeću “poruha”, “porušica”, “porušna odica”, “porušiti se”, biti “porušen”, kakva u smislu povijesne tvorbe kod “nošnje” ne postoji jer je onemogućena već postojećom riječju “ponos” – istom prepozicijom dodanom osnovi riječi iz “nošnje”.

⁷⁴ To su bili standardi tri rimske legije koje su Parti osvojili u bitkama 53., 40. i 36. g. pr. K. Sam August ovo svoje diplomatsko poduzimanje opisuje u djelu “*Res gestae*” odl. 5.29 (Gergel 1994:194).

po dijelovima odjeće ili kosi uopće mogu prepoznati kao predstavnici npr. Germana, Dačana, Parta, Armenaca ili Židova. Zajednička crta ovih prikaza jest da se radi o alegorijskim personifikacijama zemlje, te se prikazani lik npr. na spomenutom Augustovom oklopu ne može prepoznati ni kao partski kralj koji je u stvarnosti vratio obilježja rimskih postrojbi, niti kao partski arhineprijatelj Mitridat. U arheološkoj raspravi ovaj lik je identificiran kao “Part”, personifikacija čitave zemlje (Gergel 1994:194, 195 i nap. 14, o ukrašenim prsnim oklopima v. i Schönauer 2001:412).

Blisko našem geografskom području interesa je 1886. pronađen jedan rječit arheološki spomenik srodne vrste. To je tropej iz Garduna, koji je pohranjen u Arheološkom muzeju u Splitu. Na sačuvanom ostatku ovog trijumfalnog spomenika u slavu rimskog slamanja Batonovog ustanka koncem su prvog desetljeća 1. st. n. Kr. prikazana dva zaslužjena predstavnika poraženih Delmata i Panonaca. Realistični prikaz njihove različite odjeće i obuće arheologu je dao mogućnost protumačiti ih kao etničke reprezentante oba pobunjena naroda, u prvom redu stoga što su u prvom planu istaknute njihove različite fibule od kojih je jedna nesumnjivo obalnog rasprostranjenja (Cambi 1980., Schoenauer 2001:234-239). To je prvi likovni prikaz ljudi koji predstavljaju domaći etnički identitet na području Hrvatske. Od preostala 32 spomenika iz lapidarija Arheološkog muzeja u Splitu koji sadržavaju prikaze odjeće što ih je obradila Srđana Schoenauer jedini preostali primjer etničkog identiteta je prikaz Izraelaca pri prijelazu preko Crvenog mora na importnom sarkofagu iz rimske radionice. Sve do XVI. st. se karakteristični prikazi etničkih identiteta mogu sresti samo na likovnim spomenicima u potrebama prikaza tema iz kršćanske ikonografije, poput Molitve sv. Ivana Krstitelja u pustinji, Krštenja u rijeci Jordan, apostolskih molitvi ili misionarskih djela (Ilg 2004:35), slično kao što je i jedan od redovitih likovnih izvora za predodžbu seoskog socijalnog identiteta ikonografija Rođenja Isusovog s likovima pastira. Iz tog perioda za naše istraživano područje nemamo relevantnih vrela ove vrste. Takva su vrela i marginalna opremanja srednjovjekovnih djela, poput minijatura u rukopisima, poslužili kao prvi predlošci u nastanku nove vrste likovnih predodžbi ljudi iz raznih zemalja, krajeva i naroda. Kartografska dopuna ove vrste je slijedila navadu slovnog (simboličkog) označavanja prisutnosti naroda na zemljovidima, kako je to uvriježeno od priređivanja Ptolemejeve “Geografije” u dijelu zemljovida zapadne Europe iz XIII. st. Na samom koncu izrađivanja tzv. T-O zemljovida tri poznata kontinenta s Jeruzalemom u sredini sredinom XV. st. su se na ovim mjestima počeli uvrštavati likovi Noinih sinova Sema, Jafeta i Hama na pripadnim kontinentima. Na vrlo poznom T-O zemljovidu koji je 1482. izrađen za kralja Edvarda IV. unutar obrisa afričkog kontinenta ucrtana su dva crnca (Wallis i Robinson 1987:106).

Vrijeme velikih geografskih otkrića Europljana ovakvoj je kartografskoj ilustrativnosti pridalo novi oblik. Kartografi su oslikavali svoja djela zornim prikazima pripadnih naroda. Tzv. Millerov atlas, koji je nastao oko 1519., i “*Boke of Idrography*” iz 1542. uključuju prikaze izravnih likovnih svjedočenja egzotičnih domorodaca, u potonjem slučaju sela Tupinamba naroda u Brazilu. Takva se kartografska praksa iberskih kartografa iz raznih knjiga proširila Europom, pa i dalje (ibid.). U tom novom razdoblju u kojem je interes za širine svijeta obnovljen i podstaknut uslijed otvaranja novih tržišnih pravaca, Renesansi, od 1562. počele su se objavljivati knjige sastavljene isključivo od prikaza karakteristično odjevenih predstavnika raznih dijelova svijeta. U prvih tridesetak godina objavljeno je ne manje od deset ovakvih knjiga, koje su svoj novi zasebni interes iskazivale i u samom naslovu. Kolekcije ovakvih litografija pojavile su se već od 1520., i pretpostavlja da ih je (zajedno s knjigama) do 1610. bilo preko 200 (Vecellio 1977. [1590.], Boucher 1987:248). Ovakvom novom nakladnom žanru kumovala je promijenjena intelektualna percepcija svijeta. Smještaj vlastitog društva i naroda dobija mjesto u širokoj slici svijeta, otvarajućeg za upoznavanje sazrijevanjem

enciklopedijskog duha s mnogim kamenčićima rasprostirućeg mozaika. U kulturnim raspravama na važnosti dobijaju analogije, a otprije uobičajen oblik historije država evolviraju u širu, globalnu historiju. Nama je početak ove nove nakladne vrste vrlo zanimljiv zbog uvrštavanja prikaza “dalmatinske ili slavenske žene” u najčuveniju ovakvu knjigu XVI. st., “*De gli habiti antichi et moderni di diverse parti del mondo*” Ticijanovog učenika Cesarea Vecellija iz 1590. godine (Vasić 1953:138-139).

Jedna od izravnih primjena knjige poput Vecellijeve bila je kazališna.⁷⁵ Samo su njegovom suvremeniku Shakespeareu za “*Otelo*” ovdje na raspolaganju bili likovni naputci za četiri pojedinačna lika i dvije skupine likova (Vecellio 1977. [1590.]). Priručnik za izvođenje kazališnih djela u Mletcima iz 1554. preporuča kostimiranja u nošnje (“*costumi*”) ljudi iz dalekih zemalja jer “novitet podstiče divljenje gledateljstva a time i njegovu pozornost” (po: Jowers 1997:971). Vrlo je vjerojatno da su mnogi među kupcima knjiga o svjetskim nošnjama već od prvih izdanja bili glumci i kostimografi uopće, jer je kostimirati trebalo ne samo glumce već i glazbenike koji su s njima dijelili scenu. Barokni učitelj iz 1682. napućuje da tijekom zabavnih međuscena plesači budu slično odjeveni ali bez pojavljivanja dvaput u istom kostimu. Za to sugerira i kostime koji bi trebali dočarati američke Indijance, Perzijance ili Maure (op. cit., 972). Knjige su očito imale takav kostimografski učinak: u jednoj mađarskoj opernoj izvedbi 1784. se na sceni pojavilo ne manje od 60 glumaca u, među ostalima, maurskim kostimima (op. cit., 980).

Doba izlaska knjiga s prikazima nošnji iz raznih dijelova svijeta poklapa se s vremenom objavljivanja prvih atlasa čitavog svijeta. Prvi takav je Orteliusov iz 1570., dok je prvi naslovni “atlas” Mercatorov iz 1595. godine. U nakladničkom proslavu knjige nošnji iz 1581. “*Habitus variarum orbis gentium*” izrijekom se kaže da će njegovo izdanje biti vrijedno poput korisnih knjiga sa zemljovidima, prikazima krajeva, gradova, mora, planina, šuma i životinja, jer “pokazuje ljudske odjeće kako ih nose pojedini narodi i stoga (...) se lako može opaziti ne samo razlike od kraja do kraja, već i među stanovništvom i narodima” (po: Ilg 2004:38). U atlasima ove epohe su prikazi karakteristično lokalno odjevenih ljudi bili čestim dijelom bogato ukrašenih okvira zemljovida, tzv. marginalnih obavijesti ili “kartuša” (s ukrasima ili podacima poput alegorijskih prikaza, naslova, imena autora, imena nakladnika, posvete, mjerila, kazalom znakova i orijentacijske ruže). Tu su se smještale i praktične informacije poput pripadnih grbova, karakterističnih proizvoda, karakterističnih životinja i karakteristično odjevenih ljudi. Općenito zainteresirani čitatelj na taj je način mogao utaliti radoznalost o svjetskim raznolikostima.

U djelu “*Atlas maior*” Willema Joana Blaeua iz 1665. svaki od četiri tada poznata kontinenta ima svoj polazni zemljovid optočen s po devet karata istaknutih gradova i po deset parova ljudskih likova koji su legendama predstavljeni kao stanovnici pojedinih zemalja, gradova ili pripadnici pojedinih naroda toga kontinenta, a u sastavu samog zemljovida uključene su i figuracije karakterističnih životinja. Ove su ilustracije zasnovane 1606.-1607. na ranijem djelu Georga Brauna i Fransa Hogenburga “*Civitates orbis terrarum*” (Wallis i Robinson 1987:106). Praktično značenje Blaeuovog atlasa je jasno među pojedinim zemljovidima. Zainteresirani trgovac je sa potrebnim sveskom njegovog djela u prtljazi mogao samopouzdanom putovati i nepoznatijim, udaljenijim tržištima jer mu je njegov atlas omogućavao prepoznavati grbove vlasti čijim je teritorijima putovao, izdašnosti terena, flore i faune, istaknute lokalne proizvode za trgovanje, pa i “karakteristično” odjevene ljude po čijim se geografskim pripadnostima

⁷⁵ Za konac srednjovjekovnog religioznog kazališta uzima se francuski edikt kojim se 1548. godine zabranilo izvođenje “bilo kakve svete misterije”. Najstarija kolekcija kostimografskih nacrti nastala je 1540. godine i čuva se u Nacionalnom muzeju u Stockholmu (Boucher 1987:248).

također mogao orijentirati u itinereru.⁷⁶ Navedena knjiga “*Civitates orbis terrarum*” (obj. 1572.-1617. u šest svezaka) je snažno utjecala na kasnija izdanja. Sastoji se od topografskih prikaza mnogih europskih gradova, a gotovo svaki uključuje i prikaz stanovnika. Njihovi su likovi gdjekad utkani u krajolik a ponegdje u posebni dio zemljovida, no u svim slučajevima donose pomne prikaze odjeće za koje se često može ustvrditi da predstavljaju citat suvremenih knjiga s nošnjama (Ilg 2004:38).⁷⁷

Ove su predodžbe naroda i krajeva izravan predšasnik i šablon na kojem je nastalo romantičarsko poimanje “narodne nošnje”. Knjige nošnji i atlasi su, uslijed intelektualnih i praktičnih potreba svojeg vremena, ljudima u nošnjama isprva nadopunili, a potom zamijenili simbole kontinenata i mitološki nadahnute alegorijske likove iz zemljovidnih kartuša – nasljednica rukopisnih minijatura i marginalija. Tamo gdje su prije na kontinentima bili Noini sinovi a na morima koja optaču krajeve tog svijeta iz oceana prijetila morska čudovišta, u novim su se tržišnim okolnostima čak i u posve dalekim krajevima i zemljama našli parovi lokalnih stanovnika prepoznatljivih po odjeći, alatkama ili predmetima u ruci, likovno oživljenih u pozi ili gesti. Slikovitost mitoloških alegorija ovisila je o klasičnoj izobrazbi autora. Od autora novih priručnika tražile su se nove upućenosti.

Autori ovakvog načina prikazivanja ljudi nošnjama nisu željeli prikazati samo odjeću, već i duhovni karakter naroda.⁷⁸ To su i doslovne riječi iz prolova nekih knjiga s nošnjama naroda svijeta: to “nisu samo slike osoba u domaćoj odjeći već i njihovih običaja i društvenih normi” (1577.), “odjeća prikazana u ovoj knjizi također daje i osjet temperamenta i običaja odnosnih naroda (1581., po: Ilg 2004:47). Kako na tragu utjecajnih semioloških analiza zaključuje Ulrike Ilg, odjeća je time postala znakovnim sustavom koji može pokazati određena apstraktna obilježja osobe koja je nosi (usp. i Bonifačić 1997.). Ta su obilježja u suštini moralna, a pojašnjena su karakterizacijama u legendama ilustracija. Bez identifikacije nositelja odjeće ilustracija u svojem kontekstu ne bi bila svrhovita, a te su identifikacije jednostavne i jednoznačne te time učinjene razumljivima širokom i raznovrsnom čitateljstvu. Takva se jednostavnost postizala uvriježenim priređivačkim ključevima. Nošnje su prikazivane redom od bližih prema daljim krajevima. Uz geografsku pripadnost, jasno je predstavljena i rodna pripadnost. Takvo strukturiranje sadržaja je knjige ove vrste približavalo rječnicima, jer su prikazi bili nizani slijedom definicija: narod ili kraj – zarez (ili novi red) – rod – zarez – društveni status (Ilg 2004:42). U takvom se strukturiranju stvarnosti priređivači uklapaju u intelektualnu povijest stoljećâ tijekom kojih se usavršavala odn. nastajala leksikografska i enciklopedistička djelatnost. Društvena i kulturna stvarnost je takvim postupcima prosijana i pojednostavljena. Sva raznolikost prakticirane stvarnosti nekog društva i njegove kulture našla se u lijevku idealnog društvenog stanja. Takva su izdanja našla svoje mjesto kao priručnici za nošenje sa složenošću svijeta kojem su se granice znatno proširile. Mjesto u takvim nošnjama imale su i nošnje, kakve po smislu prepoznajemo u riječima “*costumi*” i “*habiti*”.

⁷⁶ Izdanje ovog atlasa iz 1665. broji ukupno 600 zemljovida. To je dansko izdanje atlasa tiskano u 300 primjeraka, što po izračunu svih otiskivanja (zajedno s latinskim, francuskim i španjolskim izdanjem) znači da je tiskara bila kontinuirano uposlena otiskivanjem listova. Ukupna naklada četiri izdanja ovog atlasa bila je 1550 primjeraka. Sve navedeno po podacima iz Taschenovog pretiska 2005. godine.

⁷⁷ Niz sličnih izdanja (“*Omnium gentium habitus*”, poznata i kao “*Trachtenbuch*” iz Antverpena 1581., “*Frauenzimmer Trachtenbuch*” iz Frankfurta 1586. godine itd.) za ilustracije koristi Davenport 1979:419-421.

⁷⁸ Moglo bi se reći da je sintetska nakana atlasa da čitatelju pruži moralnu pouku zadržala crte prepoznatljivosti i danas. Marginalne sheme i selektivni prikazi služe stjecanju uvida u bogatstva, baštinu i navade zemalja i njihovih stanovnika. Za primjer v. Halman et al. 2005.

Nova vrsta priručnika nije praktična samo trgovcu na novim putovanjima. Budući da je nošnja ujedno i očitovanje morala (vrijednosti asocirane uz čistoću ili prljavost, urednost ili zakrpanost, razdrbljenost, obnaženost, nagost, nakićenost, pretjerivanje ili smjernost, obilježja autoritativnosti ili podložnosti) njegovo listanje uvijek uključuje više ili manje izravan sud koji također može odrediti čitateljevo mišljenje (Ilg 2004:43). Mnoge opisne karakterizacije koje presežu nad suštom identifikacijom lika, koje donosi U. Ilg, odaju takav respekt spram odjeće kao pokazatelja društvene regulacije. Legenda uz lik Engleskinje u njemačkoj knjizi nošnji iz 1586. u tom smislu domeće: "... ona je odjevena sukladno njenom društvenom položaju. Odjevena na način pokazan na slici, ona se ispravno predstavlja i izvršno udovoljava svojem mužu. A ako bi odjenula drugačiju odjeću, njen bi je muž istjerao iz kuće" (Ilg 2004:45).

Korijen ovakve prave i ispravne "nošnje", koja time više nije jednostavno "odjeća" ili "kostim", leži u povijesnom nasljeđu propisa vezanim za odijevanje i zabranjivanje luksuza. Točno je kako je pučanin ili kaurin iz određenih zemalja mogao biti u načelu točno prikazan,⁷⁹ jer je bilo propisano što ne smije odjenuti. Još na zalazu Starog režima pariška je policija plaćala doušnice među mnogobrojnim preprodavačicama odjeće na tržnici Pont Neuf ne bi li među ponuđačima odjeće koja nije njihovih mjera, statusno netipičnih predmeta poput maramica, finijih materijala ili staleški prepoznatljivih boja uočila kradljivce i razbojnike (Roche 1996:336).⁸⁰ Propisana odijevanja, točnije rečeno zabrane odijevanja, zajedno s regulama odijevanja poput duhovničkih i redovničkih su tvorila društvenu osnovu za odjevnu ćudorednu pouku. U posveti francuske knjige nošnji iz 1564. (upravljenoj kralju) ona se predstavlja korisnom jer "nam može pomoći da odbacimo bilo kakvo pretjerano odijevanje koje čovjeka vodi u izljev taštine: kao što se redovnik može prepoznati po habitu, zabavljač po svojoj kapi i vojnik po svojem oružju, tako se i mudar čovjek može prepoznati po svojoj umjerenoj odjeći" (po: Ilg 2004:45).

Regina Bendix je upozorila na moralno mjerilo stvaranja kostimiranog identiteta na bavarskom dvoru u prvoj polovici XIX. st. prigodom vjenčanja kralja Ludwiga I. Godine 1810. njegov je savjetnik baron Lipowski vjenčani par dao pratiti s osam parova djece odjevenih u novokrojene seljačke nošnje kao simbole osam bavarskih okruga. Dječji parovi u narodnim nošnjama kombinirani su alegorijski lik anđela i integrativna poruka zajedništva svih dijelova (ne svih društvenih slojeva) Bavarskog kraljevstva. Razumijevanje ovakvog simboličkog govora bilo je moguće zahvaljujući ranijim kostimiranjima, npr. bavarskog nadvojvode u seljačku nošnju 1765. godine (Bendix 1998:135). Slično kao s dobro poznatim romantičarskim nakladnim poduzimanjem u Škotskoj,⁸¹ Lipowski je kao mecena do 1830. omogućio završetak objavlivanja "Zbirke bavarskih narodnih nošnji s povijesnim tekstom" koja je objedinjavala 48 koloriranih litografija. U ovom vremenu se Bavarska našla u potrebi dokazivanja snage između Pruske i Austrije. Kad se 1842. bavarski princ Maksimilijan vjenčavao s pruskom princezom Marijom, Ministarstvo unutrašnjih poslova je razaslalo

⁷⁹ Oakes i Hill ovakvu knjižnu produkciju u načelu ocjenjuju povoljno, jer su sadržavale "mnogo izvrsnih i često vrlo točnih ilustracija" (1970:14).

⁸⁰ O društvenoj sceni Pont Neuf v. Burke 1991:95.

⁸¹ Nakon političkih restrikcija i represije zbog trvenja i pobune u Škotskoj tijekom XVIII. st. je Edinburgh 1822. godine prvi put posjetio kralj hanoverske dinastije. Pripremajući posjet je pukovnik D. Stuart, službeni asistent za ceremonijal i odjeću, objavio "*Sketches of the Character, Manners and the Present State of the Highlanders of Scotland*". U toj je knjizi bez dokaza ustvrdio da je kilt s različitim kariranim uzorcima staro razlikovno obilježje brđanskih klanova, umjesto dokumentirane poduzetničke invencije koja je zbog sigurnosti radnika pilane nastala oko 1730. Stuartovu tvrdnju su poslije potanko razradili braća Allen falsifikatom "*Vestiarium Scoticum*" iz 1842. i divot-izdanjem "*The Costume of the Clans*" iz 1844. godine. Raščlamba kulturnog fenomena kilta je dominantan primjer iz eponimnog zbornika radova o izumljenim tradicijama (Hobsbawm i Ranger 1983.).

okružnicu u kojoj za potrebe kraljevskog protokola saziva vjenčanja parova iz svakog od bavarskih okruga. Savjesno sačuvana pismohrana ovog protokolarnog pothvata je njemačkim etnologima ostavila prvoklasno gradivo za istraživanje nastanka “narodne nošnje”.

Tako se 14. listopada u Münchenu vjenčalo 11 protestantskih i 24 katolička para u narodnim nošnjama svojih dijelova Bavorske, no put do ove “nevidene ljepote”, kako su o tomu izvještavale novine, nije bio samopodrazumijevajući. U pripremama su se, odgovarajući na pozivnu okružnicu, zatjecali i odgovori da u pojedinom kraju više nema posebne ili osobene narodne nošnje, da se mladež već godinama odijeva u gradskom stilu s malo razlikovnih obilježja među mjestima, da su lokalne tradicije ove vrste u rasapu nakon propasti cehova i opadanjem nekoć jarkih prepoznatljivosti među velikim imanjima, da je narodna nošnja nekadašnjeg lokalnog vojvodstva posve nestala i zamijenjena mješavinom širih pokrajinskih nošnji. Među više postavljenih naputaka za okupljanje parova zahtjev za razlikovnom prepoznatljivošću je lokalne vlasti dovodio i u situacije da kreiraju takve odjevne detalje, poput nevjestinog oglavlja učinjenog na osnovi bamberske ženske kapice nad posve bijelom odjećom. Politički ciljevi protokola zadali su pravilo da se iz razloga iskazivanja jedinstva u religijski mješovitim krajevima kao predstavnici odaberu protestantski mladenci, a svi su parovi imali biti oličenje ćudoredne pristalosti. Stoga su iz uvriježene uloge mladenaca ispali stariji parovi, neugledni pojedinci, oni za koje se u njihovom mjestu i župi nije konstatiralo čestito ponašanje, mladenka koja je tijekom izabiranja raskrivena kao trudnica, ili mladenci u starim i potamnjelim nošnjama. Mjerilo društvene čestitosti bila je i sposobnost plaćanja troška svoje nošnje. Selekcija je općenito odavala posesivni odnos iz feudalne domene, ocjenjujući iz nadležnog rakursa pristalost i stas za vlastiti estetski doprinos ceremoniji kraljevskog vjenčanja. Mjesni upravitelj iz Eichstätt je, nakon prvog izvješća o nestanku specifične narodne nošnje, na osnovi pronađenih odjevnih komada slikaru dao napraviti crteže za krojače i obrtnike. Crteži su se pri izvješćivanju zagubili u Ministarstvu, nanovo napravili o trošku ministarskog budžeta, po njima su naposljetku nošnje i napravljene a čitavo se putovanje i sudjelovanje u protokolu kraljevskog vjenčanja pretvorilo u demonstraciju lokalne političke moći s gradonačelnikovim sinom kao djeverom, a gradonačelnikom i članom lokalne skupštine kao kumovima. Mnogi koji prije nisu bili naklonjeni čitavom poslu su se priključili svečanoj povorci s krojačkim rekonstrukcijama namjesto ranije favoriziranih “regularnih” nošnji (Bendix 1998:141).

Promatrači su čitavu ovu svečanost mogli procjenjivati na osnovi ranije objavljenih prikaza poput onih iz mape Lipowskog. I uopće su bile važne reputacije iz javnog čuvenja, poput okruga koji je otprije postao poznat po objavljenoj zbirci narodnih priča pa se respektirao kao predložak narodnih raznolikosti za preferencijska ili preporučena kostimiranja. Iako se Bavarska kraljevina nije othrala pruskoj političkoj hegemoniji, kulturni tragovi su ostali u obliku Oktoberfesta koji je sljednik tih svečanosti kraljevskih vjenčanja, prosvjetnom, društvenom i svečanom respektu za *Lederhosen* i narodnu nošnju, kao i u općenito najizraženijem regionalnom identitetu u današnjoj Njemačkoj (Bendix 1998:143).

Za romantizma je nošnja postala jednim od važnijih nacionalnih obilježja. Vrativši se 1819. godine u Prag nakon studija u Jeni gdje je, po vlastitim riječima, “kušao gorko i agonizirajuće voće sa stabla nacionalnosti”, Jan Kollár je 1824. godine u svojoj najpoznatijoj pjesmi “Slavina kći” najavio dane kad će moćna slavenska bujica proširiti njihove granice, slavenski jezik će se slušati po palačama a njihova nošnja, običaji i pjesme bit će popularni kako na obalama Seine tako i na obalama Elbe (Zamoyski 1999:316). Prizivanje nacionalnih vrijednosti od poštovanja je poprimalo crte štovanja. Michelet je 1846. godine držao nastavu na temu nacionalnosti i potom u djelu “*Le Peuple*” taksativno objasnio što čini kult i

evanđelje nacije (op. cit., 311). Među onima koji su se upustili u privatni trošak krojenja vlastitog “nacionalnog” odijela bio je i Liszt (op. cit., 325). Za ruskog književnika K. S. Aksakova ostala je zabilježena ocjena suvremenika da “nosi nošnju toliko nacionalnu da ga seljaci na ulici drže za Perzijanca” (op. cit., 321).

Pred epohom romanticizma, tijekom zadnjeg desetljeća *Ancient Regime*-a, knjigama nošnji su se tehnički asocirale prve modne table iz časopisa. Stoga su konzumenti u novom XIX. st. već bili naviknuti na ovakve prikaze ne isključivo u prijašnjem smislu kulturne obavijesti već i kao odjevni naputak. Ti su novi naputci bili kostimografski.⁸² Kao što su engleske drame pisane u XVI. st. zaplete smještale npr. u Mletke, na Kretu ili na “bohemijsku obalu”, tako se s nekim novim knjigama u rukama u XIX. st. zbililo da su redom i Rossini, i Bizet, i Donizetti pisali opere radnjom smještene u Škotskoj ili Engleskoj. Samo godinu dana nakon izlaska ceremonijalnog vodiča kroz karirane kiltove škotskih brđanskih klanova objavljenog u pripremi za kraljev posjet, u Londonu je po riječima suvremenika “u pripremu predstave uloženo mnogo truda, a likovi odjenuti u kariranu nošnju raznih klanova” (po: Jowers 1992:981). Romanticizam je respektirao prošlost. Uslijed interesa pobuđenog romanima poput onih od W. Scotta množili su se prikazi srednjovjekovnih kostima, a već su prvi tehnički predšasnici fotografije omogućili dokumentirati izgled udaljenih sredina.⁸³ Sredinom XIX. st. je kraljevsko kazalište u Londonu posjedovalo više od 5000 kostima i veliku količinu materijala za krojenja novih (ibid.). Jedan od autora koji je pomno nadgledao i izravno utjecao na kostimiranja junaka u izvedbama svojih djela bio je Wagner. Za “Prsten” je favorizirao povijesno doba pobjedonosnih Vikinga i Saksonaca u VII. st., za pojedine likove osobno skicirajući kacige s krilima, izduljene štitove, duge tunike i pancirne prsluke. Takva su dramatična kostimiranja bila historijski netočna, postavljena pred gledatelje s izabranim odjevnim naglascima u nedostatku materijalnih pokazatelja. Prošlost je stvarana na način koji je Jowers nazvala “kič-realizmom, bilo autentičnim ili legendarnim” (op. cit., str. 994). U Bayreuthu je ova wagnerijanska kostimografija postala tradicionalna, autoritativno namećući standard viđenja srednjovjekovne prošlosti koji je dugo ostao utjecajnim (op. cit., 984).

Do vremena kad se u hrvatskom jeziku počela koristiti fraza “narodna nošnja” njeno je značenjsko polje u europskim društvenim vrenjima već bilo jasno. Od najstarijih reprezentacija ta je semantička odrednica zadržala vrijednost uopćene i alegorijske figure, sposobnu pregledno uopćiti raznovrsnu stvarnost i sadržavati moralnu implikaciju. Kao i miris u bliskom opažanju kulture odijevanja, nošnja je kod opažača prizivala vrednovanje. Takva je nosivost ovakvog znaka u vrijeme romantizma nošnju učinila osobito prikladnim ideološkim simbolom.⁸⁴ Ideološki su zasadi ovu frazu u jezičnom osjećaju ograničili u

⁸² Kostimografiju nošnji dotiču Filipović 1953:97 i Knific 2003:461-462.

⁸³ Primjerice, knjiga “*Zur Geschichte der Kostüme*” koju je Münchenski nakladnik Braun i Schneider na osnovi listova najprije objavljujanih u časopisu “*Münchener Bilderbogen*” izdavao u svescima od 1861. do 1880. sadrži 500 crteža s oko 1450 prikazanih likova. Glavnina prikazuje povijesna odijevanja, a suvremene narodne nošnje s više kontinenata zapremaju zaključnih 35 tabli. Najbolja ilustracija korisnosti ovakvog izdanja su kostimografski zahtjevi u postavljanju Verdijevih opera, čije su se radnje zbivale u rasponu od 4000 godina (drevni Egipat u “*Aida*” 1871., biblijska vremena u “*Nabuccu*” 1842., 13. st. na Siciliji u “*Les vèpres siciliennes*” 1855., suvremeni Pariz u “*La traviata*” 1853. – s kazališnim pravilom da se suvremene tragedije moraju kostimirati u najmanje jedno stoljeće stariju povijest). Za postavljanje Puccinijevih opera kostimografi su morali poznavati odijevanje u Japanu, Kaliforniji, Rimu napoleonskog doba i dr. (Jowers 1992:981 i 984). Za istraživano područje nam je ova knjiga nošnji i povijesnih kostima vrlo zanimljiva zbog tri lika iz šibenskog kraja uvrštenih na tabli 109b. Pristupačan i tehnički pojednostavljen pretisak objavio je Dover, a izdanje s koloriranim tablama je bila prva među obimnijim knjigama nošnji koja je integralno postavljena na Internet 1997. godine.

⁸⁴ “*Regija' ili 'selo' uvijek je ne-gradski prostor, koji se trajno upotrebljava kao smetište metropola ili kao prostor za rekreaciju, koja je u blizini. To se dogodilo u 19. stoljeću, kad su intelektualci pretvorili selo u idiličnu*

razdijeljivanju i kombinatorici, tako da bi i danas svakom domaćem govorniku nesklapno zvučao izraz poput “radnička nošnja”, “plemićka nošnja”, “glumačka nošnja” ili “redovnička nošnja”. Ideologija romantizma je nošnju čvrsto svezala za narod, iz kojeg su se u XIX. st. tek kretale naroditi mnoge društvene, kulturne i akademske ustanove.⁸⁵

Povijesni kontekst izgradnje značenja pojma i fraze “narodna nošnja” u hrvatskom jeziku leži u razdoblju nastanka etnologije. *“Što se tiče različitih opisivanja nošnji, najveći deo od njih se odnosi na situaciju od druge polovine prošlog do početka našeg veka, kada određivanje i ograničenje takozvane narodne nošnje, dakle, i njeno opisivanje u nauci, služi ciljevima nacionalne emancipacije i nezavisnosti balkanskih naroda”* (Schubert 1986:105, usp. i Burke 1991:25). Taj je kontekst prikazan okolnostima srednjoeuropskog (točnije, široko panonskog) nastanka riječi “etnologija” kao znanja o zasebnim narodima koji tada počinju izranjati ispod skuta rastakane političke hegemonije Otomanskog carstva (Belaj 1998:345). Umjesto danas uobičajenog narodnog ili nacionalnog određenja pojedinca, u tom vremenu smislenija su bila regionalna ili društvena određenja društvenih skupina, a narodni karakter nakon Herderove reakcije na francuska politička vrenja tek dolazi na red za kovanje. Jedno seljačko kazivanje iz Bugarske nakon rata sa Srbijom to doslovno objašnjava ovim riječima: “Naši su očevi bili Grci i nitko nije spominjao Bugare. Mi smo postali Bugari, pobijedili smo. Ako trebamo biti Srbi, nema problema. Ali sad je za nas bolje biti Bugarima” (Mazower 2000:99). Ödön von Horváth je napisao: *“Ako me pitate koja je moja domovina, odgovorit ću: rođen sam u Rijeci, odrastao u Beogradu, Budimpešti, Pressburgu, Beču i Münchenu i imam mađarsku putovnicu, ali nemam domovine. Ja sam vrlo tipična mješavina stare Austro-Ugarske: u isti mah Mađar, Hrvat, Nijemac i Čeh, moja je zemlja Mađarska a moj materinji jezik je njemački”* (Mazower 1998:44). Mnogostruki identiteti i interakcije su bili česti. Nije bilo neuobičajeno da transhumantni stočar s područja današnje Makedonije govori pet jezika, a lučki radnik u Solunu sedam. Austro-Ugarska carevina okupljala je 51 milijun stanovnika, dvije države, deset “historijskih nacija” i preko 20 drugih naroda, dok je susjedni “bolesnik s Bospora” započinjao u Bosni i završavao u današnjem Iraku. Kulturni identiteti koji su se u ovim carstvima utvrđivali tijekom XIX. st., pod utjecajem i u vezi sa zbivanjima u ruskom i u britanskom carstvu, kao i s ujedinjenjima koja su se po francuskom modelu centralizacije nad regionalnim identitetima zbivala u Italiji i u Njemačkoj, uzimali su svakome očite oblike da bi uopće polučili društveni utjecaj.

pastoralu. Ispod prekrivača pretvorbe dogodila se svjesna izmjena o kojoj se ne može misliti dramatičnije. Zanemarivanje, preskakanje siromaštva i kretenizma u slici sela, te kreativna i domišljata preraspodjela seljačkog siromaštva u idiličnu sliku plešućih i pjevajućih naroda i narodne kulture jedno je od najuspješnijih ali i štetnih vrhunskih dostignuća. Ono je psihički, fizički, ekološki i gospodarski pomoglo pretvoriti selo u zabavni park građanstva, stvarajući ideje o narodnoj nošnji, narodnim običajima, narodnim pjesmama i seoskim večernjim okupljanjima. Čak i unutar intelektualne elite, koje smo i mi etnolozi dio, lako primjećujemo uočljivu sklonost interpretaciji. Oni (mi) su ti koji pomažu stvoriti, izmisliti i pronaći formule za regiju, a mogu biti i oni koje te interpretacije regije najviše pogađaju i na njih utječu” (Köstlin 2001:41).

⁸⁵ U tom smislu je “narodna nošnja” kao ideološki survival romantizma kod nas srodna ustanovi pod nazivom “Hrvatska narodna banka”, koja je za svoju vrstu posla u doslovnoj semantici takvog prerogativa besmislena. Bukvalno uzevši, novčanicom za čiju vrijednost svojim potpisom jamči guverner te ustanove svaki bi pripadnik ovog naroda mogao platiti bilo gdje među pripadnicima drugih naroda. Kao i sama titula “guvernera”, “Narodna banka” predstavlja dugu i respektiranu europsku institucionalnu tradiciju. S druge strane, jezični preporod riječi pod skutima XIX. st. može se opaziti i kod glagola “voziti”, s tim da pretprošlo stoljeće u tom primjeru nije determiniralo govorni proces ideologijom romantizma već potrebama industrijske tehnologije: ranije se “vozio” seljački “voz” (kola, zaprega), potom se riječ semantički proširila na tehnološki vitalno polje mehaničkog prijevoza, a danas se iz takvog značenjskog polja dalje može čuti da se “vozimo” npr. brodom ili na skijaškom spustu. Danas vitalna jezična praksa i u takvom je slučaju determinirana potrebama iskrslim u XIX. st.

Odnosi velikih europskih sila XIX. st. određivali su područja nadmetanja i utvrđivanja moći. Intelektualni stav o kulturama u tim dijelovima kontinenta bio je utjecan prosvjetiteljskim idejama i opisima domorodnih kultura iz vaneuropskih područja ekspanzije, poput sjevernoameričkih domorodaca. Na taj način se iz Mletaka gledalo na Morlake (Wolff 2001.), a austrijski ministar vanjskih poslova za susjedne istočne narode kaže da su “divlji Indijanci prema kojima se jedino može ponašati kao prema nepripitomljenim konjima, kojima se jednom rukom pruža kukuruz dok se drugom rukom prijete bičem” (Mazower 2002:97). U odmjerenju velikih sila austrijskom su se kukuruzu i biču putevi pružali prema europskom jugoistoku. U tom je području nakon odbacivanja Napoleona Rusija našla interesa podržati lokalne pobune pravoslavnih kršćana koji su joj se utjecali za pomoć. Vođe ustanka iz 1813. godine bile su odjevene u birano tursko ruho, aspirirajući k takvom statusu u postojećem otomanskom poretku. Kako je zabilježio Mateja Nenadović, drugi srpski ustanak je 1815. godine počeo razlaženjem poruka Miloša Obrenovića širom beogradskog pašaluka da se ubije svatko u zelenoj odjeći, tj. boji zabranjenoj za kaure (op. cit., 83). Nakon što su ga Turci uveli u vlast, Obrenović je likvidirao neistomišljenike i pobunjenike, pomogao Turcima u slamanju grčkog ustanka i u okolnostima rusko-turskog rata kao nagradu i ustupak za neprilaženje Rusima dobio kneževsku autonomiju s nasljednom vlašću.

U priznatoj kneževini Turci ostaju konfinirani u garnizonima i gradovima, a kršćansko stanovništvo emancipira odijevanjem ranije zabranjenih dijelova odjeće: Boue primjećuje da ćalme više ne nose samo muslimani, a Pirch 1829. godine pred kneževim uredom susreće nekoliko mladih ljudi u kićenim odjećama za kakve je mislio da ih nose samo Turci (po: Schubert 1986:109). Sam knez veli da ponosno nosi ćalmu kao znak slobode dobijene od sultana. U takvim je okolnostima nove kneževine koja će doskora postati uzorom u borbi za samostalnost važno primijetiti da se intelektualno vrenje u pravilu zbivalo u austrijskim područjima (Srijemski Karlovci, Novi Sad) i u intelektualnim središtima carevine (Karadžić u Beču), a s druge je strane konstantno snubljena pomoć i intervencija europskih sila bez čega su propadala rana ratna sukobljavanja s Turcima (poraz Srba 1810. i Grka 1827.). S priželjkivanim, prizivanim i toplo dočekanim intervencijama nije došlo samo oružje, već i društveni i kulturni obrasci čija su oponašanja imala jasnu osamostaljujuću potku.⁸⁶ Od 1830-tih godina kneževina prestaje izgledati kao “levantinska kasaba”, te intelektualni krugovi od 1840-tih godina podržavaju i odjeću kakva dekonstruira orijentalno nasljeđe. Vojnički kaputić je u lokalnoj preoblici u prisjećanju na srednjovjekovnog vladara prozvan “dušanka”. Forma ovog dijela nošnje povezuje se s uniformom srpske husarske regimente zasnovane 1734. godine, a po kneževini se proširila zahvaljujući romantičarskim slikarima (Filipović 1953:94, Prošić-Dvornić 1989:114-116 i 2006:274, Knific 2003:438). Iako se izobičajila do konca 1870-tih, utjecaj drugog vojničkog inventara vidljiv je i kasnije (npr. šapka, hlače, osim odijevanja također i uloga limene glazbe).

Isti tip kaputića, “surka” nastala na osnovi narodne “surine”, postao je semioforom prvaka ilirskog pokreta u kontinentalnoj Hrvatskoj (Muraj 2006:10, Bonifačić 1997:145). U romantičarskom zanosu nakon 1835. godine ukrašavan je vezenim likovima koji su imali istaknuti hrvatsku narodnu samobitnost, uz uočljivi izostanak starohrvatskih ukrasa kakvi su se u mnogobrojnim odjevnim i tekstilnim citatima našli nakon arheoloških kampanja don Frane Bulića i osnutka Kninskog starinarskog društva 1887. godine po otkrićima na trasi

⁸⁶ O ulozi i nastupu znanstvenika pri ovim širenjima utjecaja i opsega imperija piše Marchetti 2007., gdje je zatečena fragmentiziranost kultura i heterogenost populacija bila razlogom za niz upravljačkih praksi koje su ciljale na podložničko homogeniziranje ali i na iskorištavanje raslojenosti za borbu s oponentima (*divide et impera*).

željezničke pruge dvije godine ranije.⁸⁷ Definiirajuća zbivanja XIX. st. vezana su za posljedice revolucionarne 1848. godine, demisiju feudalnih institucija i promjenu društvene naravi stvaranja ekonomskih dobara, jačanje koncepta nacionalne države čiji su politički sudionici građani a gospodarska kičma “veliki” i “mali obrt”, tj. industrijalci i obrtnici kapacitirani sredstvima tehnološkog napretka (Iveljić 2007:135). Kako je to sažela Jane Schneider prilagođavajući frazu Benedicta Andersona, “kapitalizam iz vremena mode je dobio bezgranične varijativne mogućnosti omogućujući potrošačima da rašire nacionalna i pojedinačna, javna i privatna, društvena i rodna značenja, upravljana od određivača ukusa i njihovih pridruženih stručnjaka s vrha društva” (Schneider 1987:432-433).

Aristokratska reakcija na 1848. godinu kroz neoapsolutističku vladavinu tijekom 1850-tih doživjela je neuspjeh. Aristokracija time nije uspjela vratiti sat u XVIII. st. (Mazower 1998:44), ali ni industrijalci, obrtnici i trgovci nisu bili zadovoljni dosegom građanske liberalizacije 1848. godine. Taj je neuspjeh građanske emancipacije doveo do političke rezignacije, povlačenja građanstva iz politike i pojave refeudalizacije tj. tendencije najbogatijih građana da oponašaju i preuzmu način življenja stare društvene elite, aristokracije. U složenim društvenim procesima druge polovice XIX. st. kontinentalne i primorske Hrvatske događalo se da krupni trgovci i industrijalci (u agrarnoj dinamici Dalmacije čak i pučani i seljaci koji su izvukli korist iz konjunktura poput vremena u kojem je filoksera stigla u Europu a još se nije pojavila kod nas, ili vlastitog tržišnog raspolaganja stočarskim proizvodima, sudjelovanja u npr. koraljarstvu itd.) zauzimali prijašnja mjesta vakantnih feudalnih vlasnika, aristokrata iz grada. U tom su se društvenom repozicioniranju nakon 1860-tih nanovo respektirani aristokrati i građanski industrijalci našli s iste strane društvene razdjelnice, one koja ih je odvajala od nastajućeg društvenog sloja radništva.⁸⁸ Dio poduzetnika je u svojoj privrednoj inicijativi bio upućen na državu, bez koje se npr. nije mogao urediti željeznički pristup tržišnim dobrima (Gross i Szabo 1992:295-358). Stoga je jasno da se s regulativne strane ove razdjelnice u potrazi za simbolima narodnih buđenja i nacionalnih država posegnulo u kulturni spremnik onog društvenog sloja koji po naravi društvenih promjena više nije predstavljao ugrozu. To je bilo seljaštvo. Iz ovih razloga povjesničari taj revivalizam nazivaju i konzervativnim agrarijanizmom (Lewis 1978., Hobsbawm 2006.). Uvođenjem dvojne monarhije je čuvarom pred opasnim nacionalnim previranjima postao novi carski nacionalizam, u našem slučaju mađarizacija a drugdje turkizacija ili rusifikacija. Politička težnja za stvaranjem moderne centralizirane carevine društvenu je potporu nagrađivala asimilacijom i integracijom. Međutim, propisivanje novog službenog jezika i striktna porezna politika zajedno s drugim oblicima mađarizacije znali su polučiti kontraefekt protunacionalizama. Takav se proces u Otomanskom carstvu zbivao u Makedoniji i Albaniji, u Ruskom carstvu u Finskoj, baltičkim državama i u Poljskoj, a u mađarskoj polovici Austro-Ugarske u Rumunjskoj i u Hrvatskoj (Mazower 1998:45). Ove su rezistencije bile u istaknutoj potrebi za nacionalnim prepoznatljivostima, a politički predispozicionirane za takvu zadaću bile su kulturne prepoznatljivosti seljaštva. Između seljaštva i naroda povlači se znak jednakosti kao što se potom znak jednakosti povlači između naroda u svojoj državi i nacije. Industrijsko i obrtno radništvo je kroz autoritativne društvene naočale druge polovice XIX. st. bilo jednostavno nevidljivo, na isti način kao što u nastanku

⁸⁷ J. Brody početak prezervacionističkih praksi vezanih za rukotvorna umijeća jugozapadnog dijela SAD terminira upravo godinom dolaska željeznice 1885. (Brody 1979:72 i 74).

⁸⁸ Odijevanje društvenog sloja kao ideološkog semiofora potvrdilo se i nakon romantizma fašističkim odabiranjem radničke crne košulje (iz metalurških tvornica sjeverne Italije) kao osnove za stranačku uniformu. Izvan domene narodne nošnje revolucionarni efekt iz perioda romantizma vezan je za crvene košulje Garibaldijeve odlučne tisuće boraca iz 1860. On je crvenu košulju uobičajio nositi od svojeg argentinskog razdoblja, usvojivši navadu radnika iz tamošnjih klaonica. Na popularnim slikama često je prikazivan i u ponču.

etnologiji sestrinske znanosti socijalne antropologije tijekom istraživanja Malinowskog na Trobrijandskom otočju nije bilo mjesta konstatiranju prisutnosti bijelih farmera. U toj društvenoj jednadžbi ekonomskih realnosti i danas u simboličkim i funkcionalnim aspektima kulture odijevanja postoji fundamentalno uvjetujuća komponenta nevidljiva u naočalama konvencionalnog istraživača – to su turisti.

U relacijama stoljeća koje je politički otpočelo Marseljezom narodna je nošnja doživjela sudbinu trikolora, tekstilnog sinkretizma dvije gradske (pariške) boje i jedne kraljevske boje. Narodna nošnja je postala političkim, kulturnim i društvenim simbolom. Budući da simbolom nije postao proces kojim su se seljaci odjevno prilagođavali novim tehnološkim i ekonomskim okolnostima, već inventar odjevne cjeline, narodna nošnja se na razmeđu ruktovorstva i serijalizacije, predindustrijskog i industrijskog društva petrificirala poput zastava koje možemo nepromijenjene sa svojim državama listati u enciklopediji. Osim u najranije industrijaliziranoj Engleskoj, narodna nošnja je postala zamrznutom iskaznicom nacionalnog suvereniteta upravo poput zastave.

Preostali krucijalni utjecaj vezan je za oblikovne reakcije na industrijalizaciju. Krenuvši iz engleske kolijevke industrijske revolucije, "*Arts and Crafts Movement*" je programatski ciljao privesti masovne proizvode kvaliteti oblikovnog učinka predindustrijskih ruktovoraca. Uz sve već spomenute društvene silnice, s već iskazanim interesom obrtnika za hrvatsko narodno blago koje su uključivali u gospodarsko-obrtne izložbe upriličavane od 1864. nadalje, upravo su senzibilizirani trgovci i obrtnici dali povoda i poticaja nastanku prvih zbirki.⁸⁹ Prvi poticaj nastanku današnjeg Muzeja za umjetnost i obrt (koji se danas zapravo ima shvatiti kao Muzej za umjetnost i primijenjenu umjetnost) bio je etnografski, a polazna nominacija današnjeg Etnografskog muzeja u Zagrebu bila je "Trgovačko-obrtni muzej" (Muraj 2006:17 i 26). Sličan primijenjeno-umjetnički karakter imao je u nastanku i Etnografski muzej u Splitu (Šverko 2003.).

Ustaljivanje izraza "narodna nošnja" u hrvatskom jeziku, s "nošnjom" kao riječi koja kao leksikografska uspješnica podsjeća na rasprostiranje riječi "zadruga" u hrvatskoj pravnoj i akademskoj uporabi i "narodom" čiji je utjecaj određen ideologijom romantizma iz razdoblja uspostava nacionalnih država, 1930-tih godina je bila jedna od temeljnica za novi pojam "narodna umjetnost" i znanosti koja se putem visokog školstva i muzeja krenula posvetiti takvom istraživanju. Sama "narodna nošnja" i "narodna umjetnost" nisu bili pojmovi za raščlambu već samopodrazumijevajuće polazište istraživačkih zadataka kakvi su predstavljeni dostojnima nove znanosti. Kako to danas u reformuliranom glavnom istraživačkom pitanju vezanome za etnološko istraživanje domaće kulture odijevanja postavlja Vjera Bonifačić, predmet interesa nove znanosti u to njeno formativno doba upravo je novostvoreno značenjsko polje odjeće koja je promijenila svoju funkciju. Ta je odjeća postala zanimljiva za istraživanje onda kad je u revolucionarnom XIX. st. prekoračila granicu samodostatnog kućnog dobra, radno i životno funkcionalnog za svoje korisnike u njihovim društvenim okolnostima, i poprimila novu društvenu funkciju simbola nacionalnog odn. supranacionalnog identiteta (Bonifačić 1997:145). U tom je postromantičarskom razdoblju zadržana ideološka konotacija supranacionalnog panslavenskog identiteta kakav je, kako smo pokazali, bio ključan u reaktualizaciji romantičarskog političkog programa van njemačkih zemalja. Za vlast u vremenu među svjetskim ratovima je bilo važno raspolagati s neupitnim objedinjavajućim kulturnim simbolom poput slavenske narodne nošnje i njenih detalja, kao svakome poznatom mobilizirajućom razlikovnošću spram prisutnih teritorijalnih interesa susjednih sila (Bonifačić

⁸⁹ O zbirci uzoraka u "Prvoj hrvatskoj tvornici sukna, darovca i gunjeva" osn. 1887. v. Muraj 2006:19.

1996:258), s “narodnim i državnim jedinstvom” kao krilaticom državne ideologije integralističkog jugoslavenstva (Dimić 1997:II, 269). Politički koncept “troimenog naroda” Srba, Hrvata i Slovenaca nakon 2. sv. rata slijedila je federalistička ideologija “bratstva i jedinstva naroda i narodnosti” u kojem su i njihove konvencionalizirane “narodne nošnje” imale svoje mjesto. Politički korektan javni nastup folklornih skupina podrazumijevao je i dio repertoara s narodnim kolima i pjesmama drugih naroda i narodnosti, s istaknutom porukom federalističke harmonije i uvažavanja drugih kulturnih identiteta u državi.⁹⁰ U stvarnosti je ovakvo kulturno demonstriranje zajedništva ipak prije svega značilo selekcioniranje nepolemičkih i nekonfliktnih kulturnih sadržaja u kojima su tenzije mogle biti zategnute čak i uvrštavanjem minornih asocijacija partikularnih simbola povijesnih suvereniteta.⁹¹

U etnološkoj znanosti narodna nošnja⁹² je, kako polazno sažimlje studija o ženskoj narodnoj nošnji u Istri, “specifično **odijevanje** značajno za određeni kraj” (Radauš Ribarić 1997:16, isticanje je naknadno). “Sve ono što čovek nosi na sebi radi zaštićivanja ili ukrašavanja [se] naziva nošnja, (...) nošnju čine dve vrste predmeta: nakit i odelo” (Kovačević 1953:6). U sadržaju studije se pod “odijevanjem” misli na tekstilno i odjevno rukotvorstvo. Jedina opsežna tematska etnološka bibliografija do sada objavljena od važnosti i za hrvatsku baštinu je “Bibliografija o narodnoj nošnji jugoslovenskih naroda”, izdanje Etnografskog muzeja u Beogradu, koja uključuje i npr. reference o povijesnom oružju a regeste i pored naslova rabe izraze “narodno odelo” i “seoska nošnja”. U metodološkom temeljcu hrvatske etnologije Antun Radić u poglavlju “Odielo i obuća” napućuje pitati: “Kako se jednom riječju zove sve, što čovjek **oblači** (“odijelo“, “oprava“, “ruho“...)” (uz naknadno isticanje) i potom detaljnije o “odijelu za djecu”, “muškom odijelu” uz koje je predviđeno pitati i o oružju, o “ženskom odijelu”, a u dodatku još i s pitanjima: “Drži li svako selo svoju nošnju za najljepšu...?”, “prodaje li se domaće odijelo?” i još o “starinskom odijelu”, “narodnom odijelu” i “kupovnom odijelu” (Radić 1936. [1897.]: 24-25). Istaknute istraživačice tradicijskog i povijesnog odijevanja i tekstila Đurđica Petrović⁹³ i Mirjana Prošić-Dvornić su u bogato ilustriranoj knjizi “Narodna umetnost” koja je izašla u nizu “Umetnost na tlu Jugoslavije” sklonije baratati s uključivijim pojmovima poput: domena odijevanja (str. 31), odjeća, odjevni predmeti (npr. na str. 42), kao i narodna nošnja (str. 43). Zanimljivo je da je sveučilišni udžbenik koji je za studij primijenjene umjetnosti sabrao povijesne i tradicijske primjere iz čitave bivše federacije nominalno naslovljen kao “Odelo i oružje”, dok se u polaznom definiranju gradiva izrijeком radi o nošnji (“u užem smislu, to je način na koji se **oblači**,

⁹⁰ “Polietničku folklornu skupinu” kao pravničku kvalifikaciju ovakvih situacija navodi Rihtman-Auguštin 2002:24.

⁹¹ Rihtman-Auguštin 2001:131. Čuvenim je postao prekid nastupa folklornog ansambla “Lado” u Brčkom 15. IV. 1983. godine zbog nošenja trobojne tkanice koja je po svojem slijedu boja protumačena kao “nesocijalističko obilježje” (op. cit., 148).

⁹² “*Raznovrsna tradicionalna odjeća koja očituje nositeljevu identifikaciju s određenom seoskom župom, selom ili područjem, više nego s modnim odijevanjem višeg društvenog sloja gradskih stanovnika, znala se nazivati narodnom, seljačkom, ruralnom, etničkom ili regionalnom odjećom [dress]. Čini se da su ovi primjeri odijevanja bili vođeni više običajem nego modom, pa su promjene koje su se zbile dogodile polako. K tome, dijelovi i pojedinosti modnog odijela koji su se uvrstili u narodnu odjeću često su bili zadržani mnogo nakon njihova odbacivanja među gradskim sljedbenicima mode.*” (Roach i Musa 1980:2-3). Uvodno razlaganje termina nalazi se i kod Welters 1999:3, dok druga autorica pri definiranju razlikuje seljačku odjeću (*peasant dress*) od područne odjeće (*regional dress*) – važnu zbog sintagme *regional style* – gdje je potonja vezana za odijevanje u zajednicama s bliskim urbanim kontaktom (Taylor 2004:200). Nastanak “narodne nošnje” je, u stvari, prikončavanje puta od seljačkog do područnog odijevanja. Za pregled definicija narodne nošnje u Sloveniji v. Knific 2003:436.

⁹³ Srbijanska etnologinja Đurđica Petrović je 1973. godine u Beogradu osnovala katedru Materijalna kultura Jugoslavije, preko inicijalnog arhivskog rada na turskim defterima prilazeći najizdašnjim pisanim vrelima ovog dijela Europe u Historijskom arhivu u Dubrovniku (Petrović 1980., Prošić-Dvornić 2006:20).

izbor odela i ukrasa tela... uključujući tu i frizuru i bojenje kože i prstiju”, isticanje je naknadno). Pojmovi povijesna nošnja i povijesni kostim ovdje se uzimaju kao istoznačnice (Vasić 1974:8-9).⁹⁴ Gabriella Schubert u svojem članku o metodologiji istraživanja nošnji na Balkanu u uvodnom dijelu koristi naziv iz naslova “nošnja”, potom izrijekom kao “takozvana narodna nošnja” a u glavnoj raspravi članka kao “odeća” i “odevanje” (Schubert 1986:105-106), naglašavajući istraživački zadatak odgonetavanja značenja i značaja a ne materijalne opazivosti odjevnih predmeta prisutnih u sastavu odjeće. U današnjem hrvatskom sveučilišnom udžbeniku predmetno je poglavlje naslovljeno riječju “Odijevanje”, i polazno pod tim pojmom u etnologiji definira svekoliko opremanje ljudskoga tijela, tj. odjeću, obuću, nakit te češljanje odn. uređenje glave. “Narodna nošnja” se konstatira kao književno-jezični pojam kojeg seljački govor ranije nije poznao (Muraj 1998:109).

Prvo relativiziranje pojma “narodna nošnja” u domaćoj etnologiji uopće zatječemo u odlomku članka (Rihtman-Auguštin 1974:126) i kasnije prošireno u takvom sučeljavanju pojmu “mode” u zasebnom radu (Rihtman-Auguštin 1976.). Vrijedno pretresanje termina “narodna nošnja” potom donosi Aida Brenko, nadovezavši se se u obradi muzejskog gradiva na opažanja Vladimira Tkalčića o povezanosti feudalne teritorijalizacije i razlikovnosti lokalnih narodnih nošnji (1925:133), te na studiju Marijane Schneider (1971.). Njihovim ćemo se prinosima vratiti u raspravi rezultata ovoga rada. Za sada će dostajati ponoviti iduće riječi kolegice Aide Brenko:

“U 18. stoljeću hrvatsku nošnju još uvijek upotrebljavaju građani domaćeg podrijetla, ali i konzervativniji plemići. Na portretima turopoljskih velikaša iz tog stoljeća opažamo vrlo slikovit tip nacionalne odjeće bogato ukrašene gajtanima, aplikacijama, vezivom i krznom, uz obveznu sablju. Tom su nošnjom turopoljski plemenitaši izražavali svoje nacionalne osjećaje oblačeći je prigodno, naprimjer pri polasku u Sabor, 'turopoljsko spravišće'. Takva je odjeća zapravo bila vrsta husarske uniforme konjanika Matije Korvina. Ona je poslužila kao uzor u stvaranju i drugih sličnih vojničkih uniformi za konjičke odrede niza europskih zemalja. U 19. stoljeću iz vojne odore prelazi kao ukrasni, svečani element u civilnu mušku i žensku odjeću.” (Brenko 1994:22)

Američka istraživačica europskih narodnih nošnji je u terminološkim polazištima za zbornik radova više autora naglasila da se pod “narodnom nošnjom” (“*folk dress*”) najšire misli na tradicijsku odjeću nošenu od ljudi van gradova, a u novije vrijeme i na odijevanje bilo koje skupine unutar pripadne kulture. Riječ “*costume*” se u tom smislu zamjenjuje s “*dress*” da bi se izbjegla pomutnja s kazališnim ili povijesnim kostimima. Definicija koju koristi uključuje bilo kakav način uređivanja, označavanja ili mijenjanja izgleda ljudskog tijela pomoću kulturno razumljivih simbola i oblika (Welters 1999:3). U kulturnoj antropologiji značenjskim poljem pojmova vezanih za odijevanje najviše se bavio istraživački par Mary Ellen Roach-Higgins i Joanne Bubolz Eicher. U uvodu zbornika iz 1965. konstatiraju da se više povezanih pojmova odnosi na samoprouzročene promjene izgleda ili konture ljudskog tijela, počevši s pojavom, odijevanjem, ukrasima, odjećom, nakitom do kozmetike, te ih stoga sve i koriste, no podvlače najveću važnost pojmova odjeća (“*dress*”) i nakit (“*adornment*”) kao najdeskriptivnijih i najuključivijih.⁹⁵ Po njima, odjeća (“*dress*”) ne znači samo nošene odjevne predmete već i čin odijevanja odjećom i dodatcima (“*accessories*”),

⁹⁴ Za rijetko korištenje sintagme “starinski folklorni kostim” kao istoznačnice “starinskoj narodnoj nošnji” v. Gušić 1972:681.

⁹⁵ U novom preglednom članku o istraživanjima kulture odijevanja izbor glavne označnice s riječju “*dress*” tumači se “strateškim” i “uključujućim” razlozima (Hansen 2004:371).

str. VII). U članku iz 1989. obrazlažu da daju prednost pojmu “odjeća” (“*dress*”) zbog neopterećenosti vrednovanjima ili predrasudama i široke semantičke uključenosti. Pojam definiraju kao promjene tijela i dodatke tijelu, što otvara vrata uključivanju opažanja od frizura, preko bojanja kože, bušenja ušiju, osvježivanja daha do regularnijih sastavnica poput odjevnih predmeta, nakita i svakovrskih drugih dodataka tijelu (str. 1).⁹⁶ U članku objavljenom 1992. ono što su 1989. predstavili kao pitanje i ogled sad utvrđuju kao odjeću (“*dress*”) koja se ima razumjeti kao skupina modifikacija i/ili dodataka tijelu. Autorice smatraju da im ovakva konceptualna definicija odjeće omogućuje da identificiraju, klasificiraju i opišu promjene i dodatke tijelu s poljem istraživanja koje preporučuju označiti kao istraživanje društvenih aspekata odjeće (Roach-Higgins i Eicher 1992:1 i 7).⁹⁷ Ovakva široko uključiva definicija respektira se u programskim polazištima utjecajnog časopisa “*Textile*”⁹⁸ i knjižnog niza “*Dress, Body, and Culture*”.⁹⁹

Angelos Baš je 1970. začeo knjižni niz s naslovom “*Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju*”, da bi idućim naslovom iz 1987. naglasio programatsku promjenu: “Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času (1. polovica 19. stoletja)”, konzistentno i u knjizi iz 1992. “Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju”. Kako to istim riječima razjašnjava u uvodima ovih izdanja, domaću riječ “*noša*” zamijenio je riječju “*oblačilni videž*” (odjevni izgled) jer je “nošnju” nakon XIX. st. nemoguće koristiti za imenovanje neseoskog odijevanja poput radničkog, gradskog ili plemićkog.¹⁰⁰ Odjevni izgled za njega uključuje odjeću (“oblačila” u užem značenju), oglavlja, obuću, nakit, odjevne dodatke (“*accessories*”), frizuru, tjelesnu čistoću i pušenje u izvanjski opazivim formama. Ovako zadani istraživački predmet naziva “*oblačilna kultura*”. Ako etnologiji, kao znanosti koja se takvim predmetom istraživanja bavi, u ovakvim analizama kulture življenja manjka odgovarajućih radova, Baš drži da joj ostaje ulaziti i u područja ove vrste. Zbog ograničenja izvora iz ovako definirano polja zanimanja potom izdvaja kulturu odijevanja radnika, kao i nositelje uniformi i livreja (1987:7-8, 1992:7-8).

Kulturno-povijesna teorijska škola etnologije za glavni je istraživački predmet imala genezu kulturnih pojava, a u području odijevanja radilo se o prepoznatljivim različitostima predstavljenim materijalnim pokazateljima: predmetima, dodatcima ili uređivanjima poput saplitanja kose kao dijela oglavlja. Stoga je razumljivo da je poglavito definiranje narodne nošnje onim što se oblači, onim što je predmetno prisutno i, kao posljedak kulturne prakse, neposredno opazivo. Kao primjer propuštenog i postupno uključivanog u novije definicije, Anthony Synnott (1991.) se pita: koliko je tjelesni miris validan predmet znanstvenog interesa u kulturnim značenjima? Miris je, kako sažimlje, vrlo osobno obilježje, fiziološki izravno, te sposobno potaknuti prisjećanje, osjećaje ili promijeniti ponašanje. Opažanje mirisa je i moralna konstrukcija stvarnosti. Skupina tjelesnih mirisa ima ne manje od četiri i svakom od njih se može dogoditi da u jednoj kulturi budu protumačeni na jedan način, a u nekoj drugoj kulturi na drugi način. Sam je Jahve podučio Mojsija kojim će aromatičnim tvarima u svojem narodu pripravljati lijep miris, kao što je pristupanje bogoslužju popraćeno rasprostiranjem

⁹⁶ Respekt za ovu definiciju može se konstatirati u naslovu poznatog knjižnog niza “*The History of Dress Series*” (pod uredništvom A. Ribeiro), kojim se ilustrativno predstavila baština stilskih epoha. Analizu rodonačelnih etnografskih opisa kulture tijela donose Synnott i Howes 1992.

⁹⁷ Termini koji se rabe u novom preglednom radu su “*study of clothing*”, “*study [of] the dressed body*”, “*clothing research*” i “*dress practice*” (Hansen 2004:369, 370 i 386).

⁹⁸ U nakladničkoj najavi budući sadržaj se opisuje zanimljivim “svima onima koji dijele raznolik pogled na tekstile unutar široko zamišljenog polja”.

⁹⁹ Edicija se u programskom odlomku posvećuje vezama između kulture i odijevanja “u najširem mogućem značenju kao bilo kakva modifikacija ili dodatak tijelu”.

¹⁰⁰ V. i Knific 2003:437.

ugodnih mirisa (Izl. 30:22-24).¹⁰¹ Miris posve sigurno nije bio dio opisa narodnih nošnji, iako se u nekim među najiscrpnijim opisima mirisi gotovo mogu osjetiti pri čitanju. V. Ardalić tako bilježi da Donji Bukovičani (kojima je u Đevrskama i sam pripadao) Gornjane iz poruge nazivaju “Perčinašima”, jer imaju duge perčine namazane maslom.¹⁰² Znajući da se neinspirana kosa prilagođava razinom lučene masnoće pa u takvom stanju može ostati dugo vrijeme,¹⁰³ lako se može pretpostaviti kakav je miris mogao pratiti iste te nositelje kićenih koporana kakvi se opisuju dalje u članku i, možda, time potaknuti bilježitelja na zapisivanje ove susjedne navade (Ardalić 1899:115). Poanta s mirisom kao dijelom kulture odijevanja, npr. današnje kakva uključuje i izbor miomirisa, jest da se miris s narodnom nošnjom ne može prikazati iza stakla izložbene vitrine, inscenacije narodne nošnje uključuju svečane odjevne predmete s kojima se podrazumijeva isključenost običnih vonjeva radnog ili uopće životnog ambijenta (znojnost žeteoca na insceniranoj žetvi sa smotri nije dio narodne nošnje jer cilj izvođača nije djelotvorno popunjavanje žitnice već zadovoljstvo gledatelja), a miris se ne da emitirati posredstvom medija čija tehnička narav zna prilagođavati i prekrajati zvučnosti i slikovitosti prikazivanog zbivanja. Ono što je od početka korištenja pojma “narodna nošnja” konceptualno ili tehnički neprikladno za doživljaj eventualno pripadnog mirisa, u današnje vrijeme zakonskog zabranjivanja javnog pušenja može biti društveno delikatno i za evociranje npr. povijesne i folklorne kulture lule kao dijela narodne nošnje. Stoga je “narodna nošnja” detaljni inventar predmeta za oblačenje i kićenje, no s njegovom prvom promjenom dolazi na red i pitanje da li je neka komponenta važna kao njegov taksativni dio ili kao odgovor na funkcionalnu, simboličku ili neku drugu potrebu u kulturi svoje zajednice.¹⁰⁴

U akademskoj zajednici se vrijeme nakon izlaska prvog preglednog rada o ovim istraživanjima (Schneider 1987.) i drugih bitnih pregleda izašlih nakon konca 1980-tih ocjenjuje usmjerenim poglavito na proučavanje značenja društvene površine tijela,¹⁰⁵ tj. odjeće. Važne su i implikacije po razumijevanje fundamentalnih pojmova. “Radije od definiranja kulture u utemeljujućem smislu obuhvatanja dijelova nekog specifično omeđenog društva, mi sada kulturu vidimo procesualno u stvaranju od posredništava, prakse i izvođenja (...); pojedinačni najvažniji posrednik kroz koji se ovi procesi proučavaju je potrošnja, shvaćena ne samo kao tržište i ekonomski činitelj već i kao kulturni procesi koji izgrađuju identitet” (Hansen 2004:370). Istraživačka uključivost kakva je prizvana ovakvim sagledavanjem predmeta u velikoj se mjeri može prepoznati relevantnom i na primjeru našeg istraživanja.

¹⁰¹ Uopće se riječ “miris” sa svojim izvedenicama u Bibliji navodi 109 puta, riječ “dah” 75 puta a riječ “vonj” 3 puta. Među 86 odjevnih, tekstilnih i nakitnih termina u Bibliji od “mirisa” i “daha” češće su riječi samo “haljina” i “odjeća” (iz ekscerptiranja Biblijske konkordancije).

¹⁰² Muško mazanje kose s repom česta je europska tečevina preindustrijskog vremena. Nošenje perčina je u Vojnoj krajini zabranjeno 1805. godine. Vojnici svoju ravnomjerno ošišanu kosu više nisu smjeli mazati, dok su je časnici i dalje imali održavati mazanjem i posipanjem puderom (Nikolić 1978:114, 175). Za perčin i zulufe v. Bruck-Auffenberg 1911:45. Nad promjenama običaja u vojničkom nošenju kose i facijalne kosmatosti (kao i drugih odjevnih obilježja) u XVIII. st. je zdvajao Filip Grabovac (Pederin 1970:140, Lovrić 1948:96-98). Kulturne i teorijske implikacije tjelesne i facijalne kosmatosti analizirao je Synnott 1987:404.

¹⁰³ U maniri eksperimentalne arheologije ovakve su pokuse provodili entuzijasti povijesnih kostimiranih inscenacija; npr. v. prinose na internetskom raspravištu “*Historical costume mailing list*” pod naslovima “*Unwashed hair*” (ožujak 1998.), “*Not washing hair*” (svibanj-listopad 2000.), itd.

¹⁰⁴ “Terminološka nedosljednost mnogih autora, čini se, proizlazi iz nastojanja da se postignu neka razlikovanja, stupnjevanja ili nijanse, ali se to često čini više po sluhu i slutnjama, a ne svjesno, po stavu i uvjerenju”, riječi su kojima je Zorica Rajković završila uvod u temat s radovima tiskanima nakon kolokvija “Istraživanje običaja – pojmovi i termini” (1987:18).

¹⁰⁵ “*Social skin*” izraz je Victora Turnera, kako ga koristi Hansen 2004:372.

3 Rasprava

3.1 Tko proizvodi narodnu nošnju?

Ni narodna nošnja ni odjeća se više ne proizvode kod kuće za vlastite potrebe. Sačuvani spisi i etnografski kontakti nam dozvoljavaju odškrinuti vrata do više organiziranih rukotvornih krugova. Među primjerima s promatranog područja raščlanit ćemo djelatnost njih nekoliko kakvi nam najjasnije pomažu odgovoriti na postavljena istraživačka pitanja.

To su:

- kućne radinosti u ženskim samostanima tijekom XIX. i XX. st.,
- Industrija narodnog veziva obitelji Matavulj u Šibeniku, aktivna od 1880. do 1945.,
- Centar za unapređenje domaćinstva u Šibeniku (nastao iz kućne radinosti Ženske stručne škole, pedagoške sljednice Ženske zanatske škole kod benediktinki), postojao 1961.-1972. godine,
- civilna i gospodarska scena udruga, zadruga i obrta nastalih nakon Domovinskog rata.

U idućem dijelu rada predstaviti ćemo dijelove njihovih rukotvornih proizvodnji koji nam ilustriraju bitne procese i omogućuju bolje razumijevanje postavljenih istraživačkih pitanja.

3.1.1 Kućna radinost u samostanima

Za razliku od zadarskog samostana benediktinki Sv. Marije koji je kroz povijest priskrbljivao za život berivima sa svojih posjeda, šibenski samostani benediktinki,¹⁰⁶ dominikanki i franjevki tijekom svojeg su postojanja bili upućeni na rad, usluge i prošnju u svojoj gradskoj sredini. Regula benediktinki podrazumijevala je zatvorenost samostana s važnim režimom internog rada i nekarakterističnim izlascima van kuće, a dominikanke i franjevke su po regulama svojih redova dijelile intenzivnije interakcije uključivo i s izlascima, prošnjom po selima itd. Specifična je situacija bila u samostanu dominikanki, koje su bile obrazovane za nastavni kadar u školama i raznovrsnih kućnih radinosti su se prihvatile kad im je taj rad bio zapriječen.¹⁰⁷ U tom se samostanu u Šibeniku tkalo nakon osnutka 1905. godine do 1920-tih godina.¹⁰⁸ Dominikanke su tkale među sobom, no benediktinke su k sebi na poduku primale i svjetovne djevojke. Samostan benediktinki Sv. Luce je osnovan 1639. godine, i u svojem arhivu čuva zanavljanja molbi kod novih vlasti za odobrenje javnog pristupa njihovoj djevojačkoj školi (1810., 1818., 1931. godine).¹⁰⁹ Civilna djevojačka škola osigurala je

¹⁰⁶ Samostani benediktinki (zatvorenog tipa) kroz šibensku povijest su bili socijalno podvojeni. Iako današnji samostan benediktinki formalno objedinjuje obje ove loze redovnica, samostan u koji su išle djevojke iz imućnih kuća je utrnut već prije XIX. st. O biskupovom sastavljanju naredbi benediktinkama pučkog porijekla na njima jedinom razumljivom hrvatskom jeziku u XVI. st. piše Soldo 1997:20.

¹⁰⁷ Početkom 1950-tih pribavio se mali pletači stroj, radilo se madrace i jorgane, saplitalo pogrebne vijence i sl., sve na narudžbe uz donošenje vlastitog materijala. Iz intervjua vođenog sa č. s. Marijom Kulonjom 29. srpnja 2008. godine, rukopis u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

¹⁰⁸ Č. s. Marija Kulonja, inače diplomirana etnologinja iz 1946. godine, se u intervjuu prisjetila anegdote prepričavane za vrijeme dolaska prvih sestara na izozbrazbu u šibensku gimnaziju, koje su stanovale u samostanu. Časne sestre (zadnja među njima č. s. Tereza) koje su tkale za izdržavanje samostana su znale govoriti sestrama gimnazijalkama "đenazija, đenazija... krosne, krosne!" držeći da bi im bilo bolje prihvatiti se tkalačkog rada. Ibid.

¹⁰⁹ Dokumenti iz samostanskog arhiva. Zahvaljujem č. s. Fortunati Spahiji na ljubazno izdvojenim spisima.

kontinuitet ovakve poduke u Šibeniku tijekom godina kad je samostanska zanatska nastava za djevojke bila prekinuta.¹¹⁰ U obnavljanju rada škole između dva svjetska rata to je u samostanskom dnevniku opisano idućim riječima:

“Šk. god. 1929./30. za djevojčice zanatske škole započe danas službom Božjom u 9 sati. Nakon toga ispjeva se himna Duhu Svetomu, a onda učenice dođu u školu, te ih se pripravi na zahtjeve, pravila i uredbu škole. Upisalo ih se 64 jer se više ne može primiti radi mjesta. I to su podijeljene u 2 skupine. Jednu nadzire gospođica Margita Kiš, a drugu č. s. Tereza, i to izmjenično. Ispočetka bavit će se samo osnovom ručnog rada, a kasnije prema prilikama moguće će se i predmeti predavati. (...) Budući da su neprestano dolazili roditelji moliti da im se djeca prime u zanatsku školu, to se je odredilo da će se stvoriti još jedna paralela 1. razredu.”¹¹¹

Samostanska kronika spominje učeničke ručne radove koji su bili javno izlagani o koncu školske godine, no nema spomena o njihovoj prodaji. Vjerojatno je važniji za održavanje samostana bio javni status tj. državno priznavanje škole kakvo je povlačilo i novčanu potporu civilne vlasti,¹¹² kakva je u XIX. st. u toj ulozi zamijenila ranije aristokratske dobročinitelje.¹¹³ Na zaglavlju memoranduma iz 1933. godine zatječemo njen zadnji službeni naziv “Privatna ženska zanatska škola s pravom javnosti kod benediktinica – Šibenik”. Zanatska karakterizacija nastave predstavlja novinu u odnosu na traženja (i dobivanja) javnog statusa tijekom prethodnog stoljeća, kada je ta njihova djelatnost bila opisivama kao djevojačka škola.¹¹⁴

Benediktinke su nakon 2. sv. rata nastavile prihvaćati narudžbe narodnih crvenih kapa, u novijem obliku bez kite i češće u narančastoj (“oranž”) boji. Tijekom 1980-tih, nakon zamiranja kućnih radinosti nekadašnjih Matavuljevih kaparica, njihov je samostan ostao jedinim mjestom gdje su se kape još mogle nabaviti. Narudžbe su prihvaćale i nakon Domovinskog rata, primjerice izrađivanjem 20 kapa za “čuvare Sv. groba” o Velikom Petku u Oklaju kod Drniša. Na upit su i podučavale, npr. žene iz kninske tkalačke zadruge “Tkanica” (osn. 2002. godine) koje su iz humanitarnih sredstava 2005. godine kupile šivaći stroj prikladan i za vezenje ukrasa na šibenskoj kapi. Zadnjih godina se djevojačka tekstilna poduka u samostanu benediktinki na svojevrsan način obnovila kao suradnja s Obrtničkom školom, u kojoj se učenice obrazuju i u krojačkom smjeru. Na inicijativu č. s. Fortunate Spahije, od 12. svibnja 2003. godine u samostanu su se dvaput tjedno za dvije učenice održavale poduke za izradu šibenske kape. Šivaći stroj kakav je potreban za vezenje kape

¹¹⁰ “Izložba ženskih ručnih radnja priređena je ove godine, po zaključku školske godine, pri ženskoj pučkoj školi u gradu. Tko je tu izložbu posjetio, morao se je upravo da zadivi krasoti izvedenih radnja, koje se odlikuju ne samo točnom i divnom izradbom, već i praktičnom svojom primjenom. Čestitamo vriednim učiteljicama Paut i Sodarnji na vrlo liepom uspjehu!” (Hrvatska rieč, Šibenik 4. kolovoza 1909. godine)

¹¹¹ Samostanski dnevnik, iz nadnevaka od 1. i 29. rujna 1929. godine. Dopusnica za javni status škole dobiven je nakon dvije godine.

¹¹² “Dostavlja se molba časnih benediktinaka s kojom pitaju da im se prizna pravo javnosti zanatskoj školi, koju one uspjehom i nazadovoljstvo cijelog građanstva već od dvije godine vode. Potpisani kao njihov starešina najtoplije preporučuje ovu molbu i uvjeren je da će državna vlast doći u susret časnim benediktinkama koje već od stoljeća i više djeluju na polju uzgoja i podučavanja ženske mladeži te uživaju u Šibeniku nepodijeljene simpatije građanstva. Priznanjem prava javnosti ovoj zanatskoj školi državna će vlast tim pravedno nagraditi benediktinke za njihov stoljetni rad u Šibeniku.” Molba biskupa Jerolima Milete u privitku iskanja javnog statusa 1931. godine, upućeno Odjeljenju za trgovinu Banske uprave u Splitu. Arhiv samostana Sv. Luce, s. 1.

¹¹³ U tom se smislu javni civilni status nastavne djelatnosti benediktinki u Šibeniku može usporediti s muškom školom kod franjevaca konventualaca.

¹¹⁴ “Una scuola primaria per le fanciulle” (6. siječnja 1811.), “una scuola per le fanciulle” (27. veljače 1810.). Arhiv samostana Sv. Luce, s. 1.

kasnije je darovan za srednjoškolsku nastavu i nalazi se u Obrtničkoj školi.¹¹⁵ Radi se o istom šivaćem stroju koji je u Šibenik došao na narudžbu Matavuljeve Industrije narodnog veziva, bio distribuiran kod kooperantice u kući Stojić u gradskoj četvrti Gorica, na kojem su nakon 2. sv. rata radile kaparice Šima, Đokonda i Vjera Stojić i koji je nakon prestanka rada Centra za unapređenje domaćinstva 1972. godine iz ove kuće prodan samostanu.

Podrobniju dokumentaciju kućne radinosti možemo zateći kod Družbe sestara franjevki od Bezgrješne u Šibeniku. Ona se u svojem postojanju od 1673. godine izdržavala prošnjom, tkalstvom, pružanjem konačišta i podučavanjem djece na hrvatskom jeziku. Za uvid u njihovo rukotvorstvo je bilo više izvora podataka. Iz arhiva Biskupijskog ordinarijata u Šibeniku korisni su bili podatci iz spisa nastalih između 1838. i 1864. godine.¹¹⁶ Među vizitacijama su se vrijedni navodi našli u pet izvješća *ad limine* iz vremena između 1841. i 1867. godine. Zanimljiv spomen nalazi se i u tiskanom shematizmu iz 1922. godine,¹¹⁷ te u samostanskoj kronici i izvještaju poglavarice 1959. godine.¹¹⁸ Na koncu, starije su sestre franjevke anketirane poštanski razaslanom upitnicom kojoj se dio odnosio i na prijašnju kućnu radinost. Tim je putem sabrano 10 odgovora koji se odnose na vrijeme dolaska u samostan između 1948. i 1966. godine.¹¹⁹ Na koncu, među više dokumentarnih fotografija i jedna je datirana za vrijeme oko 1958. godine, prikazujući dvije franjevke u tkalačkom radu.

U samostanu je 1838. godine bilo šest sestara od kojih su tkale s. Klara rođ. Anica Sović iz Moseća i s. Franka rođ. Anica Marčević iz Koprna. Napominje se kako se družba za život većim dijelom uzdržava svojim radom a to su osim tkalstva i ručni rad i šivanje (AŠB, sv. 312). Godine 1840. je uz istu napomenu popisano šest sestara među kojima nakon novicijata tkati počinje i prijašnja vrtlarica s. Izabela rođ. Anica Marijanović iz Danila (AŠB 321). Godine 1841. je šest sestara, one se najvećma uzdržavaju svojim radom, a tkalje su izrijeком s. Katarina rođ. Ivana Barić iz Siverića i otprilike pribilježena s. Franka (AŠB 323). Godine 1842. na broju su sve prijašnje franjevke, a tkalstvo se kao sredstvo održavanja spominje u napomeni (AŠB 325). Takva je zabilješka i iz 1844. godine, kad je ukupno jedna franjevka više (AŠB 329). Iduća zabilješka potječe iz 1852. godine, kad je od sedam franjevki pet

¹¹⁵ Nastavnica je prof. Liposava Kuštović, koja radi i u Školi za djecu s posebnim potrebama gdje terapijski vodi rukotvornu proizvodnju učeničke zadruge "Šibensko blago", te privatno drži obrt za izradu narodnih nošnji "Lipa".

¹¹⁶ Najstarija tablica s popisom sestara je iz 1818. godine, ali im ne navodi zanimanja. Arhiv šibenske biskupije – skraćeno AŠB, sv. 274.

¹¹⁷ Zahvaljujem na podacima č. s. Tereziji Zemljčić, s kojom sam bio suautor članka o ovoj temi koji je prihvaćen za objavljivanje (Zemljčić i Kale).

¹¹⁸ U arhivu Družbe sestara franjevki od Bezgrješne u Šibeniku. Za podatak zahvaljujem č. s. Tereziji Zemljčić.

¹¹⁹ Anketu je, u tom dijelu zasnovanom na upitnici koja je s njom sastavljena u Muzeju grada Šibenika, među sestrama provela č. s. Terezija Zemljčić (anketna pitanja navedena su u drugom dodatku ovom radu). U odgovorima dolazimo do imena tkalja koje kronološki (prema godini dolaska u samostan) idu sljedećim redom: č. s. Kata Pauk iz Otavica – Gradac (u samostan došla 1889., umrla 14. kolovoza 1959.), č. s. Kerubina Borzić iz Trolokava - Prgomet (u samostan došla 1892., umrla 11. studenoga 1959.), č. s. Roža Lovrić, vrsna tkalja i švelja iz Širitovaca - Miljevci (u samostan došla 1899., umrla 21. veljače 1976.), č. s. Margarita Burić iz Mirlović Zagore (u samostan došla 1902., umrla 20. veljače 1971.), č. s. Dominika Bačić iz Brištana gornjih – Miljevci (u samostan došla 1928., umrla 15. veljače 1957.), č. s. Tereza Perkov iz Primoštena - Drage (u samostan došla 1930., umrla 24. srpnja 1974.), č. s. Jozefina Perišić iz Brištana gornjih - Miljevci (u samostan došla 1934., umrla 28. listopada 1993.), č. s. Karmela Kulušić iz Ključa - Miljevci (u samostan došla 1935., umrla 27. siječnja 2003.), č. s. Miroslava Čolo iz Radošića – Sinj (u samostan došla 1949., umrla 15. srpnja 1991.), č. s. Hijacinta Banić iz Otoka – Sinj (u samostan došla 1949. i tkala je jednu godinu), č. s. Bernarda Mihalj iz Turjaka – Sinj (u samostan došla 1952.), č. s. Marija Mihalj iz Turjaka – Sinj (u samostan došla 1952.), č. s. Petronila Čugura iz Jasenskog – Sinj (u samostan došla 1948., tkala 1950. – 1953.), č. s. Gabrijela Mihalj iz Turjaka – Sinj (tkala 1954/5.), č. s. Mirjana Akrap iz Biska - Sinj (u samostan došla 1955.), č. s. Božena Šušnjara iz Jasenskog – Sinj (tkala 1956. - 1957., umrla 23. srpnja 2006.).

tkalja: s. Klara, s. Franka, s. Marija rođ. Marija Marijanović iz Danila, s. Elizabeta rođ. Marija Radeljko iz Koprna i u novicijatu Lucija Mrčela iz Koprna (AŠB 344). Godine 1853. su od šest franjevki njih četiri tkalje. Kao tkalja se opet navodi s. Katarina, a tu su još s. Franka, s. Marija i s. Elizabeta kojoj mjesto rođenja sad nije pribilježeno Koprno već preciznije Cera (AŠB 345). Godine 1857. u samostanu je osam franjevki, sve tkalje osim same predstojnice. U dobi od 88 godina ovdje se zadnji put među aktivne tkalje upisuje s. Katarina, koja je preminula 8. X. 1864. godine. Osim nje tkaju s. Franka, s. Marija, s. Elizabeta (iz Cere), s. Katarina i u novicijatu 23-godišnja Katarina Perković iz Koprna (AŠB 355). Godine 1858. od šest franjevki tri su tkalje: s. Franka, s. Marija i s. Katarina rođ. Lucija Mrčela, dok je s. Katarina iz Siverića “nemoćna” (AŠB 356). Tri iste franjevke među ukupno osam sestara tkaju 1859. (AŠB 358), 1861. (AŠB 362) i 1864. godine (AŠB *ad anno*). U samostanskoj kronici nalazimo zapisano za č. s. Veroniku Svetina iz Promine – Čitluk (u samostan došla 1882., umrla 24. ožujka 1946.) da je bila vrsna i marljiva tkalja. Isto je zapisano i za č. s. Serafinu Gjirlić iz Radošića (u samostan došla 1891., umrla 11. siječnja 1941.). Djelatnost u samostanu konstatiraju i vizitacije. Godina 1841., 1849. i 1852. to je izriječkom tkalstvo. Godine 1862. bilježi se da žive radom svojih ruku. Godine 1867. zapisano je kako se ističu tkalačkim umijećem.¹²⁰ Mnogo kasnije shematizam za 1922. godinu predstavlja samostansku zajednicu od 12 redovnica koje se u življenju održavaju tkanjem. Tkalstvo kao izvor sredstava za život ističe i anketni odgovor za godine 1963.-1965.

U vrelima iz XIX. st. tkalje su iz zaleđa, poglavito iz Dalmatinske Zagore (Koprno, Danilo, Tromilja, Cera, Moseć, Siverić). Među anketiranim tkaljama se kao mjesta rođenja u XX. st. mogu doznati Ključ (s. Karmela Kulušić, 21. III. 1913. – 27. I. 2003.) i miljevačke Brištane (s. Jozefina Perišić, 1. I. 1908. – 28. X. 1993.). Zbog samostanske povijesti može se pretpostaviti da je seosko zaledno podrijetlo franjevki dugotrajna i karakteristična samostanska crta. Prepoznatljivo podrijetlo povezano je i s preferencijama narudžbi i obilježjima proizvodnje: dlakavi vuneni “biljac” namjesto glatkog “sukanca” od tanje vunene žice kakav je bio više korišten u striktno morskom podneblju. Anketni odgovori rabe karakteristično zaledni naziv tkalačkog stana “tara”, dok se karakteristično obalni naziv “krosne” među odgovorima pronalazi pred samo utruće samostanskog tkalstva.

Možemo, dakle, pretpostaviti da je umijeće tkanja u zajednici redovnica bilo zasnovano na pučkom znanju tkalački reputiranih krajeva (napose iz Miljevaca), da se je prijenos znanja zbivao između starijih i mlađih sestara, te da su sestre ovo umijeće vremenom savladavale posvećujući mu se u kronološkom slijedu nakon poslova koji iziskuju manje vještine, poput vrtlarskog. Učenje od starijih sestara potvrđuju i anketni odgovori. Godine 1857. u isti mah je tkala i 88-godišnja i 23-godišnja franjevka. Godine 1853. na otkanim predmetima radila je 90-godišnja vezilja s. Gabrijela rođ. Jelena Erceg iz Mandaline. U anketi su najstarije spominjane sestre od kojih se učilo tkati s. Margarita Burić (Mirlović, 21. IV. 1887. – Šibenik, 20. II. 1971.) i s. Roža Lovrić (Miljevci, 19. X. 1885. – Šibenik, 21. II. 1976.), obje došle u samostan početkom XX. st.

Što su franjevke tkale ova vrela spominju uzgređice. To je vuneno tkanje zvano “raša”, kako se u napomeni kvalificira njihovo tkalstvo 1852. i 1858. godine. Radi se o suknu u keper prepletaju otkanom na četiri tkalačka lista (“na četiri nite”, ničénice). Iz ankete za kućnu radinost iz 1948. godine saznajemo da su franjevke na tadašnja tri tkalačka stana najviše tkale prekrivače, potom biljce, zatim vreće za masline a tek poznije i torbice. Anketni odgovor za 1952. godinu daje sliku potražnje za šivanjem posteljine, a među tkanjem sa pet tkalačkih

¹²⁰ “*Textrinamque artem, indubia cum peritia, exerçant.*”

stanova za torbicama, biljcima i pokrivačima za krevete. Anketni odgovor koji se odnosi na godine od 1954. do 1957. naglašava tkanje vreća za žito i masline. Fotografija iz sredine XX. st. dokumentirala je rad na horizontalnim tkalačkim stanovima. Korištenjem dva tkalačka lista, kako se može vidjeti, tka se jednostavni platnenski prepletaj. U svom izvještaju prilikom napuštanja poglavarске službe 1959. godine č. s. Celina Borovac navodi kako se sestre uz druge tehnike tkanja također i kličaju, primjerice vunene torbe s utkanim šarama, ukrašene prišivenim ukrasnim vrpcama, dugim kitama i resama. Kličanjem (klječanjem) se može tkati i na vertikalnom tkalačkom stanu.

Iz anketnih odgovora saznaje se kako se tkalo svakodnevno. Pučani su predivo za tkanje predavali u redu i od tri do šest mjeseci do svršetka posla. Odgovor za 1948. godinu kazuje da su naručitelji bili većinom iz okolice, dok ih je tek nešto bilo iz samog grada. Iz gradske okolice pretezale su narudžbe iz zaleđa, a odgovor za 1952. godinu veli da je potražnje bilo kako iz Zagore, tako i s obale i s otoka. Naručivalo se iz potreba poljskog rada (vreće) i u majčinskim pripremanjima djevojačkih miraza.

Među odgovorima na potrebe tržišta vrlo je zanimljivo uočiti da anketni odgovori nekadašnjih samostanskih tkalja iz 1960-tih spominju i isticanje “dalmatinskih motiva” kakvi bi bili poželjni za otkupljivanje. Šibenski posrednik je svakog mjeseca donosio potrebnu vunu, a spomenuti su i predlošci sugerirani za rad. Tvrtka iz Beograda je tim putem otkupljivala veće količine otkanih proizvoda (odgovor za godine 1964.-1966.). Naručivani predmeti za ovo otkupljivanje bile su torbice i ćilimi. Po podacima iz poslovanja Centra za unapređenje domaćinstva iz 1968. godine možemo pretpostaviti o kojim nakupcima je bila riječ, što se može pročitati niže u ovom radu.

Tkalstvo je bila glavno sredstvo materijalnog izdržavanja ove samostanske zajednice. Ostale su joj djelatnosti bile upotpunjujuće. S tekstilne strane to je bilo šivanje, krojenje, uopće navođeno i kao “ručni rad”, dok je poduka na narodnom jeziku upotpunjavala djevojačku izobrazbu. Po prikazanim podacima u zajednici je tkalja bilo od dvije između ukupno šest sestara do pet od sedam ili šest od ukupno osam sestara. Tkalačkih stanova je bilo između tri i šest, sudeći po tkanim predmetima kako horizontalnih tkalačkih stanova (za npr. pokrivače) tako i vertikalnih (za npr. torbice). Dvije sačuvane fotografije prikazuju inačice horizontalnih tkalačkih stanova. U staroj samostanskoj kući pri oduzimanju 1955. godine bilo je pet ili šest tkalačkih stanova, a u novoj ih je 1958. godine bilo tri ili četiri. Preseljenjem samostana u drugu kuću na njegovom današnjem mjestu se nastavilo tkati. Tkalački stanovi preseljeni su u jednu dvorišnu kuću koju su sestre zvale “krosne”. Dvije godine nakon zadnjih tkanja,¹²¹ u knjigama kućnih računa 1968. godine je zabilježena prodaja preostalog tkalačkog stana. Time je ova djelatnost u samostanu prestala, a sestre su se u većoj mjeri posvetile odgoju predškolske djece.¹²²

¹²¹ Radi se o 1966. godini u kojoj je Centar za domaćinstvo bio uključen u proizvodnju više vrsta suvenira kao i protokolarno darivanih nošnji povodom proslave 900. obljetnice prvog spomena grada Šibenika. Ipak se ne može pretpostaviti da se radilo o kompeticiji između samostana i Centra, jer je Centar kao administrativno sjedište kooperative plasirao gotove radove i nije imao potrebe za tkanim materijalima kakve je naručivao na veliko. Proizvodnja torbica i tepiha, kojom je okončana tkalačka djelatnost samostana, bila je za Centar od manje važnosti. U intervjuu iz 2003. godine Biserka Ljubković kaže i da su otkupljivali torbice od č. s. franjevki.

¹²² U novoj samostanskoj kući tkalje su još bile č. s. Josipa Grgat iz Otoka – Sinj (tkala 1954. - 1959./60.), ex č. s. Tihomira Livaja iz Graba - Sinj (tkala 1955 -1959.), ex. č. s. Vinka Jukić iz Otoka - Sinj (došla u samostan 1955., tkala 1957 -1959.), č. s. Regina Šušnjara iz Jasenskog - Sinj (tkala 1960.), č. s. Jerka Radaš iz Lišana Ostrovičkih (kratko vrijeme tkala kroz 1960. g.), č. s. Tatjana Petić iz Vaganca – Gospić (tkala 1960.), č. s. Rozalija Đurić iz Orubice – Nova Gradiška (tkala 1963. – 1965. torbice i tepihe), č. s. Blaga Vojković iz Otoka - Sinj (tkala 1963. – 1965. torbice i tepihe), č. s. Zdravka Gverić iz Brištana donjih - Miljevci (tkala 1963. – 1964.

3.1.2 Industrija narodnog veziva

Industrija narodnog veziva je jedan od pogona koji su od sredine XIX. st. počeli optakati prilaze srednjovjekovnim gradskim zidinama Šibenika. Ta se mjesta paleoindustrijskih pogona danas prepoznaju po nizu prostranih zgrada prekoputa ili u blizini stare gradske jezge, koja je 1880-tih godina za ljubav širih gradskih prometnica i tržnice ostala bez zidina i kula. Među takvim mjestima za temu našeg rada zanimljivo je spomenuti tzv. Šupukove mlinice iz 1902. uz čiju je djelatnost ista obitelj asocijala i “tangariju” u koju su tkanine na bojanje sintetičkim bojilima donosili i gradski pučani i seljaci, kao i “Tvornicu prediva i tkala Paško Rora i dr.” u Dragama 1909. godine. Ovaj je pogon proizvodio tkaninu za pokrivače i popularni skerlet za narodnu odjeću i kape. Tridesetak radnika je dnevno proizvodilo oko 120 metara tkanine (Marković 1999:91). Obitelj Matavulj je podržavala dvije vrste proizvodnje u dvije zasebne tvrtke. “Odlikovana tvornica maraskina i finih likera G. S. Matavulj – Šibenik”, za koju u zaglavlju memoranduma piše godina utemeljenja 1884. no na samoj etiketi likera je istaknuta 1844., je bila destilerija. “Industrija narodnih veziva” u poslovnoj je prepisci koristila vlastiti memorandum, a među obrtnicima se kao godina početka rada navodi 1880. godina. U novinskom članku iz 1922. godine za njen se osnutak navodi 1844. godina. U obrtnim evidencijama zatječe se navođenje Đure Matavulja kao voditelja obje djelatnosti, no Jagoda Marković rekonstruirala posvećenost ženskog dijela obitelji – najprije Simeune (Šime) Trive Matavulj, majke Đure i Sime Matavulja, a kasnije Đurine žene Ane Matavulj (Šibenik, 1856.-1938.) – rukotvornom obrtu, a Đurino vođenje destilerije (op. cit., 84). Među šibenskim obrtnicima 1890. godine nalazimo upis imena “Matavulj, Giorgio di Stefano” koji se u predjelu Varoš bavio idućom djelatnošću: “*confezione, berette nazione*”.¹²³ U popisu obrtnika iz 1889. godine Đuro Matavulj pok. Steve je upisan na dva mjesta, “za vina i žeste” i “za narodne rukotvorine”.¹²⁴ U svakom je slučaju obitelj Matavulj u Šibeniku nastupila kao pionir industrijalizacije, kakva je u Dalmaciji zapravo počela 1860-tih a osnažena tek elektrifikacijom, željezničkom povezanošću i izmjenom jedrenjačke trgovačke flote parobrodnom. U spomenutom članku, naslovljenom kao “Domaća industrija: tvornica kapa i narodnih odijela”, ova se proizvodnja predstavlja idućim riječima:

“Izrađivanje narodnih kapa i odijela bilo je veliko vrelo privrede za Šibenik. Taj se rad obavljao po nekim kućama i tvornicama, a najveću je djelatnost razvijala tvornica narodnih kapa i odijela G. S. Matavulj – Šibenik. Ta je tvornica osnovana još g. 1844. U predratno doba izrađivala je kape, prsluke, kapute (koporane), gaće i torbice. Pri tome je bilo uposljeno oko 250 radnih ruku u samoj tvornici, dok je 150 radnica radilo u vlastitim kućama. Dnevno se izrađivalo 1000 kapa,¹²⁵ do 200 komada raznog narodnog odijela, te nešto 50 torbica, a sve se izvažalo u Bosnu, Hercegovinu, Hrvatsku, Crnu Goru, te sjevernu i srednju Dalmaciju. U ratno vrijeme industrija se kapa i narodnih odijela ograničila, a u poratno vrijeme još se manje izrađuje. Narod postepeno odbacuje narodno odijelo, te je zadržao jedino kapu.¹²⁶ (...) Te se promjene

torbice), č. s. Pelikana Klarić iz Dubravica (došla u samostan 1964., tkala do 1966., umrla 30. prosinca 1994.), te kao zadnja tkalja č. s. Imelda Pešić iz Čiste Velike (tkala 1964. – 1966. torbice i tepihe).

¹²³ Arhivski centar Šibenik (ACS), arhivski fond trgovačkog i obrtničkog udruženja, knjiga “Zanatlijski obrti od 1876.” (sv. 1).

¹²⁴ U potonjoj kategoriji zajedno s Franom Lapenna, Pavom Belamarić i Edmundom Weissenberger. Popis je 7. listopada sastavio i poppisao Ante Šupuk.; ACS, spis 4511, ibid. Iste godine 19. rujna popis sudbenih vještaka ova četiri obrtnika navodi zadužene “za težačke rukotvorine”; ACS, spis 11172, ibid.

¹²⁵ U ekonomskom izvješću iz 1878. godine godišnja se proizvodnja s 40-tak radnica procijenila na 6000-8000 kapa (Marković 1999:54).

¹²⁶ Vrijeme modificiranja kape, u skladu s mogućnostima ubrzane izrade uz pomoć prilagođene šivaće mašine, može se pratiti u likovnom stvaralaštvu Ivana Meštovića iz fundusa Gradskog muzeja u Drnišu. To su slike

*sastoje u tome što su komadi narodnog odijela zadržali svoj stari kroj, ali vez se rabi tek djelomično i pojednostavljen, radi skupe izradbe. Glavni je razlog tomu posljedice rata i u vezi s time pomanjkanje prave, crvene, dotično modre čohe i ostalog nužnog materijala u našoj državi. A dobava čohe skoro je onemogućena iz stranih zemalja radi preslabe naše valute. Osim toga silno povišenje nadnica, pa pomanjkanje strojeva za izradbu, spriječavaju dovoljnu produkciju. (...)*¹²⁷

U svojoj mapi "Dalmacija i njena narodna umjetnost" Natalija Bruck-Auffenberg je ovaj obrt opisala na idući način (prijevod s izvornog izdanja na njemačkom jeziku djelo je don Frane Bulića i dr. Vinka Lozovine):

"U Šibeniku, gdje je središte za tvorbu kapica, jedan je poduzetnik, gospodin Matavulj, uzeo stvar u svoje ruke i tjera je na veliko – kod njega je čestokrat zaposleno do trista žena što djevojaka, kad nije samo zeman za radu u polju i vinogradu. Tu je provedena podjelba rada. Najmlađa djeca prave jednostave obrube, oveće djevojke uresne pasamane, a odrasle veliki ures na kopicama. Sve to, dakako, bez ikakva nacrtu. Kod toga posla lete igle, da ih gledalac jedva može očima slijediti. Ali to je već eksportna roba. Trgovci bližnjih gradova imaju svoje vezilje u Šibeniku, i ne možete ni jednoga sklonuti, da bi vam odao njihovu adresu, ako je s njima zadovoljan. Nekoje su poznate majstorice u svom radu, pa se ni ove ne dadu sklonuti, da vam prime narudžbe, jer ne će da se iznevjere svojim stalnim poslodavcima. Višekrat je spisateljica gledala tu i tamo po Šibeniku curice pred kućnim vratima, zaposlene vezenjem kapica; vidjela je, što više, jednog lijepog i vrućeg jesenjeg dana, u ubavu komšiluku predgrađa Dolac, čitavo atelijersko društvanje mladih vezilja, jedno dvanaestak, kako sjedeći na kamenju uz pjevanje i smijeh izvezuju nevjerojatnom brzinom crnim koncem svoje crvenkape. Prije nego nam je bilo moguće poći po fotografski aparat, ugodno se društvanje nažalost bilo već raspršilo." (Bruck-Auffenberg 1911:9)

Opis iz Dôca korelira s poetskim opisom u pjesmi Vinka Nikolića "Kaparica" (1977:46).¹²⁸ "Veliki ures na kopicama" odnosi se na prostrani vezeni ukras na vrhu kape sa šavom (Vlahović 1951:152), dakle, prije strojne modifikacije koja je ovakve ukrase isključila. Značajne su konstatacije rodne razdiobe posla i uposlenosti za nelokalno tržište.¹²⁹

U šibenskom arhivu su sačuvani nacrti kuće Matavulj kao dio zamolbi za dograđivanje iz 1895. i 1896., te iz 1921. i 1924. godine. Radi se o zgradi koja je i danas sačuvana u gradskoj četvrti Varoš. Na nacrtu iz 1895. godine pita se dozvoliti gradnju tipično dalmatinske katnice s vanjskim stepeništem i vrtom. Molba za promjenama iz 1896. godine previđa dvokatnicu namijenjenu obrtu. Na novijim nacrtima ova se kuća nadograđuje u prostrano zdanje u kojem su smješteni veliki strojevi i spremišni prostori.¹³⁰ O ovom proizvodnom ambijentu sačuvano je iduće svjedočenje kazivačice:

"Mamak i djevojka u kolu" (1911.-1913.), "Pastir s mijehom" (1913.) i "Žene iz Dalmatinske Zagore" (1911.), te skulptura (portret) "Ludi Mile" (1912.). Na ovim djelima prikazana visina kape još nije dostigla punu visinu današnje kape, čija je modifikacija zaključena u vrijeme širenja pogona nakon 1. sv. rata.

¹²⁷ Objavljeno u "Demokratu, glasu demokrata sjeverne Dalmacije", 3. veljače 1922. godine. Na članak mi je 10. veljače 1998. pozornost privukao g. Igor Katalinić.

¹²⁸ Pjesmu Vinka Nikolića i druge poetske citate od etnografske vrijednosti za Muzej grada Šibenika je pred izložbu "Od robe do odore" 2001. godine sabrala prof. Gordana Kokić.

¹²⁹ U tom smislu za kape v. i Bruck-Auffenberg 1911:44.

¹³⁰ Kuća je na planu od 23. ožujka 1895. godine opisana kao smještena na Gorici, na planu od 4. rujna 1896. godine radi se o njegovoj "Ogradi u Varošu na Građi", 8. ožujka 1921. godine smještajem je opisana na Gorici,

“Meni je baba bila 1882. rođena, baba već kad sam ja stastala više nije radila jer je bila stara, a mater mi je radila u Matavulja dokle god nije prestao sa radom, može se reći do NOB. (...) Matavulj bi da materijal, skrojen već, one je ima mašine i strojeve na noževe, ja se sićan, ja san ko dite išla tamo jer je mater tamo radila, tete radile, on je ima noža ka nekakav poklopac a gore ručku i onda bi tim nožem pod pritisak rezalo tako da se točno znalo po veličini, ima je te kalupe. Postojale su žene koje su radile samo na krojenju, onda bi one izrezale te kape, i dobile su točno svile, boule sve to je u svili vezeno, točno se znalo koliko ide materijala pa bi po kapi dobile toliko, pa bi recimo imale rok kroz sedmicu dana. Kasnije su došle mašine, prije toga su na ruke radile. (...) Kod Matavulja je dosta žena radilo, i od starog Matavulja žena je bila među njima i radila. Oni su se, koliko se sjećam moje babe i moje matere, oni su se dosta simpatija sjećali tih Matavuljevih, kao dobrih poslodavaca, nisu se odvajali od njih, bila je njihova kuća i gospoština, sinovi na školovanju u Beču, djeca u čipki, sluškinje, to je bilo, ali sami vlasnici su bili među njima, oni su zvali čak “teta” tu gazdaricu, ne znam kako se zvala. Znam da bi pričali, kad bi imali kakav kolač, naši težaci to nisu imali, ova bi im donila bajame, suhe smokve, dala bi im, čak bi ih ponudila, nije se držala odvojena, bila je među njima. Bilo je više prostorija u kojima su radile. U jednoj dugoj prostoriji se krojilo. Radile su neke pogače od oraha i suhih smokava, i to se pod presom, bilo bi kao pogača, to bi se mlilo i sušilo, bilo je kao pogača, to bi njima stara Matavuljica dala i donila.”¹³¹

Nakon 1. sv. rata u Šibeniku po prvi put kao obrti “pravljenja i prodaje narodnih kapa”, također i kao “krojačice težačkih odijela”, samostalno prijavljuju i žene u kućnoj radinosti.¹³² Radnice i kooperantice Industrije narodnih veziva, kao i ove obrtnice, položile su osnove za ruktovorne proizvodnje čim se za nju idućim desetljećima opet pojavio interes.

3.1.3 Centar za unapređenje domaćinstva

Nova Ženska zanatska škola u Šibeniku prve je učenice u jesen 1945. godine primila u zgradi Industrije narodnog veziva, kasnije se preselivši u staru gimnazijsku zgradu (današnju Glazbenu školu). Pred ukidanje svih stručnih škola u zemlji 1948. bila je preimenovana u Žensku stručnu školu. Nanovo je iz Domaćinskog tečaja oformljena kao jednogodišnja Domaćinska škola 1951. godine, a opet kao trogodišnja Ženska stručna škola 1953. godine.¹³³ U šibenskom kraju je istovremeno jednogodišnja Domaćinska škola održana u Kninu, a povremeni su tečajevi bili po manjim mjestima. Stručna pomoć je 1956. primana iz Zavoda za unapređenje zanatstva u Beogradu, a na zagrebačko savjetovanje voditelja “Centara za unapređenje domaćinstva” putovalo se 1957., te je iste godine u Šibeniku osnovan kotarski

dok je rujna 1924. godine smještajem tek “u Šibeniku”. Ova pomutnja sa zgradom koja je zasigurno ova ista koja i danas postoji na tom mjestu vjerojatno se ima zahvaliti promjenama percepcije prilaznog gradskog prostora nakon rušenja gradskih zidina. Odlazak radnica na rad u Matavuljevo zdanje prostorno bi se moglo usporediti kao odlazak na rad industrijskih radnika onkraj grada u nove industrijske hale 1950-tih godina.

¹³¹ Iz intervjua vođenog s Katicom Štambuk 3. ožujka 2003. godine. Usp. opis rada “kume Marije” u pjesmi “Kaparica”, Nikolić 1977:46.

¹³² Godine 1921. i 1922. to su bile: Ana Iljadica, žena Stipe, Cvita Jurišić, žena Grge, Milka Baranović, žena Ive, Ana Kronja, žena Dunka (kasnije aktivna sve do vremena Centra za unapređenje domaćinstva), Marija Županović, žena Šime, Katica Ungaro i Jelka Baljkas.

¹³³ Od tada se u školi vode računovodstveni izvještaji, a od rujna 1956. godine u njoj kao računovoditeljica počinje raditi Biserka Ljubković – kasnije direktorica Centra za unapređenje domaćinstva.

Centar za unapređenje domaćinstva koji nastavlja djelatnost škole.¹³⁴ Naposljetku, Narodni odbor Kotara Šibenik je 24. ožujka 1961. godine donio “rješenje o pretvaranju Centra za unapređenje domaćinstva u samostalnu ustanovu” kojim Centar od nastavne djelatnosti zadržava samo “instruktažnu”, te postaje pravna osoba. Opća djelatnost mu je programski asocirana urbanizaciji, gdje bi u stvaranju novih blokova trebao biti na usluzi savjetima o organizaciji obiteljski potrebnih servisa, pedagogiji iz područja kućnog gospodarstva, prosvjetiteljstvu u zadrugama, usavršavanju nastavnika i sl. Može se reći da je u godinama nakon prvih stambenih novogradnji tijekom 1950-tih na Križu i pred planovima prvih gradskih nebodera iz 1960-tih osnivač novi Centar zamišljao kao žensku pomoć urbanistima,¹³⁵ no u stvarnosti je djelatnost Centra nadomjestila preživjeli dio potražnje za repertoar Matavuljeve proizvodnje, a također se okrenula i turističkoj ekonomiji. Pri tomu je i preuzeo organizacijski primjer Matavuljeve proizvodnje – s postojećim središnjim prostorijama za servisiranje djelatnosti, ali s važnim udjelom kooperantica koje su radile u vlastitim kućama, raspoložive i za svoje svakodnevne poslove. Doslovno se Centar posvetio onome što je u njegovim zasadima bilo izričito navedeno kao loše i protiv čega bi on imao djelovati:

“Običaji su vršili također znatan upliv na način odijevanja. U prošlosti, a i danas, običaji negativno utječu na ekonomičnost i praktičnost odijevanja, naročito na selu. Prema tome zadaci Centra bi bili (...) pokretati osnivanje tečajeva (...) kako bi se prešlo s neekonomične i nehigijenske narodne nošnje na praktičnu i zdravu radnu odjeću.”¹³⁶

U transformacijama ove ustanove za djevojačku izobrazbu trajnu važnost imala je kućna radinost. Ravnateljica škole od 1954. moli dozvolu otvoriti radionicu za najbolje svršene učenice koja bi se izdržavala vlastitim приходima. Škola je iz godine u godinu koncem lipnja prakticirala izložiti ručne radove i na otvorenje izložbe pozvati predstavnike vlasti i kolege iz

¹³⁴ Radom kotarskog Centra ravnala je Ljeposava Vujić. Škola je formalno ugašena 30. lipnja 1957. godine što ujedno predstavlja i početak rada novog Centra kao školske ustanove. Formalna odluka o osnutku Centra datirana je s 30. prosincem 1957. godine.

¹³⁵ U rješenju kojim je Centar osnovan kao pravna osoba kaže se da Centar treba “na temelju utvrđenih podataka za pomoć domaćinstva, posebno onih gdje su svi članovi u radnom odnosu, pokretati i raditi na rješavanju konkretnih problema usko surađujući u tom poslu sa zainteresiranim i odgovornim faktorima”, također treba “potpomoći nastojanja stručnjaka da se pri gradnji novih stambenih zgrada postigne čim veća funkcionalnog prostorija”. “Stručna instruktivna pomoć na tečajevima za osposobljavanje nekvalificirane ženske radne snage” je tek jedna od desetak predviđenih djelatnosti, a među vrstama odjevne proizvodnje kakvu treba podučavati narodne se nošnje i ne spominju. U “Akcionom programu rada Kotarskog centra za unapređenje domaćinstva za 1961. godinu” kaže se da će “Centar u suradnji s projektantskim biroom, društvima arhitekata, Savjetima komunalnih odjela, Higijenskim zavodom, Crvenim križem i drugim zainteresiranim faktorima raditi na propagandi zdravog, udobnog i praktičnog stanovanja”, a u “izgradnji novih stambenih blokova i naselja raditi će na propagandi i davati sugestije za uslužne radionice, trgovine i prostorije za smještaj i boravak djece”. U vrijeme kad je Centar nastavio aktivnost Ženske stručne škole Zavod za unapređenje domaćinstva u Zagrebu je 16. studenog 1957. u “Uputama za izradu akcionog programa Centara” najprije naveo da se treba “izboriti kod odgovarajućih organa da se pri izgradnji novih stanova, a to isto i za seoske kuće, obavezno izgradnja kuhinje postavi na suvremenim principima”, a odmah iza toga da se “kod izgradnje novih stambenih naselja i blokova obavezno osigura prostor za boravak djece (...), isto tako u većim naseljima osigurati potrebne trgovine za snadbijevanje, a sve to u cilju odterecivanja radne žene”. Ovakvi su Centri na određeni način preuzeli prosvjetiteljski, aktivistički i asistencijski program ranijeg Antifašističkog fronta žena. ACS, arhivski fond Ženska stručna škola, sv. 5.

¹³⁶ “Upute za izradu akcionog programa Centara”, Zavod za unapređenje domaćinstva u Zagrebu, 16. studenog 1957. godine. ACS, arhivski fond Ženska stručna škola, sv. 5.

drugih škola, čime se slijedio predratni uzor benediktinki.¹³⁷ U programu rada novoosnovanog Centra se 1958. predvidjelo “zakupiti jedan izlog, na primjer Voće-promet, u kojem bi se izlagali predmeti izrađeni na tečajevima u samom centru”.¹³⁸ Školi je bilo dozvoljeno primati narudžbe i naplaćivati proizvode već rješenjem od 12. srpnja 1945. godine, pozivajući se na uvriježenost takve specifične školske djelatnosti.¹³⁹ Dio intervjuja s Biserkom Ljubković ilustrira preobrazbu Centra:

“Odlukom općine, kad je ukinuto kazalište, po tome znam, je ukinut i taj Centar, više nije mogao biti obrazovna ustanova a mogao je biti samo radna organizacija. Onda smo tražili načina kako raditi, kako privređivati za ne otpustiti kadar, onda smo počeli izrađivati narodne nošnje, počeli smo vesti posteljину, stolno rublje, usluge krojenja, tamo da bi žene mogle same šivati, i tečajeve šivanja za žene i domaćice koje žele naučiti šivati. Žene su u kućnoj radinosti, kao što su i druge stvari šivale, recimo za Solaris sjećam se, posteljину, bilo je to puno komada, pa su žene to u kućnoj radinosti šivale, tako su nam počele radile i kape, šibenske, koje smo prodavali turističkim organizacijama, pojedincima, a valjda i preprodavačima, sigurno, a onda kad je doša Tito u Šibenik povodom 900. godišnjice Šibenika, onda smo izradili nošnju za Tita i za Jovanku.”¹⁴⁰

Ženska stručna škola je nakon 2. sv. rata nastavila nastavnu djelatnost koja je u međuvremenu zabranjena u samostanu časnih sestara benediktinki Sv. Luce gdje se djevojke ženskoj radinosti podučavalo od samog osnutka u XVII. st. Upraviteljica Ženske stručne škole, Zdenka Šupuk, bila je nastavnica u Ženskoj stručnoj školi u samostanu Sv. Luce. Nastavnica ručnog rada Margita Kiš u istoj je školi počela predavati s početkom zanatske nastave 1929. godine.¹⁴¹ Također je i nastavnica Anka Sponza u ovoj struci bila od 1921. godine.

Škola je zadržala i moralni habitus pripadan uz odgoj djevojaka, pa su se događala isključivanja učenica ako se otkrilo da su udane. Za žene su izvan nastave održavani dvomjesečni tečajevi. Upraviteljica Šupuk, izvješćujući o nastavnoj godini 1952/1953., piše: “u ovim krajevima mnogo se cijeni žena koja zna dobro šiti i vesti.”¹⁴² Rukotvorno umijeće povezano je s ugledom i moralnom staturom njegove nositeljice.¹⁴³

Nabavna i proizvodna djelatnost Centra ostala je sačuvana u cjelovitim zapisima na skladišnim karticama iz 1968. godine. Na njima je zabilježen svaki ulaz i izlaz materijala ili predmeta. Na osnovi tih arhivskih podataka donosimo dvije tablice, prvu s pregledom proizvođača i drugu s pregledom kupaca.

¹³⁷ Prva nastavna godina obnovljene škole 1929./1930. godine je “triumfirala na koncu u ukusnoj izložbi na opće zadovoljstvo građana, pa se moralo i 4. dan otvoriti na molbu i zahtjev mnogih koji su po više puta navraćali se diveći se raznovrsnosti radova.” Iz samostanskog dnevnika, 28. lipnja 1930. godine.

¹³⁸ ACŠ, ibid.

¹³⁹ Nastavničko vijeće je na svojoj drugoj sjednici predvidjelo da se ova proizvodnja obavlja “u ateljeu, a izuzetno, ako izvođenje nastavnog programa dozvoli, i u stručnim razredima”. Pola utrška za predmet bilo bi namijenjeno školi, a pola učenici koja je predmet napravila, dok će se za dječje domove raditi besplatno. Ibid., sv. 17.

¹⁴⁰ Intervju vođen u Primoštenu 7. ožujka 2003. godine; rukopis u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

¹⁴¹ “Večeras u 9 sati stigla je s vlakom iz Zagreba gospođica Margita Kiš stručna učiteljica. Samostan ju je pozvao prije 1. rujna glede sporazuma i upisivanja, jer je odlučio stvoriti zanatsku školu za djevojčice.” Iz samostanskog dnevnika, 17. kolovoza 1929. godine.

¹⁴² Ibid., sv. 13.

¹⁴³ “Uz vještinu ručnog rada, djevojčice se okoristiše i moralnim poukama, koje učiteljice prigodice nijesu ni kada propustile.” Iz samostanskog dnevnika č. s. benediktinki, 28. lipnja 1930. godine.

U prvoj smo tablici proizvođače podijelili u dvije skupine. U prvoj su učenice, a u drugoj kooperantice. Razlika među njima je očita po vrstama i količinama proizvedenih predmeta. Učenice koje su 1968. sudjelovale u proizvodnji Centra za domaćinstvo bile su iduće:

Učenice	Proizvodi			<i>Ukupno</i>
	“bijeke kape”	“ručno vezene bijele kape”	“vrličke kape”	
Bačić, Z.	51	20	50	121
Barčat, R.	40	10	40	90
Bilan, Rosa	80	20	40	140
Bubica, M.	50	10	50	110
Čosović, V.	10	0	0	10
Dodig, P.	70	20	0	90
Gaborov, M.	60	40	60	160
Grbelja, M.	60	30	50	140
Gregov, J.	60	10	0	70
Huljev, M.	70	10	0	80
Livić, L.	80	20	10	110
Lučev, Bernarda	80	40	50	170
Pešnjarda, I.	100	20	50	170
Petrov, J.	60	10	20	90
Spasojević, M.	60	20	40	120
Stančić, V.	50	10	0	60
Škalabrin, R.	80	20	40	140
Vlahov, Milena	40	10	20	70
Zjačić, Zorka	50	30	60	140
Ukupno	1151	350	580	2081

Tabla 3: učenička proizvodnja kapa.

Kooperantice koje su 1968. sudjelovale u proizvodnji Centra za domaćinstvo bile su iduće:

Kooperantice	Proizvodi				<i>Ukupno</i>
	“šibenske crvene, mašinski vezene kape”	“šibenske oranž kape”	“šibenske baby kape”	“ličke kape, velike”	
Bumber, Marija	210	0	950	600	1760
Stojić, Đokonda	0	2000	600	0	2600
Stojić, Šima	200	158	300	0	658
Stojić, Vica	202	157	0	600	959
Ukupno	612	2315	1850	1200	5977

Tabla 4: kooperantska proizvodnja kapa.

Marija Bumber još je bila napravila i 10 vrličkih kapa, a Đokonda Stojić još i 216 “ličkih baby kapa”. S tim su ove četiri kaparice tijekom jedne godine napravile ukupno 4433 kape. Važno je naznačiti da je Vica Stojić bila kaparica uposlena još u vrijeme Matavuljeve Industrije narodnog veziva, Šima Stojić je bila njena nećaka a Đokonda Stojić Šimina kćer (v. skicu rodoslova niže u ovom poglavlju). Sve su ove tri kaparice živjele u istoj kući u

šibenskoj četvrti Gorica, u kojoj i danas živi i kape izrađuje Marija Cipitelo-Stojić. Centar za unapređenje domaćinstva je kao specijaliziranu kooperanticu još imao i Tonu Vestić, koja je 1968. godine za Centar izradila 28 “torbica u narodnim motivima” i 84 “tepiha u narodnim motivima”. Kaparice su svoje proizvode predavale u količinama obično zaokruženim na 20, 50, 100 ili 200.

Ovdje dajemo pregled isporuka najaktivnije kaparice Đokonde Stojić:

Datum	Isporučila “velikih ličkih kapa”	Isporučila “šibenskih baby kapa”
18. III. 1968.	-	200
2. IV.	-	300
9. IV.	-	200
25. IV.	100	-
14. V.	50	300
13. VI.	136	-
18. VI.	14	-
2. IX.	30	150
9. IX.	100	-
12. IX.	50	-
26. IX.	120	-
8. X.	-	250
29. X.	-	400
12. XI.	-	200
Ukupno	600	2000

Tabla 5: pregled godišnjih isporuka aktivne kaparice.

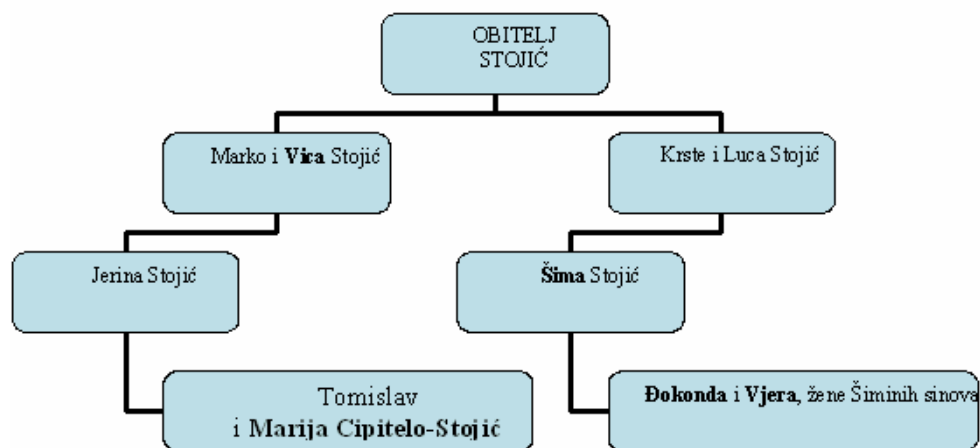
Kod nje, kao i kod preostalih kaparica koje su radile na prikladnom šivaćem stroju, godišnja je isporuka zaokružena unutar unaprijed dogovorenih količina pojedinih vrsta kapa. Pri planiranju i izvršenju ovako znatnih serija za razmjer individualne kućne radinosti može se pretpostaviti značaj narudžbi. Utjecaj narudžbe nije samo u naručenom broju, već i u kvalitativnoj izvedbi koja takvu količinu omogućuje, tim prije što su kaparice potreban materijal dobavljale posredstvom Centra. O tomu se niže može pročitati svjedočanstvo ravnateljice.

Zanimljivo je da je jedina kaparica koja je radila obje nesmanjene varijante šibenske kape Vica Stojić ujedno bila i jedina kaparica sa iskustvom još iz Matavuljeve kooperative. Po riječima današnje kaparice iz te kuće, Marije Stojić-Cipitelo, ona je doma radila na šivaćem stroju kojeg je Vica Stojić donijela još iz vremena Matavuljevog obrta.¹⁴⁴ To je isti stroj na kojem danas radi Marija,¹⁴⁵ dok je šivaći stroj na kojem su radile Šima, Đokonda i Vjera Stojić prodan.

¹⁴⁴ Sudeći po količinama isporučivanim 1968. godine, Vica Stojić je različito postupala s crvenim i narančastim šibenskim kapama (ona nije radila “baby” inačicu kape). Dok je prvih kapa isporučila dvaput po okruglo stotinu komada (11. IV. i 22. XI.), potom je isporučivala u sedam navrata po deset ili po trideset komada.

¹⁴⁵ Njen postupak rada na ovoj šivaćoj mašini snimljen je za dokumentaciju Muzeja grada Šibenika 10. studenog 1999. godine. Snimak je korišten na izložbi o sjevernodalmatinskim nošnjama u Muzeju grada Šibenika 2002. godine, na kojem je izložen takav stroj u posjedu samostana benediktinski Sv. Luce. Radi se o šivaćoj mašini marke Singer koja je dodatnom ručkom omogućavala brzo popunjavanje vezom u bodu lančanca. Matavulj je za

Ova se istaknuta loza kaparica može predstaviti pojednostavljenim rodoslovom rekonstruiranim iz intervjuua 12. ožujka 1999. s današnjom kaparicom. Masno su istaknuta imena kaparica, a većim slovima zadnja aktivna kaparica:

Grafikon 3: rodoslov kaparica iz obitelji Stojić.

Danas aktivna kaparica je usvajanje tog znanja opisala idućim riječima:

“Budući da se to u njegovoj [muževoj, op. a.] porodici već radilo, gledajući njih, a znala sam inače šivati i vesti na ruke, pa mi nije bio problem shvatiti cili princip i napraviti, i kad mu je umrla maćeha 1991. i kad se riješila ta imovina, kad smo mi [1993. godine, op. a.] doselili u tu kuću, ja sam ostala bez posla, muž u penziji s nikakvom penzijom, ja bez ikakvih prihoda, ja san onda sila za tu mašinu i nisam znala pokrenuti je – ja je nisam znala pokreniti. A ono što je bilo već izvezeno to sam bez problema isti čas spojila i završila. Onda sam zamolila jednu ženu koja je inače radila sa svekrvom, da mi dođe pomoći dva sata dnevno da me nauči kako se radi na toj mašini, jer je zaista komplicirana mehanička mašina. Vi morate, dok se posve ne uskladite, da jedna ruka radi jedno, druga ruka drugo a noge treće, dotle ne možete izvesti boulu, dotle leti na sve strane. Meni je trebala dobra godina dana, svakodnevno dvi-tri ure trkeljat, trkeljat, trkeljat, te je išlo livo, desno, uzbrdo, nizbrdo, dok sam naučila uopće izvest. I rekla sam da sam lakše naučila voziti auto, a nikad nisam volila voziti auto i ne volim ni danas, nego voziti tu mašinu zato što ima ta ručica koja, kad ti nju okrećeš, onda ti druga ruka leti. To je kod ovih mehaničkih mašina.”¹⁴⁶

održavanje ovih strojeva u Šibenik doveo Čeha prezimenom Kučera, čega se u intervjuu 3. ožujka 2003. godine sjetila Katica Štambuk.

¹⁴⁶ Riječi Marije Stojić Cipitelo na svečanom prijemu kod šibenske gradonačelnice povodom uvrštavanja šibenske kape na popis nematerijalnih kulturnih dobara RH, kad su se 30. srpnja 2008. godine okupile aktivne kaparice. Napose je zanimljivo uočiti da je po useljenju u kuću u kojoj je živjela Vica Stojić zatekla određenu količinu nezavršenih kapa, dakle kaparska kućna radinost te stare Matavuljeve kooperantice nije stala njenom voljom već uslijed starosti.

Kape iz Centra za unapređenje domaćinstva su 1968. godine kupovali:

Kupac	“bijele kape”	“vrličke kape”	“šibenske crvene, mašinski vezene kape”	“šibenske oranž kape”	“ličke kape, velike”	“šibenske baby kape”	“ličke baby kape”	Ukupno
“Kornat”, Šibenik	1	551	1	120	950	1430	0	3052
“Atlas”, Šibenik	30	30	40	50	30	430	0	610
Privredno poduzeće “Primošten”	0	0	0	0	0	600	0	600
“Rukotvorine”, Zagreb	200	150	150	1	2	1	0	504
“Zadranka”, Zadar	131	21	1	110	31	101	101	496
Paško Bešić	20	0	10	0	60	70	30	190
Turističko društvo, Trogir	50	0	0	0	70	20	0	140
Hotel “Imperijal”, Vodice	18	20	18	20	20	10	20	126
Turističko društvo, Vodice	16	10	27	0	19	20	20	112
Turistički savez, Šibenik	9	3	4	0	8	69	3	96
Hotel “Jadran”, Šibenik	19	14	16	10	10	12	14	95
SSRNH Šibenik	0	0	0	1	0	90	0	91
“Tkanina”, Šibenik	0	0	0	0	27	0	0	27
“Naša djeca”	0	0	0	3	0	0	0	3
E. Bego	0	0	0	0	0	3	0	3
Silva Radić	0	0	0	0	0	2	0	2
“Domus”, Šibenik	1	0	0	0	0	0	0	1
Festival djeteta	0	0	0	1	0	0	0	1
Janja Sušić	0	0	0	0	0	1	0	1
Ukupno	495	799	267	316	1227	3515	188	6151

Tabla 6: kupci kapa iz Centra za unapređenje domaćinstva.

Centar je u 1968. godinu ušao sa zalihama od 379 “ručno vezanih bijelih kapa” (koje se u 1968. godini nisu prodavale), 367 vrličkih kapa, 7 šibenskih strojno navezenih crvenih kapa, 4 šibenske narančaste kape, 2 ličke velike kape, 4 ličke male kape (koje se u 1968. godini nisu prodavale) i 410 “šibenskih baby kapa”. U 1968. godini nisu se radile ni prodale “zadarske kape”, kojih je iz 1967. preostalo 13 komada. Moguće je da su se pod ovim nazivom vodile niže kape ukrašenije vezom i moguće poznate iz izložbene djelatnosti zadarskog Narodnog muzeja, za razliku od crvene i narančaste inačice šibenske kape koje su obje bile navezene prilagođenim šivaćim strojem.

Vrlo je zanimljivo uočiti raznovrsnu ponudu kaparica Centra. Očito je da su u velikim količinama potrebe tržišta zadovoljavale kooperantice koje su pribor i kalupe za različite veličine glava imale kod kuće, za razliku od rukom navezenih kapa koje su radile učenice. O vrstama kapa koje su se radile ravnateljica Centra se prisjetila idućeg:

“Same smo kupile podatke po babu i po stričevima, stare slike kupile pa po njima, nije bilo nigdi nošnje nikakve da bi po njoj radile. Iz republičkog Centra za unapređenje domaćinstva smo imali najnoviju literaturu ali to više za premete kuhanja nego za odijevanje, odjevne predmete. (...) Fotografije smo posuđivale pa vraćale, niko se nije tija odvojiti od svojih uspomena. (...) Oko ovih stvari nismo imali kontakata sa Muzejom. (...) Više su to od nastavnica znale ove žene kaparice, jer nastavnica nije to u školi prošla, ovo specifično za odijevanje starinsko. Nastavnice nisu znale ni radile tkanje. Više su to ove žene težačke, koje su još u vreme stare Jugoslavije, dok sam ja bila dite, radile kod Matavulja.¹⁴⁷ Matavulj je radio sve ovo: nazuke, kape, pojaseve za muške. Znam kad smo mi naslijedili od Matavulja sanduke na jednom je pisalo ”kape“, na drugom je pisalo ”nazuvke“, toga se sićan ko sad.¹⁴⁸ Žene su i onda radile kod Matavulja to, dok su se nošnje još nosile, dok su se ljudi odijevali u stare nošnje. (...) Sukno sa stupanjem ili bojanjem se nije moglo komercijalizirati, a ovako si napravija gotov proizvod pa si ga proda. (...)”

Imale smo jedne stare isparane nazuke, i jednu kapu, nije bila šibenska, neka plitka, mala, ne znam čija, pa smo odatle vadili i provali izrađivati te male kape ali nisu išle.¹⁴⁹ Bilo kapu smo počeli mi izrađivati, ideja je možda moja bila, možda Vicina [od Vice Bogdanović, op. a.]. Znam da smo filc naručivali iz Slovenije. To su bile velike bale, industriji je služio kao filter a mi smo ga kupovali za kape. Vez je bio na ovoj posebnoj mašini kaparica. Kaparica je po svom nahodanju odlučila kako će vesti. Najbolje je išla šibenska kapa od skrleta, bolje je išla od bile. Skrletne su kupovali muški, a ženske su kupovale bile jer su imale i rese i atraktivnija je bila. (...)” (Ibid.)

Kćer Vice Bogdanović Katica Štambuk o tomu je posvjedočila:

“Okupila je [Biserka Ljubković, op. a.] grupu žena koje su dolazile na tečaj i kod moje matere su učile raditi kape, ove crvene standardne, i bijele kape s boulama u boji. To nije šibensko, to mora da je iz vrličke krajine jer to su ženske kape sa crvenim resama bijele, jer i te su se radile u Matavulja, samo za koga je to radio tko to zna, jer on je pokrivaio cijelu Dalmatinsku Zagoru i Liku sa svojim radovima.”

¹⁴⁷ Usp. dio intervjua s Katicom Štambuk od 3. ožujka 2003.: “Te žene su se među sobom poznavale, znale su da je moja mater radila u Matavulja, a i mater mi je bila dosta spretna, znala je, razumjela se u sve to, onda su nju angažirali jer su znali da je to radila, bila je onda naučila ove žene domaćice, nezaposlene, koje stoje kući, ona ih je animirala da zarade koji dinar onda, jer one su radile te kape jer te kape su se i prodavale, bilo je i zarade. (...) Naučile bi na tečaju raditi, onda su nosile kući to raditi.” Rkp. u Muzeju grada Šibenika.

¹⁴⁸ Za “nazuvke” v. rječnički dodatak ovom radu. Ovaj izuzetno značajan spomen se zasigurno odnosi na prazne sanduke s ustaljenim natpisima, jer je imovina Matavuljevih ekspropirana 1946. godine. Vjerojatno su zatečeni u zgradi s pogonima obrta nekadašnje Industrije narodnog veziva u gradskoj četvrti Varoš, gdje je Škola isprva započela rad.

¹⁴⁹ Kazivačica vjerojatno misli na “malu ličku kapu”, od kakvih u 1968. nije prodana nijedna. One najmanje (“baby”, odn. “beby” – kako je doslovno zapisivano na skladišnim karticama) su bile najprodavanija vrsta. Očito se radi o suvenirskoj kapi veličinom prikladnom za nošenje kao svojevrsni privjesak, kakvih se od prilike do prilike i danas može naći u suvenirskoj ponudi.

Tim svjedočanstvom smo potvrdili još jednu crtu kontinuiteta između Industrije narodnog veziva i Centra za unapređenje domaćinstva, ovog puta u smislu oblikovanja proizvoda, što će biti od koristi u raspravi istraživačkih rezultata.

Osim kapa, Centar je nudio i tkalačke proizvode Tone Vestić. Njih su kupovali:

Kupac	“velike torbice”	“male torbice”	“tepsi”	Ukupno
Mirko Baranović	29	0	20	49
“Zadranka”	31	1	0	32
Hotel “Imperijal”, Vodice	17	0	0	17
Turističko društvo, Vodice	15	0	0	15
Hotel “Jadran”, Šibenik	12	0	0	12
Turistički savez, Šibenik	7	0	0	7
“Domus”, Šibenik	4	0	0	4
Janja Sušić	1	0	0	1
“Rukotvorine”, Zagreb	0	0	1	1
Ukupno	116	1	21	138

Tabla 7: kupci tkalačkih proizvoda iz Centra za unapređenje domaćinstva.

Iz 1967. godine u zalihi Centra je ostalo još 69 komada “grbova 900. godišnjice Šibenika” iz proslave 1966. godine, koji su zasigurno bili napravljeni u tekstilu no nije sačuvan primjerak tih radova. U evidenciji zalihe iz 1967. godine su još preostali jedan muški krožet i jedan ženski krožet (prsluk). Iznimno, tijekom 1968. godine Zorka Zjačić je napravila četiri nova muška krožeta, od kojih su zagrebačke “Rukotvorine” kupile jedan.

Potražnji u poratnim godinama prilagođavalo se u raznim sredinama. Dok školska upraviteljica nakon godine 1951./1952. izvješćuje da je zbog manjka materijala i pribora “pletanje svladala tek polovina učenica”, u samostanu č. s. dominikanki su pletači stroj nabavile 1951. godine, kod č. s. franjevki su prvi pletači stroj nabavile 1947. godine i 10. listopada 1952. od gradskog Odjela privrede pribavile dozvolu za takvu kućnu radinost Godine 1962. nabavljena je nova pletača mašina a 1965. godine nabavljene su još dvije. U ovom se samostanu plelo do srpnja 1971. godine, a buduća je dominantna radinost sestara bila vezana uz rad dječjeg vrtića. Pleteni predmeti su bili uski šalovi i veće šjalpe, đemperi, odijelca za djecu, ženske haljine i drugi odjevni predmeti.¹⁵⁰ Mnogo narudžbi pletenja nakon rata su imale i časne sestre benediktinke u samostanu Sv. Luce.¹⁵¹ Narudžbe vezenih komada

¹⁵⁰ “Ubrzo nakon što je s. Rafaela Markezić izabrana za vrhovnu poglavaricu 1947. nas dvije smo tražile pleteću mašinu kako bismo mogle raditi za ljude i time se pomoći u našem uzdržavanju. Kupile smo malu pleteću mašinu, koja je bila vrlo uska, pa smo ‘šjalpe’, ženske ogrtače koje smo najviše plele, jer je bila velika potražnja za njima, morale vrlo fino sastavljati. Ustajale smo se u to vrijeme u 4 sata, molile naše molitve i u 5 sati išle na sv. misu u sjemenišnu kapelu sv. Martina. Po povratku bi brzo doručkovale i odmah prionule uz pletanje. Neke su se sestre bavile tkanjem a mi druge pletenjem i tako smo u to teško poratno doba preživljavale.” Iz anketnog odgovora č. s. Blaženke Šimundže. Potražnja za “pletom” i “šjalpom”, dijelova odjeće kakvi nisu postojali u ranijem oblačenju, bila je vezana za okolnosti poratnih godina: “Imale su plet priko sebe, malo kao elegantnija je bila šjalpa, a starije žene su imale plet u okruglo, to su nosile, nije bilo jaketa. Znam da bi mi mater pričala - zimi, smršla bi se, ono bokun pleta, bokun šjalpice priko bluze, a zima vani, snig pada a triba ić na posal - nije im bilo baš jednostavno.” Iz intervjua s Katicom Štambuk 3. ožujka 2003., rkp. u Muzeju grada Šibenika.

¹⁵¹ Iz novinskog članka “Šibenski samostan sv. Luce drži se stoljećima, iako je jednom o(p)stao na samo jednoj redovnici”, Slobodna Dalmacija 14. kolovoza 2005. godine. Po istom kazivanju Biserke Ljubković, “švore nisu za to [kape i dijelove nošnji] imale afiniteta, one su plele.”

praktično se nisu pojavljivale jer je potreba za funkcionalnošću daleko zasjenila estetski učinak. Ovakvo osluškivanje tržišta iz poratnih se uskoro premjestilo u turističke godine. U poslovnom arhivu Centra za unapređenje domaćinstva zanimljivo je uočiti nakupce i posrednike kakve su u anketnim odgovorima spominjale č. s. franjevke.

Ukratko se može ocijeniti da je modernizacija iz 1950-tih, prepoznatljiva po industrijskim predgrađima i novim blokovima stambenih višekatnica, na promotrenim primjerima u drugoj polovici 1960-tih bila simbolički podrivena sve to većom potrebom za iskazivanjem lokalnih prepoznatljivosti. Tome je repertoar klasne ideologije od mjesta do mjesta tek dijelom mogao izaći u susret slavljenjem ratnih puteva pojedinih postrojbi ili reputacijama pojedinih narodnih heroja. Konotacija podrivanja očituje se u programatskom pobijanju tradicijske baštine iz naputaka 1950-tih godina. U političkom smislu narodna je nošnja još uvijek bila pamćena i kao dio nastupa jedinog ozbiljnog stranačkog takmaca iz godina sastavljanja prvih poratnih jugoslavenskih vlada, Hrvatske seljačke stranke. Sljednik glavne smotre Seljačke sloge kao glavnog kulturnog događaja HSS-a u Zagrebu je kao Međunarodna smotra folkloru nanovo oživljen tek 1966. godine. Nove kulturne potrebe iz 1960-tih potaknute su ekonomskom i valutnom reformom, dostupnošću turističkog tržišta posredstvom nove Jadranske turističke ceste i promjenom turističke politike. Nakon kolektivnih odmarališta otvorile su se nove mogućnosti i za rad većih hotela okrenutih otvorenom tržištu, omogućena je ponuda privatnog smještaja, a ambijentalizacija turističke ponude na kompetitivnom europskom tržištu je osigurala mjesto predstavljanju prirodnih i kulturnih atrakcija te animatorskim prakticiranjima asociranima uz njih. U godinama nakon političkih vrenja s početka 1970-tih uslijedilo je relativno ekonomsko blagostanje. Posredstvom masovnih popunjavanja hotela i nastalog trenda izgradnje vikendica turizam je kao gospodarska djelatnost približen svima i svakome, te su izgledi za neposrednu korist plasmanom lokalno obojenih kulturnih sadržaja postali jasni sve do razine individualnih praksi.

3.1.4 Zajednička obilježja prikazanih proizvodnji

3.1.4.1 Usporedba aspekata civilnog aktivizma i ženskog poduzetništva

Između poratnih godina u sredini XX. st. i na početku XXI. st. zanimljivo je primijetiti i crtu ženskog aktivizma. Program aktivnosti Centra za unapređenje domaćinstva s početka 1960-tih kao da ponavlja aktivističku notu ženskog samoorganiziranja iz vremena Antifašističke fronte žena (AFŽ), koja se nakon kritika politizacije ženskog organiziranja samoukinula na svojem 4. kongresu 1953. godine.¹⁵² AFŽ je praktično odigrao ulogu samoorganizirane ženske udruge federalnog razmjera.¹⁵³ U Šibeniku je jedna od istaknutijih aktivistica AFŽ-a bila upravo

¹⁵² AFŽ je naslijeden anemičnim Savezom ženskih društava, a od osnutka u Zagrebu 1961. godine kao dio SSRNH postojala je Konferencija za društvenu aktivnost žena – praktično kao opravdanje za izlišnost drugačijih rodni organizacija. Može se reći da su mjeru civilnog samoorganiziranja iz poratnih godina žene povratile nakon novog rata.

¹⁵³ Iz intervjua s Katicom Štambuk: *“Tada je bio AFŽ, i on je radio na prosvjeđivanju društvenog i radnog života, on je okupio te žene naprednije i one su formirale Centar za domaćinstvo, imale su svojeg knjigovođu i one su radile kao ustanova, ne mogu reći poduzeće, nekakvo udruženje, radilo je tamo pet-šest žena koje su bile stalno zaposlene, recimo tamo je neko vrijeme u kancelariji radila jedna gospođa Skračić, ili joj je to djevojačko, žena školovana, vodila im je knjige i račune. Imali su svoje čistačice, svoje prostorije, organizirano je to bilo.”* 3. ožujka 2003., rkp. u Muzeju grada Šibenika.

Biserka Ljubković.¹⁵⁴ Centar za unapređenje domaćinstva, čiji je rad kasnije vodila, očito je uživao reputaciju učinkovite ženske kooperative, jer joj je povjereno vođenje složenog posla izrade šibenskih nošnji kao protokolarnih darova za predsjednički par 1966. godine.¹⁵⁵ U godinama nakon Domovinskog rata ženska samoorganiziranja bila su potaknuta potragama humanitarnih organizacija za lokalnim implementacijskim partnerima, pa je koncem 1990-tih npr. u Kninu radilo petnaest ogranaka takvih ustanova.

Danas u bivšim krajinskim područjima radi razmjerno velik broj domaćih udruga koje su se u međuvremenu osposobile funkcionirati i bez izravne pomoći stranih humanitarnih organizacija, a neka među takvim okupljanjima su karakteristično ženska i programski okrenuta tekstilnom i odjevnom rukotvorstvu:

- tkalačka zadruga “Tkanica” u Kninu koju uglavnom čine Hrvatice doseljene iz Bosne, potaknuta na osnivanje potporom kanadskog veleposlanstva za tkalačku poduku koja je 2002. godine pratila izložbu sjevernodalmatinskih nošnji u Muzeju grada Šibenika,
- udruga “Tara” u Kistanjama koju uglavnom čine domaće Srпкиnje, nastala nakon predratne proizvodnje istih tkalja na narudžbe suvenirica u NP “Krka”,¹⁵⁶
- udruga “Žena”, osnovana 2002. godine prigodom tkalačke poduke priređene uz navedenu izložbu u Muzeju grada Šibenika, koju u Drnišu s programom medicinske skrbi i kućne radinosti među ženama drniškog kraja vodi umirovljena medicinska sestra Milena Perčin.

Neka među okupljanjima ove vrste koja su bila potaknuta humanitarnim aktivnostima u međuvremenu su zamrla, poput ženske udruge u Obrovcu.¹⁵⁷ Niz drugih udruga se rukotvornih tema dotiče sporadično i efemerno.¹⁵⁸ Napose je zanimljivo okupljanje vezilja u Polači kod Benkovca, vezano za srpanjsku folklornu smotru koja se priređuje od 1998. godine i uživa reputaciju najboljeg županijskog okupljanja ove vrste. Rad vezilja je bio izravno usredotočen na potrebe lokalne folklorne skupine, bez organiziranja proizvodnog središta (u obliku specijalizirane udruge, zadruge ili obrta). Na ovaj način je obnovljen vez lančancem na “građi”,¹⁵⁹ koji je posredstvom smotre i nastupa folklorne skupine dobio karakter uzornog predloška za druge slične aktivnosti.¹⁶⁰

Proizvodni program ovih ženskih okupljanja dotiče se s djelatnošću obrta specijaliziranih za narodne nošnje koje, također, vode žene:

¹⁵⁴ “Onda je Centar za domaćinstvo vodila Biserka Ljubković, jedna vrlo sposobna žena, sa svim i svačim se bavila, ona je organizirala te žene da bi se obnovio rad na šibenskim nošnjama i poslala je od kapa.” Iz intervjua vođenog s Katicom Štambuk 3. ožujka 2003. godine, rukopis u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

¹⁵⁵ Od iste se kooperantice Centra, Vice Bogdanović, u kasnijim godinama za potrebe protokolarnog darivanja službenih gostiju od civilne vlasti naručivalo lutke u šibenskim narodnim nošnjama. Iz intervjua vođenog s njenom kćeri Katicom Štambuk 3. ožujka 2003. godine.

¹⁵⁶ Udruga je pri koncu razdoblja nastanka ovog rada prestala s okupljanjima. Od tkalja iz “Tkanice” i “Tare” nastala su klječana tkanja za tzv. konferencijsku torbicu, nagrađivani proizvod tradicijskog obrta u dizajnu odjevnog kreatorice Mine Petre iz Zagreba.

¹⁵⁷ Za potrebe tkalačke poduke inicirane od lokalnog Pučkog otvorenog učilišta američka humanitarna organizacija International Rescue Committee im je iz svojeg ureda u Kninu u travnju 2002. godine kupila dva tkalačka stana iz sela Biskupija kod Knina. Dotrajali tkalački listovi su iznova oplitani na licu mjesta.

¹⁵⁸ Može se procijeniti da je među nabranjima djelatnosti u statutima udruga briga za tradicijsko rukotvorstvo u različitim formulacijama prisutna u ne manje od pedesetak primjera.

¹⁵⁹ “Građa” je dekorativna tekstilna aplikacija; v. rječnički dodatak ovom radu.

¹⁶⁰ Vez lančancem i dvostrukim lančancem na “građi” u najnovijem vremenu obnovljen je i u drniškoj “Ženi”.

- obrt “Lipa” u Prvić-Šepurini drži Liposava Kuštović, profesorica tekstilnog usmjerenja Obrtničke škole u Šibeniku i voditeljica učeničke zadruge Škole za djecu s posebnim potrebama u Šibeniku,¹⁶¹
- obrt “Atelier VeNel” kojeg u Vodicama drži Nelica Knežević se od konca 1990-tih posve okrenuo narodnim nošnjama i njihovim suvenirima,¹⁶² od 2007. godine i s podružnicom u Šibeniku.¹⁶³

Tu je i nastavljaća rukotvorna proizvodnja u samostanu č. s. benediktinki, koja u takvoj nastavi surađuje i s Obrtničkom školom. Na tržištu se pojavljuju i proizvodi više ustaljenih kućnih radinosti, također prakticiranih od žena, no neprijavljenih u rangu obrta.

3.1.4.2 Uloga središnjeg pogona

Jednom kad je tekstilna i odjevna proizvodnja u samodostatnim kućnim gospodarstvima postala skupljom od ponude industrijski proizvedenih dobara, novopojavljene su proizvodne sredine iz ove domene u različitim prilikama ponavljale neka prepoznatljiva zajednička obilježja. Prvi tehnološki glasnik ovakvih promjena bilo je bojenje. Jelica Belović-Bernadzikovska 1907. godine piše da “neke [kninske] tkalje šalju svoju pređu u Šibenik i Sinj da im se tamo boji, ako žele više raznih niansa zelenila”. Inače u svojim etnografskim opisima iz ovog dijela Hrvatske spominje već ustaljene kućne prakse bojenja koje uključuju “vitrijol”, “čivit”, “olum”, a kupka se naziva i “verzija” (Belović-Bernadzikovska 1907:188-195, za Knin na str. 193). Novi načini bojenja su lako prihvaćani zbog jednostavnijih postupaka, te pouzdanih i ravnomjernih rezultata. Baratanje novim bojilima omogućilo je radioničko okrupnjavanje i postavljanje zbirnih kućnih narudžbi, a u organizaciji takvog posla osim sintetskih tvari očite su novosti bile i veća površina kupki te potrebe za skladišnim prostorom. Radu je pomagalo i usavršavanje prijevoznih i energetskih mogućnosti.

Svim je tim opisanim novim lokalnim načinima obrtničke, kooperativne i industrijske proizvodnje zajednička servisna uloga središnjeg pogona. To u povijesti nije novo, i istraženo je npr. za cvjetajuće dubrovačko sukarnarstvo u XVI. st. U ovom radu prikazani primjeri, koji nam oslikavaju procese kakvi su se zbivali u čitavom istraživanom području, industrijske kapacitete uživaju jedino s Industrijom narodnog veziva. Kasnija se odjevna proizvodnja zbiva u skladu s modernizacijskim repertoarom ponude. Koristeći prijevozne i komunikacijske blagodati to tržište više nije ograničeno na vlastiti kraj niti za najširi krug kupaca, za razliku od ranijih razdoblja kad su si takvu ponudu mogli priuštiti platežno najsposobniji članovi lokalnih zajednica. Simbolički je preostao na životu još djelić prijašnjeg interesa za ovakvom ponudom, gotovo isključivo vezan za kapu, kojem je udovoljavano iz

¹⁶¹ Otvaranje obrta je potaknuto repliciranjem dva kompleta šibenskih narodnih nošnji u Muzeju grada Šibenika 1999. godine. Prvi proizvedeni predmeti su iz 2001. godine. Od 2007. godine obrt kao prepoznatljivi znak koristi stilizirano slovo “L” uvezano u podstavi predmeta. Karakteristika obrta je ručni rad.

¹⁶² Prvi interes iz ovog je obrta je povodom primljene narudžbe narodne nošnje u Muzeju grada Šibenika iskazan 7. rujna 1999. godine. U suradnji s Muzejom (predmeti, dokumentacija) obrt je tijekom iduće dvije godine proizveo seriju razglednica s prikazima narodnih nošnji Jezera, Murtera, Pirovca, Primoštena, Rogoznice, Skradina, Šibenika (starija i novija), Tribunja, Vodica i Zlarina. Karakteristika obrta je uporaba strojeva, od 2006. godine također i računalno pripremljenih vezenja.

¹⁶³ Početak rada dućana u Šibeniku asociran je programu obrta vezanom za kape, s kojim se natjecao za potporu na redovitim natjecanjima više ministarstava. Rodni kuriozitet ovog obrta je, po prvi put, muška izrada “boula” na kapama. Taj dio posla na šivaćem stroju radi muž vlasnice obrta, Vedran Knežević, a računalnu pripremu vezenja izvode njihovi sinovi Marin i Branko. Iz razgovora s Nelicom Knežević, 29. srpnja 2008. godine.

kućnih radinosti. Kad su preostale radnice Centra za unapređenje domaćinstva nakon njegovog gašenja 1972. godine prešle raditi u konfekcijsku tvrtku "Revija", jedino preostalo aktivno korporativno sjedište s nekim od dijelova lokalnog znanja proizvodnje tekstilnih i odjevnih oblika bio je samostan benediktinki.

Opisane bi proizvodne sredine mogli nazvati "pogonima" zbog korištenja u najmanju ruku dvije mehanizirane naprave za ubrzanu proizvodnju u serijama, a "središnjima" zbog servisnih koristi kakve su od njih u proizvodnji imale dislocirane korisnice. Iako su u kući imale dva posebna šivaća stroja za vezenje šibenskih kapa, Stojićeve na Gorici ne možemo nazvati takvim mjestom jer nisu nabavljale, skladištile, prodavale ili podučavale i za druge kaparice. Svaki od tih središnjih pogona nastao je vlastitim putem i bez izravnog nasljeđivanja djelatnosti svojeg prethodnika. No, u svakom od njih se kao nužnost djelotvorne organizacije nametnula shema kooperativnog vođenja posla s dislociranim suradnicama koje su u isto vrijeme u svojim obiteljima bile kućanice. Lokalno znanje je i dalje bilo vrijednim i učinkovitim dijelom računice isplative proizvodnje. Iz proizvodne središnjice se zbirno naručivao materijal potreban za proizvodnju, otpremio plasman na tržište, a fizički prostor je ujedno bio koristan i za poduku potrebu za rad sa proizvodnim pomagalima (napose važno za šivaći stroj kakav je uvozila Industrija narodnog veziva). Možda bi organiziranu poduku, po naravi drugačiju od prijašnjih individualnih obiteljskih poduka u kućanstvima, mogli istaknuti kao vrlo važnu organizacijsku sličnost prikazanih proizvodnji. Zabilježeni naziv "skularice" za radnice Matavuljevog pogona (Jakovljević 1976:53) daje nam pretpostaviti kako je taj rad u stvari bio osposobljavanje za budući samostalni kooperativni rad. Benediktinke su osposobljavale djevojke, ali nisu organizirale njihov rad kad bi završile izobrazbu. Centar za unapređenje domaćinstva je istovremeno organizirao rad i učenica i kooperantica, no potonjih nije bilo mnogo i među njima je presudno umijeće bilo ono koje su stekle u Industriji narodnog veziva. Organizacijsku shemu poput Matavuljeve je 20. kolovoza 1996. godine Razredu za likovnu umjetnost HAZU predložila tekstilna restauratorica Mira Ovčarić-Kovačević, predloživši na osnovi ranijih analiza ćilimarskog umijeća od Kršnjavoga rukotvorno-tekstilnu umjesto industrijsko-tekstilne nastave u Kninu, sa zadrugom kao oblikom tržišnog organiziranja svršenih učenika jedne takve stručne izobrazbe.¹⁶⁴

U ovakvom uređenju posla glavni raskid s prijašnjim načinom proizvodnje predstavlja nabava sirovina. Industrija narodnog veziva je modernim prijevoznim sredstvima nabavljala tvornički proizvedene tekstile jer je u usporedbi s takvim poslovanjem na veliko postalo neisplativo održavati nabavu kod proizvođača tekstila iz tkalačkih kućnih radinosti. Benediktinke su skrletnu čoju za narodne kape nabavljale posredstvom samostana svojeg reda u inozemstvu, iz Njemačke.¹⁶⁵ Za inoviranu bijelu narodnu kapu je Centar za unapređenje domaćinstva naručivao materijal kakav je inače proizvođen za filtriranje u industrijskim procesima.¹⁶⁶ U svakom od tih primjera mreža kooperantica je radila na gotovim materijalima. Jedina proizvodnja koja je uključivala vlastiti tekstilni materijal bila je kod dominikanki i franjevki. Kod potonjih smo potanko prikazali da ta proizvodnja nije dijelila kooperantska obilježja aktivnosti Industrije narodnog veziva i Centra za unapređivanje domaćinstva. Samostani nisu

¹⁶⁴ Nastavni plan i program za 4-godišnju stručnu izobrazbu dizajnera rukotvornog tekstila prihvaćen je u Agenciji za strukovno obrazovanje svibnja 2008. godine i upućen Ministarstvu prosvjete na odobravanje.

¹⁶⁵ Podatak iz razgovora sa č. s. Fortunatom Spahijom, 30. srpnja 2008. godine.

¹⁶⁶ Podatak iz intervjua s Biserkom Ljubković 7. ožujka 2003. godine; rukopis u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika. Jedini takav materijal zabilježen na skladnišnim karticama iz 1968. godine je vuna za jedinu tkalju u Centru, Tonu Vestić. Zaliha iz 1967. godine iznosila je 7,35 kg, a nabavljeno je 20,56 kg za Tonu Vestić i dva puta po 4,64 kg za Julija Takača koji nije zabilježen među proizvođačima. Vuna je specificirana kao "bijela seljačka vuna" i "seljačka vuna u boji", pa se vjerojatno radilo o već ispređenoj vuni. ACŠ, arhivski fond Ženska stručna škola, sv. 22.

imali dislocirane kooperantice, već su takvim radom izdržavali svoje zajednice. Dakle, nakon što je samodostatna a u jednostavnijim oblicima tehnološki zaokružena proizvodnja unutar kućnih gospodarstava u 2. polovici XIX. st. postala skuplja od one kakvu je počelo nuditi novo tržište, više nikad nije uspostavljena kolektivno organizirana proizvodnja od vlastitih tekstilnih materijala do plasmana dovršenih proizvoda. Prakticiranje tih dijelova lokalnih znanja našlo je mjesta u drugim specifičnim proizvodnjama kakve su odgovarale na kulturne potrebe svojih zajednica.

3.1.4.3 Proizvodne mogućnosti i odgovaranje na kulturne potrebe na primjeru kape

Ubrzo nakon dolaska u Narodni muzej u Zadru prof. Olga Oštrić je 1949. godine od Ljubice Malešević iz Kistanja na dar za muzejski fundus primila odjevni predmet kojeg je u muzejskoj dokumentaciji opisala na idući način:

“Sadak [kaputić bez rukava, op. a.] iz radionice S. Matavulja, izrađen oko 1920. godine. Izrađen za (tada) pomodne svečanosti. Krojen od mekše fine bijele čoje, ukrašen na rubovima i na klinu pod pazuhom prugama, trokutima i rombovima crvene, zelene i modre čoje, sa zupcima od crvene čoje podstavljenim zelenom pamučnom vrpcom.”¹⁶⁷

Takav proizvodni program se može rekonstruirati i iz arhivirane poslovne dokumentacije Centra za unapređenje domaćinstva. Uz glavni dio proizvodnje posvećen kapama, postojao je i skroman spomenuti tkalački izbor, radile su se salвете za kuhinjske garniture, dječje posteljne garniture i zastave, a također i “muški krožet” (4 komada, 1 u zalihi), “ženski krožet” (1 komad u zalihi) i “muški krožet iz bukovačke nošnje” (1 komad u zalihi).¹⁶⁸ Inovirana proizvodnja, kakvu je s neobičnim bijelim sadakom lišenim veza konstatirala Olga Oštrić, očita je i kod Centra za unapređenje domaćinstva kao svojevrsnog sljednika Industrije narodnog veziva. Neobično je usporediti nominalno vezilački obrt, kakav je sadržan naslovom “Industrija narodnog veziva”, s njegovim proizvodom koji i nije namijenjen svakodnevnom nošenju već svečanostima ali na kojem ipak nema veziva. Vezenje je, očito, bilo prvorazrednom karakteristikom narodnog odijevanja kakvog je ovaj obrt deklarirao kao uzor, s pučanima i seljacima kao kupcima za kakve se moglo pretpostaviti da će povoljno reagirati na ovakvo nominalno očitovanje odjavnog repertoara.¹⁶⁹ Ipak su se promjenama s vezom u novim tehnološkim okolnostima vrata imala posve rastvoriti.

Industrija narodnog veziva je svoj favorizirani proizvod, narodnu kapu,¹⁷⁰ modificirala u svim njenim obilježjima: obliku, materijalu, boji i ukrasu. Svaka je od tih promjena bila uvjetovana strojnim ubrzanjem proizvodnje. Povišena kapa je sadržavala manje sitnog veza i otvorila je prostor krupnijim ukrasnim likovima kakvi se mogu lakše navesti i popuniti šivaćim strojem nego rukom. Čoja kao materijal za kapu je vrsta fino stupanog tkanja kakav je bilo moguće

¹⁶⁷ Etnološki odjel Narodnog muzeja u Zadru, inv. br. 278.

¹⁶⁸ ACŠ, arhivski fond Ženska stručna škola, sv 22.

¹⁶⁹ Da je ovakvu marketinšku nakanu valjalo posebno istaknuti, vidi se i po karakterističnoj terminologiji konca XIX. i početka XX. st. Ono što je tada bilo iskazivano kao “industrija” danas bi uglavnom nazvali obrtom. Današnje “rukotvorine” također ne odgovaraju tadašnjoj konotaciji, što se može vidjeti iz strukovnog postojanja “rukotvorina” (raznovrsne maloprodaje, npr. kod šibenskog “trgovca rukotvorinama Vladimira Kulića”, kako se predstavlja na vlastitom memorandumu) napose od “narodnih rukotvorina” kakvima barata Matavulj.

¹⁷⁰ Među odjevnim predmetima za kojima poseže lokalni paremiološki fond kapa uvjerljivo prednjači (Skarpa 1909.). Primjer simboličkog postupanja s kapom v. kod Jelić 1950:77 i 108. Tipski pregled daje Schubert 1993.

proizvoditi u samodostatnim gospodarstvima, ali je isplativost takvih nabava pala u drugi plan pred mogućnostima krupnih dobava. Promjena boje je, najvjerojatnije, vezana za promjenu materijala. Pripovijedanje tvrdi da je nabavci materijala za kape Matavulj jednom zakasnio kupiti crvenu ("skrletnu") čuju, pa mu nije ostalo izbora do li vratiti se s brodskim tovarom bala narančaste čuje (Makale 1939:106). Narančasta boja je u predindustrijskom odijevanju bila netipična i u istraživanom području joj nalazimo samo jednu potvrdu iz XVII. st.¹⁷¹ Na muzejski sačuvanim predmetima svileni narančasti konac kakav se može zateći u vezenoj "građi" je industrijskog postanja. Napose je zanimljivo da je za bojenje tekstila u narančastu boju uz odgovarajuće izlaganje na suncu mogao poslužiti i mangan (Nieto-Galan 2001:186), čije su mineralne soli mogle biti dohvatne iz lokalnog industrijskog pogona kakav je u gradskim prilazima u Crnici začet 1903. godine. Također, promijenjen je i vez. Sužen je repertoar vezilačkih tehnika, jer je šivaći stroj ukrasne "boule" popunjavao samo lančancem. Krupno vezeni ukrasi lišili su se prijašnjih sitnijih dodataka u vidu manjih "punjki" a u tjemenu dijelu kape ukrase posve izostavili. Na tom su se dijelu, za razliku od prije ustaljenije navezivanja srcolikih i floralnih ukrasa, od strojne modifikacije nadalje ovisno o narudžbama znali vesti državni grbovi. Taj vez prije nije bio moguć, jer su u kroju tjemenu dijela kape bila smještena dva šava koji su omogućavali postići blago stožasti vrh kape. Duži šav je redovito bio skriven razdjelnicom simetrično navezenog ukrasa, koja je bila odmah prepoznatljiva po prugi veza. Takav bi se šav pod novim heraldičkim ukrasima ne bi moglo skriti, već bi zasigurno svojom vidljivošću poremetio kompoziciju čitavog vezilačkog posla. Čitava je modifikacija dala vizualno privlačan učinak vrlo prepoznatljivog oblika u kontrastnoj kompoziciji boja.

Za Matavuljev tržišni zadatak kapu je resio potencijal bez premca. To je jedan od rijetkih dijelova predindustrijske odjeće koji se mogao nositi i u novim okolnostima. U tom se smislu može usporediti s nakitom, no lokalna proizvodnja nakita ne sadrži toliko partikularna obilježja kao što ih ima ova inačica crvene kape. U promatranom je području crvena narodna kapa jedan od odjevnih predmeta koje možemo istražiti duboko u povijest. Unutar zadanog područja zanimljivo je usporediti nakičenu crvenu kapu, kakva je ostala zorno prikazana na likovnim radovima iz 1930-tih (v. likovni prilog), sa crvenom kapom koju nosi lik orača na fresci u crkvi Gospe Srimske kod Šibenika, XII/XIII. st. Fresku je analizirao Cvito Fisković (1952:32-34, 1965:24).¹⁷² Lik orača je jedina likovna predodžba seljaka na dalmatinskim freskama, a povjesničar umjetnosti ga je protumačio kao lik ktitora. Dva reda svijetlih okruglih ukrasa kape s istaknutim vrškom po naravi stiliziranog likovnog predočavanja možemo usporediti s muškim likom vrličkog para u narodnim nošnjama na novčanici od pet tisuća kuna iz vremena NDH – likovni umjetnik je u pojednostavljivanju radi smanjivanja za lik na novčanici ukrasne kovanice sa crvene kape u prikazivanju riješio na isti način kao i fresko-slikar otprije osam stoljeća.¹⁷³

Druga istaknuta povijesna usporednica je jedan od portreta kojim je pri obnovi šibenske katedrale 1850. godine zamijenjen atmosferilijama oštećeni izvorni portret. Radi se o 13. portretu (Ivančević 2000:74), smještenom na apsidi u kojoj se nalazi krstionica. Portret sigurno predstavlja pučanina pod narodnom kapom, čiji profil s definiranim gornjim bridom možemo usporediti s prvim Laforestovim fotografijama iz Šibenika snimljenim deset godina nakon postavljanja novih portreta. Fotografije nam donose detalj kakav manjka na skulpturi –

¹⁷¹ "Suknja naranžata" pribilježena u glagoljskoj oporuci u Murteru 1676., v. dodatak radu.

¹⁷² Orač je ikonografski asociran zaštitništvu poljodjelaca pod prikazanim sv. Jurjem. Fisković stoga pretpostavlja da je ktitor imenom bio Juraj (1952:38).

¹⁷³ V. tablu II.a. Tradicija kićenja crvene kape kovanicama i cvijećem koja je u takvoj formi održana odnosi se na ogavlja albarskih momaka.

vezeni ukras. I inače na prisutnim oglavnjima među ukupno 72 portreta donjeg portretnog vijenca šibenske katedrale, djelu Jurja Dalmatinca i njegove škole suradnika, nema prikazanih detalja kakve bi mogli pretpostaviti za oličenje ukrasa poput vezenja. Ovaj je portret u obliku karakteriziran kapom i snažnim brkovima. Povjesničar umjetnosti pretpostavlja da su portreti umetnuti pri obnovi iz sredine XIX. st. tematski slijedili svoje prethodnike.

Takvu pretpostavku nikad nećemo moći posve provjeriti, no na gornjem nizu 42 portreta koji su u veličini manjoj od prirodne svi redom nastali u vrijeme gradnje katedrale također se nalazi jedan portret pod kapom sličnog profila, također s naglašenim brkovima.¹⁷⁴ Kod ovog portreta kapa je oblikovana više polukalotno, nabijena na glavu na način koji podsjeća na kosovarsku bijelu keču. Ovakav način shematizacije kape možemo usporediti s najstarijim akvarelom koji prikazuje par u šibenskim narodnim nošnjama. Akvarel je u vlasništvu Hrvatskog povijesnog muzeja i datiran je oko 1830. godine (v. likovni prilog). Muška crvena kapa na glavi muškarca s perčinom i bez brkova (moguće mladića) likovnom je stilizacijom nadošla do potpuno polukalotne forme, no sigurni smo da može biti riječ jedino o narodnoj crvenoj kapi. Dakle, stiliziranje i shematsko prikazivanje kape kao posve nabijene polukalotne opne nije neuobičajen likovni postupak. Kod gornjeg portreta je vrlo zanimljivo da kapa također nema tragova koji bi mogli prikazivati umjetnikov pokušaj prikazivanja vezenih ukrasa kape, iako od dva prisutna cendala (vrpce u kosi) na ženskim portretima jedan ima i perforacije koje se mogu protumačiti kao vezeni ukras – npr. zlatovezom na svili – na način koji je bio čest u to vrijeme. Moguće je da vezeni ukrasi na narodnoj kapi nisu bili istaknuti do te mjere. Kiparevo savjesno prikazivanje oglavnog dijela odijevanja svojeg vremena možemo vidjeti na portretu koji se nalazi neposredno do mogućeg portreta pučanina pod crvenom kapom. Radi se o ženskom portretu s vrpcom kao ukasnim prevjesom na čelu, uopće s načinom uplitanja kose tom vrpcom koji je identičan s oglavnjima na dijelu suvremene freske “Minervin trijumf” koji prikazuje poduku djevojaka na tkalačkom stanu.¹⁷⁵

Industrija narodnog veziva, kao ni druge proizvodne sredine vezane za izradu narodnih nošnji, još nisu imale interesa za ovakve povijesne pokazatelje ni moguća certificiranja kape kakva bi im se mogla asocirati.¹⁷⁶ Na ovom su nam mjestu prijedlozi povijesnih identifikacija crvene kape važni zbog utvrđivanja njenog izražajnog potencijala.¹⁷⁷ Orač-ktitor sa srimske freske je likovno predstavljen kapom i jednim komadom odjeće, a pučanin na katedrali samo kapom (i

¹⁷⁴ Kod političkih prvaka narodnjaka (Gajo Bulat, Ante Šupuk, Špiro Tomić, Ivan Vranković) i autonomaša (Antonio Bajamonti, Vitaliano Brunelli, Arturo Colautti, Roberto Ghiglianovich, Giorgio Giovannizio, Edoardo Keller, Luigi Lapenna, Giuseppe Messa, Giuseppe Piperata, Abele Serragli, Nicolò Tommaseo, Nicolò Trigari) iz XIX. st. kojima su sačuvani fotografski portreti zanimljivo je konstatirati da je redovita moda potonjih bilo nošenje brade i brkova, a kod narodnjaka samo brkova. Na taj način se potcrtavala pripadnost puku, što je stereotipizirano nošenjem narodne crvene kape naspram gospodskog (lacmanskog) klobuka.

¹⁷⁵ Freska se nalazi u palači Schifanoia u Ferrari. Godine 1470. naslikali su je Cosimo Tura i Francesco Cossa. Može nam biti zanimljiva i zbog prikaza seljaka s prizora rada u vinogradu. Drugi su važan onodobni spomenik freske svjetovnih scena u veži kaštela Issogne kod doline Aosta sa sjevera Italije, nastale između 1489. i 1502. godine (napose prikazi tržnice i apoteke). I pored svih ograda koje, razumljivo, imaju upozoriti na udaljenu pripadnost ovih fresaka, freske iz kaštela Issogne su nam u tumačenjima likovnog programa svjetovnih portreta na šibenskoj katedrali vrlo vrijedne jer predstavljaju prvorazredni likovni prozor u svjetovni i svakodnevni život punih figura iz razdoblja izgradnje šibenske katedrale.

¹⁷⁶ U suvenirskoj prodaji se od 2003. godine nude i tri portreta s gornjeg ukrasnog vijenca katedrale čiji su odljevi uzeti za potrebe izložbe o nošnjama i povijesnoj kulturi odijevanja 2001. i 2002. godine, među kojima se nalazi i lik mogućeg pučanina, a također i lik pučanina s donjeg portretnog vijenca. Za razliku od prijašnje ponude, ovi se suvenirski u biskupijskoj knjižari prodaju zapakirani u kutiju s prikazom katedrale i sažetim opisom. Certificiranja suvenira vezanih za narodni život u ovom kraju još ne slijede uzor arheoloških suvenira.

¹⁷⁷ U svojoj detaljnoj analizi varoške nošnje u Splitu iz vremena nacionalnog buđenja Branka Vojnović-Traživuk kao zasebne simbole hrvatskog identiteta izdvaja samo dva odjevna predmeta – kapu i kaputić (Vojnović-Traživuk 2002:88).

brkovima).¹⁷⁸ Oglavlje u ukupnoj posturi čovjeka ima prvorazredni simbolički značaj: u svjetini je to jedini vidljivi dio odjeće svih prisutnih osoba,¹⁷⁹ a u statusnim promjenama ponajprije mijenjan simbolički dio odjeće.¹⁸⁰ Pučka kapa protiv lacmanskog klobuka s konca XIX. st. u javnoj predodžbi igra istu ulogu kao i likovi s novinskih karikatura iz 1980-tih ili 1990-tih godina: kao predstavnike sukobljenih skupina jedinim ih obilježjem reprezentira kosovarska keča, srbijanska šajkača ili hrvatski škrlak iz Šestina. U simbolizmu predočenom odijevanjem kapa jednostavno nema premca.¹⁸¹ Za kapu se kao nositelja simboličkog značenja našlo mjesta i kad je ostatak preindustrijske odjeće izašao iz korištenja. Takvu su priliku i takav potencijal kape nakon prestanka njene izrade u samodostatnim gospodarstvima aglomerirani proizvođači dobro iskoristili.

3.2 *Tko nosi narodnu nošnju?*

Promjene u nastajanju i korištenju narodnih nošnji su korjenite. “U svakome slučaju”, kompilira B. Bogišić ravnokotarski odgovor u svojem zborniku, u kućnoj zadruzi odjeću žene “same kroje, šiju i vezu” (1874:114). Danas bi mogli reći da se obična (da ne kažemo – pučka) odjeća za nošenje u svakome slučaju kupuje,¹⁸² a odijevanje narodnih nošnji pripada osobitim prigodama i svečanostima. Prekid u svakodnevnom korištenju narodne nošnje pridao joj je osobita i nesvakodnevna značenja, a svako odijevanje ove vrste u programatski kulturni čin kakvim se očituju zasebne poruke.¹⁸³ Odnosu dominantnih i manje važnih funkcija ove vrste posvetio se Bogatirjev (1971:35).

¹⁷⁸ Radi se jednodjelnoj košulji-tunici stegnutoj pojasom, te obući. Orač u desnoj ruci drži ručicu ralice, a u lijevoj ruci ostan (*stimulus*) kakav oblikom odgovara onima prikazanima na nadgrobnim pločama u rogozničkom kraju iz XIV./XV. st. Košulja je vertikalno razdijeljena na polovicu bijele boje i na polovicu crvene boje, što po analogijama iz pučke nošnje ili fresko-slikarstva tek treba protumačiti. Moguće je da se radi o shematskom sjenčenju razumljivom u ukupnoj kompoziciji freske (s crvenom bordurom, crvenim volom, crvenim čarapama kakve muškarci nisu nosili itd.).

¹⁷⁹ Usporedi opis iz XIX. st.: “Za mene bijaše velika slast gledati u Šibeniku žitelje varoša i okolice. Kad bi se ovi u blagdan hrpimice pojavili unutar zidina, dobio bi ovaj odmah lice bujnoga života. S daleka jur zacrveni ti se sve pred očima, kad vidiš narod polaziti u crkve. Svi muškarci nose niske crvene kape i sure surke crveno opšivene. Muško i žensko liepa je stasa i obraza, jezik ugladen i hitar, a kad se gdje kod u gostioni sastanu zaore čistim i složnim glasom starodavne pjesme o kojima je jur u XV. vijeku Šibenčanin Juraj Šizgorić tako oduševljeno pisao.” (Sakcinski 1873.)

¹⁸⁰ Usp. pojmove vezane za djevojačko ogavlje, ogavlje udavače, svadbenu krunu, ogavlje udane žene i ogavlje udavače u pridodanom rječniku.

¹⁸¹ U najstarijim likovnim figuralnim ostvarenjima, poput Willendorfskih Venera, značajnu ulogu ima pregača no njena je današnja funkcionalnost (osim izoliranih profesionalnih ambijenata poput konobarskih ili kovačkih) diskontinuirana. Različiti istraživači su mrežasto pokrivalo glave na nekima od tih figurina znali protumačiti i kao svadbenu ogavlje žene karakteristično skrivenog i oborenog pogleda (Soffer 2007.); usp. “kokelj” iz pridodanog rječnika.

¹⁸² Razgraničenja odijevanja po modi i odijevanja narodnih nošnji v. kod Rihtman-Augustin 1976. “Posljedica nepodvrgavanja pretežućem modnom izgledu je društveno mučeništvo. Psihološki je neprijatno uklanjati se općem standardu. Žena koja bi se javno pokazivala u korjenito drugačijoj odjeći bila je izvrgnuta podsmijehu. Ne slijediti modu smanjivalo je izgleda privlačenja muža” (McKay 1989:100). Individualna percepcija straha i sramote predstavljaju učinkovita sredstva društvene regulacije, kako je analizirao Elias. Takvo se očiče može primijeniti kako na građansku modu, tako i na pučku nošnju. Drugu ažuriranu točku interesa može predstavljati današnje stapanje običnog i posebnog odijevanja, gdje je narodna nošnja zajedno sa svečanim odijelom na potonjoj strani. Ovakvu promjenu slijedi i rekalibriranje etnološkog pojmovlja, o čemu smo potrebu rasprave naznačili među polaznom terminologijom.

¹⁸³ Napose istaknuto npr. na javnim demonstracijama ekološkog ili političkog karaktera; v. niže za demonstriranje u narodnoj nošnji na okupljanjima udruge “Zvona Zagore”.

3.2.1 Udruge, zborovi i glazbari

Današnji interes za odijevanje i izradu narodnih nošnji u načelu je individualan¹⁸⁴ ili skupni (u pravilu za različite vrste scenskih skupina). Nastupi ovako odjevenih skupina važan su poticaj za motivaciju daljnjeg interesa za narodnu nošnju, bilo respektiranjem ili vlastitim nošenjem pojedinosti, parafraza ili cjelina narodnih nošnji. Koje se narodne nošnje scenski koriste određeno je potrebama repertoara, npr. kod nošnjama najbogatije folklorne skupine “Lado” odjevne su potrebe zadane izborom iz etnokoreografske literature (Primošten, Zlarin). Na ovom ćemo mjestu pobliže promotriti skupne interese za izradu narodnih nošnji i rekonstrukcije preindustrijskih odijevanja na sjevernodalmatinskom području. Takav pregled počinjemo folklornim skupinama. Po registru udruga folklornih je skupina u Šibensko-kninskoj županiji registrirano 24,¹⁸⁵ a u Zadarskoj županiji 57.¹⁸⁶ Klapa u Šibensko-kninskoj

¹⁸⁴ U paru je to ponajprije kod mladenaca. Pojedinačno se odjevna cjelina zna čuvati i radi želje da se u njoj ukopa nakon smrti. Šibenska krojačica Gordana Goleš je u intervjuu učinjenom u Muzeju grada Šibenika 21. travnja 2008. godine opisala narudžbe narodnih nošnji za posve malenu djecu, povodom krštenja, s najmlađim nositeljem nošnje starosti svega 11 mjeseci iz rujna 2007. godine, dok je u razgovoru 27. ožujka 2009. godine opisala kroj i nakit koji je upravo primijenila na takvu krsnu nošnju za 3-mjesečnu bebu. Također, kod pojedinaca ovakvi odjevni predmeti imaju istaknut osobni značaj pri odijevanjima na svečanostima poput lokalnih svetkovina. Na taj način narodna nošnja postaje elementom svečanog i ceremonijalnog kostimiranja kao što je to u obrtu Borisa Burića-Genje iz Trogira nakon Domovinskog rata postao i građanski “dalmatinski veštiti”: *“To je zapravo europska odjeća iz 18. stoljeća koja se kao tradicija najduže zadržala i sačuvala u srednjoj Dalmaciji kao dalmatinsko pučko odijelo. Ali ja sam takvo odijelo odavno primijetio na čuvenoj slici ‘Hrvatski narodni preporod’, a čovjek koji ga nosi sigurno nije Dalmatinac (...)”*, iz novinskog članka “Baština na prsima”, *Elita* br. 1, Split, ožujak 1999. godine, str. 30-33, na str. 33. Usp. opreku kućno proizvedene odjeće zvane *pollera* naspram industrijske odjeće zvane *vestido* u Latinskoj Americi (Hansen 2004:373).

¹⁸⁵ Kulturna udruga “Šibenske šuštime” (Šibenik), Kulturna udruga “Tribunj”, Kulturna udruga “Kolarište” (Radonić), Kulturna udruga “Vodiške Perlice” (Vodice), Kulturno - umjetničko društvo “Dinara” (Kijevo), Kulturno - umjetničko društvo “Kralj Zvonimir” (Knin), Kulturno - umjetničko društvo “Sv. Juraj” (Primošten Burnji), Kulturno umjetnička udruga “Bezdan” (Pirovac), Kulturno umjetnička udruga “Zvona Zagore” (Mirlović Zagora), Kulturno umjetničko društvo “Bedem” (Grebaštica, osn. 1998.), Kulturno umjetničko društvo “Hartić” (Tisno), Kulturno umjetničko društvo “Koledišće” (Jezera), Kulturno umjetničko društvo “Koralj” (Zlarin), Kulturno umjetničko društvo “Spuzvar” (Krapanj), Kulturno umjetničko društvo “Sveti Ante” (Danilo Kraljice), Kulturno umjetničko društvo “Vrpoljac” (Vrpolje), Kulturno umjetničko društvo “Zora” (Betina), Kulturno-umjetnička udruga “Miljevci” (Drinovci), Kulturno-umjetnička Udruga “Promina” (Oklaj), Kulturno-umjetnička udruga “Škrinja” (Dubrava kod Šibenika), Kulturno-umjetničko društvo “Tara” (Drniš), Seljačko kulturno - umjetničko društvo “Sloga” (Pakovo Selo, osn. 1983.). Podatci iz registra udruga objavljenog na internetu, <http://www.udruge.hr>, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008. godine.

¹⁸⁶ Društvo za očuvanje pakoške tradicije i običaja “Kaleta” (Pakoštane), Folklorna skupina “Kualjske Posestrine i Pobratini” (Kali), Izvorna folklorna skupina “Silba”, Kulturno umjetnička udruga “Fortuna” (Ražanac), Kulturno umjetnička udruga “Kruna” (Pašman), Kulturno umjetnička udruga “Kunjka” (Tkon), Kulturno umjetnička udruga “Maslina” (Turanj), Kulturno umjetnička udruga “Zora” (Olib), Kulturno umjetnička udruga “Pristan” (Sveti Filip i Jakov), Kulturno umjetničko društvo “Banj” (Banj, otok Pašman), Kulturno umjetničko društvo “Carza” (Poličnik), Kulturno umjetničko društvo “Družina” (Pag), Kulturno umjetničko društvo “Gradina” (Polača), Kulturno umjetničko društvo “Kralj Tomislav” (Biograd), Kulturno umjetničko društvo “Luzarica” (Pridraga), Kulturno umjetničko društvo “Nevijana” (Nevidane, otok Pašman), Kulturno umjetničko društvo “Pakoštane”, Kulturno umjetničko društvo “Paljuv”, Kulturno umjetničko društvo “Podgorac” (Starigrad Paklenica), Kulturno umjetničko društvo “Preko”, Kulturno umjetničko društvo “Privlaka”, Kulturno umjetničko društvo “Škabrnja”, Kulturno umjetničko društvo “Sv. Duh” (Posedarje), Kulturno umjetničko društvo “Sv. Kuzman i Damjan” (Slivnica), Kulturno umjetničko društvo “Sveti Ivan Glavosjek” (Donje Raštane), Kulturno umjetničko društvo “Sveti Mihovil” (Poljana), Kulturno umjetničko društvo “Sveti Nikola Tavelić” (Lišane Ostrovičke), Kulturno umjetničko društvo “Vila Velebita” (Jasenice), Kulturno umjetničko društvo “Vrana” (Vrana), Kulturno umjetničko društvo “Zadar”, Kulturno umjetničko društvo “Zlatna Luka” (Sukošan), Kulturno umjetničko društvo “Bokolje” (Dobropoljana, o. Pašman), Kulturno umjetničko društvo “Kolajna” (Zadar), Kulturno umjetničko društvo “Kukljica”, Kulturno umjetničko društvo “Sv. Ante” (Lukoran), Kulturno umjetničko društvo “Sv. Luka” (Ždrelac), Kulturno zabavna udruga “Porat” (Obrovac), Kulturno-umjetničko Društvo “Bartul Kašić” (Kolan), Kulturno-umjetničko društvo “Branimir” (Benkovac), Kulturno-umjetničko

županiji je registrirano 24,¹⁸⁷ dok ih je u Zadarskoj županiji 19.¹⁸⁸ Nošenje narodnih nošnji i druga zanimljiva uniformiranja i kostimiranja¹⁸⁹ još se mogu sresti kod nekih među većim glazbenim skupinama: 7 limenih glazbi¹⁹⁰, 4 orkestra¹⁹¹ i 10 zborova¹⁹² iz Šibensko-kninske županije, te 7 limenih glazbi i orkestara¹⁹³ i 4 zbora¹⁹⁴ iz Zadarske županije. To je ukupno potencijalno zanimljivih 156 skupina iz registra udruga, od kojih neke više nisu aktivne a druge postojeće se u registru vjerojatno još nisu sve niti upisale.¹⁹⁵ Ipak nam, čak i uz takva ograničenja, registar udruga na ovaj način omogućuje pretpostaviti da je u dvije sjevernodalmatinske županije¹⁹⁶ krug ne manji od tisuću i po ljudi bio zainteresiran u određenim ponavljajućim prilikama posebno se odjenuti odgovarajući na potrebe specifičnih kulturnih praksi. U mnogim slučajevima to su bile narodne nošnje, njihove stilizacije, odjevna parafraziranja ili dodirne odjevne forme iz kulturne povijesti.

U takvim se potrebama i zgodama nijedna od ovih skupina više ne odijeva odjećom proizvedenom na način karakterističan za vrijeme prije ustaljivanja izraza “narodna nošnja”, u samodostatnom kućnom gospodarstvu. Za promatrano se područje može smatrati vjerodostojnom etnologova ocjena da se stari odjevni predmeti pojavljuju u rjeđim

društvo “Branimir” (Nin), Kulturno-umjetničko društvo “Budim” (Podgradina kod Benkovca), Kulturno-umjetničko društvo “Galeb” (Karin Gornji), Kulturno-umjetničko društvo “Ivan-Goran Kovačić” (Bibinje), Kulturno-umjetničko društvo “Novigrad”, Kulturno-umjetničko društvo “Popovići” (Popovići), Kulturno-umjetničko društvo “Radovin”, Kulturno-umjetničko društvo “Sloga” (Veli Iž), Kulturno-umjetničko društvo “Sv. Lovre” (Vrsi), Kulturno-umjetničko društvo “Sv. Mihovil” (Vrsi), Kulturno-umjetničko društvo “Sveti Ivan” (Vir), Kulturno-umjetničko društvo “Vukšić” (Vukšić), Kulturno-umjetničko društvo “Žegar” (Bogatnik), Kulturno-umjetničko društvo “Zrmanja” (Obrovac), Udruga “Kualjska Žena” (Kali).

¹⁸⁷ Amaterska kulturna udruga “Bonaca” (Šibenik), Amaterska kulturna udruga “Skradinke” (Dubravice), Glazbena udruga “Dalmacija” (Bilice), Glazbena udruga “Klapa Knin” (Knin), Klapa “Adria” (Šibenik), Klapa “Bilice”, Klapa “Brodarica” (Šibenik), Klapa “Faust” (Šibenik), Klapa “Kalafat” (Betina), Klapa “Lanterna” (Šibenik), Klapa “Mirakul” (Vrpolje), Klapa “More” (Šibenik), Klapa “Rečina” (Šibenik), Klapa “Romansa” (Šibenik), Klapa “Solaris” (Šibenik), Klapa “Teuta” (Šibenik), Klapa “Zvono” (Kistanje), Klapa “Bunari” (Vodice), Kulturna udruga - Klapa “Maslina” (Šibenik), Kulturno glazbena udruga “Dalmatino” (Murter), Udruženje građana - Klapa “Fortica” (Šibenik), Ženska klapa “Oršulice” (Vodice), Ženska pjevačka skupina “Rogozničke Bile Vile” (Rogoznica), Kulturno umjetničko društvo “Tomislav” (Rogoznica).

¹⁸⁸ Dalmatinska Klapa “Donat” (Zadar), Dalmatinska Klapa “Galija” (Zadar), Dalmatinska Klapa “Lanterna” (Zadar), Dalmatinska Muška Klapa “A’Cappella” (Zadar), Dalmatinska Muška Klapa “Cantus” (Sveti Filip i Jakov), Dalmatinska Muška Klapa “Kadena” (Zadar), Dalmatinska Muška Klapa “Kaleta” (Zadar), Dalmatinska Zabavljačka Klapa “Zadrani” (Zadar), Dalmatinska Ženska Klapa “Idassa” (Zadar), Dalmatinska Ženska Klapa “Zadranke” (Zadar), Dalmatinska Ženska Klapa “Anima Maris” (Kožino), Klapa “Leut” (Zadar), Klapa “Mirakul” (Pag), Klapa “Pag” (Pag), Klapa “Povljana” (Povljana), Klapa “Puntamika” (Zadar), Muška Klapa “Kontrada” (Posedarje), Ženska Klapa “Citadela” (Zadar), Ženska Klapa “Viola” (Zadar).

¹⁸⁹ Nisam uvrštavao karnevalske udruge.

¹⁹⁰ Gradska limena glazba iz Skradina, Gradski puhački orkestar iz Drniša, Narodna glazba iz Pirovca, Puhački orkestar iz Primoštena, Šibenska narodna glazba, Vodička glazba, Zatonska glazba.

¹⁹¹ Orkestar Mladih iz Šibenika, Tamburaški orkestar “Krstel Odak” (Drniš), Tamburaško Društvo “Tribunj”, Gradski komorni orkestar (Šibenik).

¹⁹² Dječji zbor Kalandruni (Drniš), Mandolinski Orkestar “Krešimir” (Šibenik), Mješoviti pjevački zbor “Sv. Cecilija” (Kistanje), Muški pjevački zbor “Sv. Mihovil” (Šibenik), Pjevački zbor “Lira” (Vodice), Pjevački zbor “Sv. Nikola” (Tribunj), Pjevački zbor “Sveti Juraj” (Pirovac), Pjevački zbor “Sveti Roko” (Zaton), Šibensko pjevačko društvo “Kolo”, Župni pjevački zbor “Sveti Mihovil” (Murter).

¹⁹³ Dječji orkestar “Gradski mali svirači” (Zadar), Gradska glazba (Biograd), Gradska glazba (Pag), Gradska glazba (Zadar), Zadarski komorni orkestar (Zadar).

¹⁹⁴ Hrvatsko pjevačko glazbeno društvo “Zoranić” (Zadar), Pjevački zbor Sv. Cecilije (Biograd), Pjevačko-glazbeno društvo “Sveti Juraj” (Pag), Zadarski dječji pjevački zbor (Zadar).

¹⁹⁵ Za usporedbu, broj svih litavskih folklornih skupina koje djeluju u zemlji je 1989. godine procijenjen na oko 800 (Saliklis 1999:223).

¹⁹⁶ Udruge ovih vrsta iz ličkog dijela Zadarske županije u registru ne postoje.

slučajevima još jedino kao pojedini dijelovi odjevne cjeline.¹⁹⁷ Osim tih rjeđih primjera, sve su nošnje napravljene iznova u bitno drugačijim okolnostima. Ovdje je važno primijetiti da su u brojnim slučajevima kićenije nošnje kakve je tehnički teže izraditi pripadale zajednicama u mjestima poharanima u zadnjem ratu. U tim je mjestima obnavljanje narodnih nošnji poprimilo dvostruk značaj, ne samo kao posao važan jer zbog manjka materijala, pribora i rukotvoraca iziskuje dobru organizaciju, već i zbog simboličkog značaja povratka identitetski vrijedne crte lokalne prepoznatljivosti.

Obnavljanje narodne nošnje nije kulturna praksa osobena isključivo najnovijem razdoblju. U zadarskom kraju takvog su se posla, isprva uz pomoć postojećih likovnih pokazatelja a poslije i uz naputak etnologinje Olge Oštrić, Šilbljani prihvatili još tijekom 1970-tih. U to je vrijeme u šibenskom kraju nacionalni Folklorni ansambl "Lado" za potrebe nastupa u skladu s dopunama repertoara dao izraditi zlarinske narodne nošnje. Nedavno su detaljnije opisane okolnosti u kojima je Šibenska narodna glazba (osnovana 1848.) po prvi put uniformirane odore po predlošku vojnih limenih glazbi zamijenila narodnim nošnjama, što sami protagonisti i danas cijene kao otklon od uvriježenih uniformiranja sličnih glazbenih skupina u Hrvatskoj.¹⁹⁸ Poticaj je potekao od Marka Paića koji je bio u sastavu gradskog izaslanstva u francuskom gradu Annecyju gdje se održava godišnji međunarodni festival limenih glazbi i folklor. Šibenska narodna glazba je u to vrijeme svirala u uniformiranim odorama izrađenim pred proslavljanje 900. obljetnice prvog spomena grada Šibenika koje se održavalo 1966. godine. Društvena klima u kojoj je, zahvaljujući prvim godinama postojanje Jadranske turističke ceste i sve brojnijim turističkim posjetima, jačala javna naklonost za partikularne prepoznatljivosti podneblja i ambijentalnog ugođaja, prilikom obnove garderobe Glazbe za svečanost gradskog jubileja 1966. po prvi put je na glave glazbara stavila za tu svrhu naručene šibenske kape.¹⁹⁹ Za potrebe obnavljanja garderobe 1976. godine uzor je bila scenska odjeća klape "Šibenik" a, osim njihovih, predlošci su bili posuđeni iz fundusa Muzeja grada Šibenika (Gulin 2002:122). Ova je obnova garderobe po primljenim predlošcima učinjena u tvrtci "Revija"²⁰⁰ koja je za taj posao naručila čoju kakva im u industrijskoj proizvodnji nije trebala.²⁰¹ Kovinski dio posla učinjen je u aluminijskoj industriji u Ražinama.²⁰² Jedini dio ove obnove glazbarske garderobe koji je rađen u njihovim kućama od majki i žena bili su pojasevi, krojeni od kupovnog tekstila.²⁰³ Za razliku od djelomične lokalizacije obilježja odjeće iz obnove 1966., deset godina poslije presudna je okolnost bila da se radi o predstavljanju u inozemstvu pred mnogim drugim skupinama sličnog ustrojstva. Nastup u narodnim nošnjama dobio je prednost ispred uniformiranih odora. Na sličan je način, s domaćim repertoarom, priređen i glazbeni program za festivalski nastup (Gulin 2002:124).

Zahvaljujući dvjema monografijama u pojedinostima se može pratiti i programska osnovica nastupa KUD "Kolo" iz Šibenika, osnovanog 1899. godine. Na prvoj fotografiji tadašnjeg

¹⁹⁷ Dijeljenje ove ocjene zahvaljujem kolegici Jasenki Lulić Štorić iz Narodnog muzeja u Zadru; razgovor 17. ožujka 2008.

¹⁹⁸ Iz intervjua s Marko Paićem i Darkom Gulinom 28. ožujka 2008. Zvučni snimak u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

¹⁹⁹ "Gradu slavljeniku jubilej je [23. travnja 1966.] prva čestitala Gradska glazba, koja je za tu prigodu dobila nove uniforme i prvi puta su svi glazbari nastupili u starim šibenskim narodnim kapama." Livaković 1976:593. Radilo se, ipak, o Matavuljevoj strojnoj modifikaciji starijeg oblika kape.

²⁰⁰ U to vrijeme u "Reviji" već rade bivše uposlenice Centra za unapređenje domaćinstva, koji je ugašen 1972. godine.

²⁰¹ U nabavljanju čoje pomogao je Marko Šare iz Trsta. Krojni oblik je po posuđenim predmetima odredio modni dizajner "Revije" Safet Bilalović. Iz intervjua s Marko Paićem i Darkom Gulinom 28. ožujka 2008. godine.

²⁰² Pokojni glazbar Ćiro Antunac je izradio kalup za "botune". Iz istog intervjua.

²⁰³ Pojasevi su rađeni u 3-4 boje. Pojedinci su nosili i svoje kućne starije primjerke. Iz istog razgovora.

Hrvatskog muzičnog društva iz 1903. dio članova je u građanskim odijelima, a dio u moderniziranoj narodnoj nošnji gdje se, uz iznimno prisutni sukneni kaputić “koporan”, nose “jakete” lišene vezenih ukrasa (Livaković 1976:25). Na fotografiji ženskog dijela Društva nema narodnih nošnji s prepoznatljivom predindustrijskom dolamicom “kamižiolom” (o. c., 27). Fotografije do 1934. prikazuju članove u građanskim odijelima, a iz te godine potječe fotografija muških članova koji su, osim dužnosnika uprave, jednolično odjeveni u očito skupno izrađene narodne nošnje s “koporanima” ukrašenima “brusom” (vunicom na prsima). Na glavama su im znatno povišene kape u skladu s oblikom promijenjenim u šibenskoj Industriji narodnog veziva, obrtu Đure Matavulja (o. c. 69). Iz poslijeratnog popisa uništavanja inventara pri upadu talijanske vojske u sjedište “Kola” može se pretpostaviti da su ove nošnje bile čuvane neposredno kod svojih nositelja, jer se jedina navedena odjeća odnosi na kostime za operete (o. c., 97). U tim muškim nošnjama²⁰⁴ je koncem 1945. i početkom 1946. održana turneja po Hrvatskoj i Sloveniji, dok se u ženskom dijelu zbora pojavljuju nošnje šireg šibenskog kraja (o. c., 109 i 113). U razdoblju modernizacije zbor nastupa u svečanim odijelima, a prvi povratak dijela narodne nošnje zbio se 1966. prilikom sudjelovanja na festivalu u Llangollenu u Irskoj kad je muški dio užeg zbora nosio šibenske kape. Konstatiranje nastupa drugih zborova u nošnjama motivirao je Kolaše na promjenu scenskog odijevanja, pa uži zbor lipnja 1967., na turneji u Crnoj Gori listopada 1967., lipnja 1968. i nadalje nastupa odjeven u narodne nošnje (o. c., 222 i 231). Programska razlika je u širenju inventara ženskih nošnji, koje sada uključuju i nošnje iz drugih krajeva (o. c., 232). Radilo se o primorskim nošnjama iz mjesta između Paga i Konavala koje su krojene po likovnom predlošku Kirinove mape narodnih nošnji.²⁰⁵ Muški dio zbora ustaljuje korištenje nošnji s isključivo smeđim “krožetom” (pri idućoj obnovi isključivom modrim, Livaković 1989:146), s kapama bez kita i svilenim pojasom (o. c., 236). Ovisno o repertoaru pojedinih nastupa, izmjenjuju se nošenja odijela i nošnji. 1988. za ženski dio zbora skrojene su uniformne “svečane šibenske narodne nošnje” (Livaković 1989:147), po predlošku crnih građanskih kostima s početka stoljeća.

3.2.2 Klapski pokret

Treća lokalna sastavnica scenskih zbivanja s narodnom nošnjom su klapske skupine. Stvaranje klapskog interesa za tradicijsku baštinu isprepleteno je s okupljanjima koje smo već prikazali. Stoga je interes za ambijentalno pjevanje neodvojivo protkan i interesom za narodne nošnje, tj. kulturno kondicionirana scenska odijevanja kakva su nam na ovom mjestu vrlo zanimljiva. Mnogi su klapaši bili i članovi zborova i orkestara, a svi zajedno u doticaju s glazbenim standardima i, u to sve većoj mjeri, glazbeno obrazovani. Današnji oblik klapa potječe iz 1970-tih, no naslijeđe ovakvog načina okupljanja leži ranije u XX. st.:

“Prvi počeci organiziranog klapskog pjevanja u Šibeniku javljaju se još između dva rata. Istina, rađale su se i stihijski, a kako Šibenčani imaju razvijen smisao za pjevanjem i dobar sluh to je svaka grupa prijatelja bila i svojevrsna pjevačka klapa. Prijatelji su se družili prema mjestu stanovanja, pa je tako bilo neformalnih klapa

²⁰⁴ Za razliku od danas konvencionaliziranog izgleda, dio muških kapa ima kitu, a pojedini su muškarci opasani višežilnom strukom (o. c. 109 i 115).

²⁰⁵ Nošnje je krojila Vica Bogdanović uz pomoć svoje kćeri. Odabir nošnji za krojenje bio je uvjetovan raspoloživošću materijala. Uspjelost krojačkog ostvarenja su u njenoj kući pred početak korištenja, uspoređujući Kirinove table, odmjeravali stariji članovi uprave “Kola”. Iz intervjua vođenog s kćeri Vice Bogdanović Katicom Štambuk 3. ožujka 2003. godine, rukopis u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika. O kanoniziranju nošnji ograničenim izborom za likovno reproduciranje v. Knific 2003:450.

Dolačana, Crničana, Goričana, Varošana, Mandalinjana, koji su najčešće pjevali u tovernama i gostionicama u svom gradskom predjelu, ali su, ne rijetko, zalazili grupno i u toverne drugih gradskih predjela. Jedino je klapa osnovana još 1931. godine a kasnije nazvana 'Žicari' bila sastavljena od mladića iz različitih gradskih predjela. To je razumljivo jer su regrutirani iz mjesnog pjevačkog društva 'Kolo'. (...) Klapa 'Žicari' dobila je to ime 1933. godine zbog toga što su im, u gostionicama nakon pjevanja zadovoljni i oduševljeni gosti redovito plaćali piće. (...) Na repertoaru su imali izvorne šibenske i dalmatinske pjesme, a znali su zapjevati i vojvođanske i bosanske starogradske pjesme koje bi čuli i naučili od drugih 'kapela' koje su u to vrijeme u Šibeniku gostovale u kavanama. (...) Ova se klapa odazivala i na pozive za pjevanjem naručenih serenada i pri različitim slavljinama pa su tako više puta nastupali i izvan Šibenika u Skradinu, Trogiru i Solinu. Na put su odlazili autom 'Klara' šibenskog taksista Ante Stošića, u koji bi se nakrcalo svih osam pjevača s tim da bi uzbrdo izlazili iz auta i pješačili do vrha. Troškove puta i večere pokrivali su oni koji su ih pozivali.” (Livaković 1989:38-39)

Autor donosi i fotografiju desetak članova klape “Žicari” iz 1941. godine, okupljenih oko gostioničkog stola i redom odjevenih u građanska odijela s kravatama (o. c., 39). Nakon rata se “prve inicijative za organiziranim pjevanjem javljaju u Šibeniku 1956. godine, potaknute razmišljanjima o začetku festivala dalmatinskih klapa upravo u Šibeniku, gradu najснаžnije tradicije u toj vrsti pjevanja” (o. c., 40-41). Autor iz 1950-tih godina izdvaja “Dedićevu klapu” gimnazijalaca i “Šarićevu klapu” radnika. Potonja je 1957. kao klapa COKUD “Miro Višić” nastupila u šibenskom kazalištu s repertoarom dalmatinskih i meksičkih pjesama (o. c., 42). O ovom formativnom periodu stvaranja institucionaliziranih klapa s programski uređenim nastupom, kako repertoarom tako i kostimografijom, jedan od nekadašnjih glazbara Šibenske narodne glazbe Arsen Dedić je rekao:

“Ja sam počeo pjevati u klapama već u gimnaziji. Postojala je jedna zgodna klapa u kojoj su bili moji prijatelji, gimnazijski, razredni. (...) Mi smo pjevali svašta. Bilo je tu utjecaja i onoga što je kino radilo, pa su se pjevale i meksičke pjesme i talijanske. Sjećam se braće Piližota koji su stanovali kod kina 'Sloboda'. Oni su uvijek kretali odozgor od Starog pazara prema gradu pjevajući 'meksikanske' pjesme. Imalo je to i na nas utjecaja. Sjećam se da smo mi s našom klapom pjevali, recimo, i 'Los Paraguayos', koji su bili tada u modi. To je bila vrlo dobra višeglasna vokalna skupina. Od ovih domaćih smo pjevali ono 'najnaškije', da tako kažemo. To su bile 'Dobra večer, uzorita', 'Oj more duboko', 'Omili mi u selu divovjka'... (...) Nakon prvih ['Grupe Dalmatinaca Petra Tralića'] se pojavio i ansambl 'Dalmacija', kojeg je vodio pokojni Mario Nardelli. Ona je bila za to vrijeme spektakularna. To je bilo prvi put da se dalmatinska pjesma, klapaška, pojavila kao vrlo razvijena, do te mjere da su oni imali turneje po inozemstvu na kojima je ansambl sa velikim uspjehom gurao i taj naš žanr.”²⁰⁶

²⁰⁶ Iz razgovora kojeg je za Muzej grada Šibenika s Arsenom Dedićem (r. 1938.) u Zagrebu 10. ožujka 1996. vodio Tonći Pažanin; dokumentacija Muzeja grada Šibenika. Sličnih se okolnosti u razgovoru prisjetio i šibenski skladatelj Dušan Šarac (r. 1942.): “Željku da radim s klapama dobio sam kad sam *na radiju* [isticanje je naknadno, op. a.] prvi put čuo klapu ”Trogir” s njihovim starim tenorom. Pjevali su 'Majko, igla i bičvica'. To je za mene bila interpretacija kakvu nikad više nisam čuo. Možda je to bila samo moja fikcija, međutim kad sam kasnije pričao o tome i mnogi drugi su se sa mnom složili.” Snimljeni razgovor kojeg je 31. ožujka 1996. vodio Tonći Pažanin se nalazi u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

Prvi tekst koji je Arsen Dedić napisao na poziv Nikice Kalogjere bio je za pjesmu "Vratija se Šime" 1961. godine, koja se danas često smatra narodnom pjesmom.²⁰⁷ Prva pjesma komponirana za šibenske organizirane klape s prijelaza iz 1960-tih u 1970-te bila je Dedićeva "Čuvaj je majko moja", komponirana 1970. na zamolbu Duška Vuletića iz prve šibenske klape "Šubićevac" za njihov nastup na Večeri novouglažbljenih pjesama na Omiškom festivalu. Nikola Bašić, dirigent šibenskog mješovitog zbora "Kolo", koji je pomagao toj prvoj organiziranoj šibenskoj klapi, je doradio vokalni aranžman. Pjesma je na tom festivalu dobila prvu nagradu publike.²⁰⁸ Ovakvo predstavljene pjesme ulazile su u masovni optičaj gramofonskom proizvodnjom²⁰⁹ te televizijskim²¹⁰ i radiofonijskim emitiranjem.²¹¹ Ambijenti izvođenja se mijenjaju: od težačkih konoba po ulicama i četvrtima, preko gostionica i kavana za građanski sloj čitavog grada i istovrsne namjernike na proputovanju, svečanosti po narudžbama uključivo i s onima koje je motornim prijevozom postalo moguće dosegnuti van samog Šibenika. U ovom dijelu priobalja se izgrađene dionice Jadranske turističke ceste povezuju 1962.-1964., čemu je u Primoštenu od 1961. prethodilo održavanje svjetskog esperantističkog kampa na poluotoku Raduča. Međunarodni kamp je bio povodom da lokalna Poljoprivredna zadruga pokrene uređenje tog zemljišta i od 1966. krene otvarati hotele kao uzor za druge dijelove obalne crte u ovom području Hrvatske.²¹² Okolnosti pod kojima se kostimirano klapsko pjevanje prilagodilo turističkim traženjima u anketi među skladateljima šibenske klapske pjesme zorno je posvjedočio Ivo Furčić.²¹³

²⁰⁷ "Ja sam najprije počeo pisati tekstove za tu dalmatinsku vrstu. To je bilo oko 1961. na nagovor Nikice Kalogjere. On je već počeo pisati te pjesme i trebalo mu je tekstova. Tako je nastala 'Vratija se Šime'. Često se dešavalo da dobijemo program od nekih zborova ili klapa i da piše: 'Vratija se Šime' - narodna pjesma." Iz istog razgovora u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

²⁰⁸ Iz istog razgovora u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

²⁰⁹ Klapi "Šibenik" je RTV Ljubljana ploču "Kad bi ti dušo znala" objavila 1973. a ploču "Šibenska balada" 1979.

²¹⁰ O ponavljanju emisije sa šibenskim klapskim pjevanjem na traženje gledatelja v. Livaković 1989:235.

²¹¹ Povećani radiofonijski interes za domaće napjeve datira od programa proslave 900. obljetnice prvog spomena Šibenika 1966. (istovremeno s više naručenih rekonstrukcija šibenske nošnje i pojačanom protokolarnom prisutnošću šibenske kape), kao i početkom omiškog Festivala klapske pjesme godinu kasnije. Na Radiju Šibenik glazbeni urednik je bariton klape "Jadrija" od njenog osnutka 1975. godine Mičo Friganović.

²¹² U Primoštenu se do tih godina posve izobičajilo odijevanje mladenki u narodne nošnje, koje je bilo isključivim pravilom do godina nakon 1. sv. rata. Iz intervjua s Jerom Huljevim 21. prosinca 2001. (u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika), v. i Huljev 2007:76.

²¹³ "Nagrađivanje se obično svodilo na: nešto popiti, ili pojesti, ili pak pojesti i popiti. Nije bila rijetkost da bi pjesma koje od skupina, u nekoj konobi, bila nagrađivana žmulom vina. Pučki pjevači, odnosno skupine pučkih pjevača, popularno zvane klapama, bile one neorganizirane ili organizirane, u starija vremena nisu običavale davati, 'prodavati' svoju pjesmu, poglavito onu staru pučku šibensku pjesmu, za novac - pjevati radi novca. Pjevanje za novac, i pjevanje isključivo za novac, ta danas uvelike raširena svojevrsna pošast, novijeg je vremena. Teško joj je točnije odrediti vrijeme nastajanja. Ali zasigurno njen razvoj počinje usporedo s razvojem turističke privrede na šibenskome području. Na prijelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine turizam je ovdje već bio u cvatu. Pojedini turistički i ugostiteljski radnici iz godine u godinu sve su više uviđali kako se sva ugostiteljska ponuda ne može svoditi samo na nuđenje našega zaista bistroga mora, sunca i koliko-toliko obilatog jela. Trebalo je, stoga, prići osmišljavanju i nuđenju kojiput više ili manje zanimljivih kulturnih i zabavnih sadržaja inozemnim i domaćim gostima. Dosjetio se je tako netko kako bi bilo mudro, zasigurno i zanimljivo, prikazivanje (napose inozemnoj klijenteli) dijela našega folklor: tradicijskog odijevanja, pjesme i plesa, što ubrzo prihvaćaju hotelske kuće Primoštena, Vodica i Solarisa. U tu svrhu dovodili su se folklorni i drugi ansambli, kako oni iz Dalmacije, tako i oni iz šire unutrašnjosti. Održavaju se tako brojne priredbe po hotelskim terasama i vrtovima. Zadovoljni su bili i turisti i posjetitelji. No, pored tih većih priredaba, održavaju se i manje po hotelskim restoranima, za koje se, kao najprikladnije, upošljavaju šibenske klape. Takvi mali koncerti održavali su se po svim hotelskim kućama jednom tjedno, prilikom priređivanja gala-večera za svoje goste. Prvi su u to krenuli primoštenski hoteli, a potom Solaris i Vodice. A među prvima je od šibenskih klapa to bila jedna od najstarijih - klapa 'Šubićevac', kojoj sam tih godina bio stručni voditelj. To je bio početak, onaj pravi - pjevanje za novac, i isključivo za novac, u kojem sam, iako protiv vlastitih uvjerenja, i sam sudjelovao. Zanimljivo je da su istim putem krenule i sve druge šibenske klape. Zadovoljstvo je bilo obostrano. Ugostitelji su

Prva klapa koja je nastupala u narodnoj nošnji bila je klapa "Šibenik". Posao izrade te njihove scenske odjeće vodio je član klape Ante Barbača, istaknuti skladatelj kontinuirano zainteresiran za narodne sadržaje u pjevanju i predajama. Po njegovom sjećanju, 1971. godine su od Vice Bogdanović naručili prsluke ("krožete", "đilete") a od Rose Baranović košulje. Kako se prisjetio, modri navezeni krožet iz obiteljskog naslijeđa nisu uzeli kao krojački predložak zazirući od kompliciranog i dugog posla na izradi takvih odjevnih komada. Kao drugi predložak pri ruci je bila obiteljska fotografija²¹⁴ na kojoj se također vidi krožet, no fotografija je bila crno-bijela i krožeti su po njoj napravljeni gotovo akromatski.²¹⁵ Nakon tako nastalih krožeta počela su klapska naručivanja crnih krožeta kakvi prije nikad nisu postojali.²¹⁶ Pojednostavljanje u postupku odgoaranja na klapske narudžbe opisala je kćer Vice Bogdanović, kasnije i sama vezilja, Katica Štambuk:

"Samo je recimo činjenica, moja mater je već neke stvari pojednostavnila, ubrzala. Recimo vezeni đilet, on ima više boja, a svaka boja je simbol nečega, i kako recimo dođe puno posla, mater mi je smanjila, već je dvi boje odbacila, ostala je samo na crvenoj, žutoj, bijeloj i zelenoj, izbacila je kafenu i plavu, recimo bijela je simbol kamena, zelena je simbol žita, žuta je simbol sunca, plava je simbol mora, kafena je simbol zemlje, svaka boja je simbol nečega što je bilo bitno za način života, i te boje su bile u tim điletima uvezene. Čula sam jednom prilikom komentar, jedan takav đilet sa svim tim bojama koje su inače bile od starine, neko je komentirao - vidiš, taj je šaren. Nije on šaren radi šarenosti, već je on šaren radi toga što to nešto znači, te boje nešto znače. Onda recimo, radila je neke Revija, i već je kroj promijenila, jer šibenski đilet ispod pazuha nema šav, on je kompletno u jednom komadu rađen, oni su ga

tijekom tih gala-večera točili skupa pića, dok bi klapa zabavljajući njihove goste u dvosatnom ili trosatnom nastupu za ondašnje razmjere bila dobro plaćena. Tako zarađeni novac na kraju se je mjeseca ili turističke sezone dijelio se među članovima skupine na jednake dijelove. Za pripomenuti je da su repertoari ovih nastupa bili dosta šareni. Izvodile su se stare dalmatinske pučke pjesme, one izvorne, i obrađene, dokomponirane, a također i novouglažbljene. Ali nerijetko su se izvodile i pjesme iz šire unutrašnjosti, pa koji put i po koja inozemna. A da bi pjevačima bilo lakše, a publici zanimljivije, uvodi se instrumentalna pratnja, i to najčešće s jednom ili dvije mandoline ili gitarom, a neko kasnije i kontrabasom. Ali kako kaže stara pučka, 'kad se maška nauči sviću lizati, ili mašku ubiti ili sviću razbiti', pa su šibenske klape počele naplaćivati i druge javne nastupe - osim na Omiškome festivalu i na susretima dalmatinskih klapa. Pojedine šibenske klape postupno napuštaju pjevanje po hotelskim kućama i svoje djelovanje usmjeravaju k nečem drugom, što bi im, možda, moglo donijeti veće prihode. Tako se snimaju ploče i kasete, i rasprodavaju u domovini i u inozemstvu. S vremena na vrijeme organiziraju se koncerti po mnogim većim pozornicama diljem domaćih i stranih gradova, čime se je s vremenom ubirala popularnost - u prvom redu zahvaljujući kvalitetnom izvođenju pojedinih koncerata - također slava, a i novac. Nekolicina šibenskih skladatelja, više opredijeljenih za oblike klapskoga pjevanja, sve više i više skladaju za klape, bilo da te skladbe sami nude pojedinim klapama, ili da skladaju po narudžbi neke od klapa. U tome su svakako nalazili i svoj dio kolača, za razliku od vremena kada smo to zajednički radili za dušu, nekoć, kad je i šibensko klapsko pjevanje u prvome redu bilo za dušu. I tako je današnjih dana šibenska klapska pjesma, dakle novouglažbljena pjesma koja je postupno potisnula onu izvornu, njeno pisanje i izvedba, od popularnosti pisca i izvođača nažalost svedena na interes - za novac, i radi novca. Danas se na novosnimljenim pločama i kasetama nađe i po koja pjesma iz 'maca' starih šibenskih i dalmatinskih pjesama, svakako u obradi i pretežito uz pratnju kakve manje skupine žičanih glazbala, a češće i uz pratnju većih instrumentalnih sastava. Takvu tzv. novouglažbljenu pjesmu Šibenčani rado slušaju, no preko raznih 'kašeta', razglasnih kutija. Ne izvode je jer nije lako izvediva za običnog pučanina ili skupinu pučana." Rukopis u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

²¹⁴ Uz rekonstrukcijsko korištenje fotografija vrlo je zanimljiv ždrelski navod da je nošnju teško obnoviti "jer bi žene odlazile u Zadar na fotografiranje gdje bi im fotograf dao neku drugu nošnju" (Babić 2007:114).

²¹⁵ Intervju od 23. ožujka 2009. godine, u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

²¹⁶ "Sad svi hoće crne đilete. Međutim, crni nije originalan! Plavi ili kafeni. Ima petnaest godina, dvadeset, prije nitko nije tražio crne, nego sad se neko da mu je efektivniji kontrast za pozornicu, klape, neko je napravio crni i drugima je svidio crni i tako je to krenulo." Iz intervjuva vođenog s Katicom Štambuk 3. ožujka 2003. godine.

*rezali, dakle on već ima kožiduru ispod pazuha, to odudara od originala. Onda Revija je, ne imajući kordun, prišivala kurdelu. Ona je možda izražajnije jer je šira, ali kordun je zapravo izvorni a ne kurdela, jer žene kad su radile đilet kažu 'iden kordunati đilet', a ne 'kurdelati đilet'.*²¹⁷

Takvih se ambijentaliziranih ali istovremeno i serijaliziranih tržišnih zahtjeva vezanih za tradicije prisjetio Nikola Buble se u svojem članku iz prvog broja časopisa koji prati Omiški festival. Na tom mjestu je prepričao impresije inozemnog turoperatora:

*“Našem gostu nije potrebno dolaziti na Jadran da čuje nešto što može čuti kod kuće, i to u glazbeno-zanatskom smislu na znatno višem stupnju. Nas prije svega zanimaju autohtoni izvođači sa svojom glazbom gdje uvježbanost programa čak nije na prvom mjestu, već je to dah i duh tj. ambijent i originalnost sredine u kojoj ljetujemo. Našeg klijenta zanima, ili barem mi težimo da ga potaknemo tome, sjećanje i utisci koje će trajno ponijeti sa sobom, a neće trajati samo od jedne do druge glazbeno-folklorne večeri, kakve nam vi nudite... S druge strane naš je dojam da vam uveliko nedostaju i izvođači koji gaje tzv. stilizirani glazbeni folklor sa jasno naglašenim umjetničkim profilom i umjetničkim dosegom.*²¹⁸

Proizvodnja kulturnih praksi kao ponuda na promijenjenom ekonomskom tržištu odgovara na ovakvu potražnju. Kod nas se turistička sezona zbiva ljeti, pa je i odjeća predodređena laganim tekstilima i nenošenjem najvećih gornjih odjevnih komada. S predindustrijskim predlošcima kod kojih je među materijalima dominirala vuna jasno je da u krojenje ulaze razni lakši zamjenski tekstili. Među krupnim odjevnim komadima nisu izgleda imali ni oni ceremonijalno doručeni predmeti poput crveno dorubljenih suknenih ogrtača, ma koliko bili praktični nekadašnjim svojim povremenim nositeljima u Carevinskom vijeću s konca XIX. st. ili koliko god bi impresivno mogli danas izgledati na sceni. Odjevne cjeline su pojednostavljene, obično s konfekcijskim hlačama.²¹⁹ Važan je i karakter poticaja za izvođenje. To više nisu samo potrebe sudionika vlastite zajednice kojima se na taj način osvježava životna svakodnevnica, već sve više pa potom u hotelskom ambijentu i isključivo turisti pred kojima (kad su to obično stranci) veći značaj dobija ugođeni timbar i skladno stilizirana instrumentalizacija. Takve se stilizacije događaju u tehnološki snažno proširenom obzoru, s važnom recepcijom iz medija poput filma, radija i TV. Kao i kod brojnih drugih stvaralaštava, tradicije su znatno preoblikovane. No, da nije bilo povoda za njihova preoblikovanja, lako bi im moguće preostao tek rasutak. Vrijeme uzleta klapske pjesme isto je desetljeće kad se okončava spontano i svakodnevno nošenje narodnih nošnji, npr. pri odlasku Zlarinjanki u Šibenik ili u životu na samom njihovom otoku, ili ponuda pučkih konoba s točenim vinom u kojima se znalo i zapjevati.²²⁰ Nova su tehnološka sredstva proširila vidike i naručiteljima (potrošačima) kao i proizvođačima kulturnih praksi. Novoproduktivne kulturne vrijednosti nastajale su u uvijek iznova odmjeravanoj ravnoteži starog lokalnog sadržaja i šire prepoznatljivog okvira u kakvom se odigrava novo tržište – poput mediteranskog.²²¹ Iako je

²¹⁷ Ibid.

²¹⁸ N. Buble: “Etnomuzikolog na privremenom radu u turizmu” (1990.), u: “Bašćinski glasi” br. 1, Omiš: Festival dalmatinskih klapa Omiš, 1991., str. 26.

²¹⁹ Šibenski glazbari su pri obnovi svojih nošnji na samom početku odustali od krojenja hlača prema predindustrijskom pučkom predlošku. Iz razgovora s Markom Paićem i Darkom Gulinom 28. ožujka 2008., dokumentacija Muzeja grada Šibenika.

²²⁰ Zadnje njihovo vitalno desetljeće su 1970-te, a zadnja je na Gorici zatvorena 1990-tih.

²²¹ “Osnivanjem velikog broja dalmatinskih klapa diljem Dalmacije, naročito od prije 25-30 godina, čemu je doprinio i Festival dalmatinskih klapa u Omišu, ubrzo je veći broj napjeva iz fundusa tradicijskog klapskog pjevanja bio, na neki način 'ispucan'. Stoga se javlja neka vrsta 'gladi' za literaturom, proširenjem broja

nova kulturna praksa nominalno zasnovana na tradiciji, preoblikovanje je usmjereno novim estetskim preferencama.²²² Ravnamo li se ostvarenom kulturnom konzumacijom, s pjesmama poput “Maslina je neobrana”²²³ ili “Da te mogu pismom zvati”²²⁴ i njihovim scenski preobučenim izvođačima je novi omjer “narodnog ključa” postigao široku prepoznatljivost,²²⁵ upravo poput moderne preobljke šibenske narodne kape koja je putem masovno prenošenih zbivanja dostigla nacionalno čuvenje.

3.2.3 Sudionici javnih svečanosti

Ovo privođenje pogleda na nošnju s tehničkim kapacitetima 1960-tih i instantno mijenjanje dijela značenja nošnje kakva pred tako prošireni auditorij izlazi tih je godina imalo jedan osobito snažan svečarski podstrek. To je bila proslava 900. obljetnice prvog spomena grada Šibenika, koja je pala u 1966. godinu.²²⁶ Već smo vidjeli da su na svečanostima te godine šibenski glazbari posegnuli za nošnjom, a trend se slijedio i među pjevačima. Na nizu prigodnih suvenira te šibenske obljetnice kao grafički znak na raznovrsnim se materijalima pojavio stilizirani ukras sa šibenske kape.²²⁷ Važan je događaj tom prigodom bio i posjet federalnog predsjednika, koji je od uspostavljanja države u Šibeniku bio još samo 1956. godine. Općina je tom prilikom kao protokolarni dar predsjedničkom paru naručila izradu šibenske narodne nošnje.²²⁸ Pojednostosti ovog posla rekonstruirao sam po podacima

dalmatinskih napjeva, kako bi se izbjeglo stalno ponavljanje istih pjesama. Brojni voditelji klapa, među kojima i ja, okreću se potrazi za manje poznatim napjevima, još živućim u puku, koje je trebalo otrgnuti zaboravu. Neki od tako sabranih napjeva mogli su se odmah izvoditi u klapama u svom izvornom obliku, neke je trebalo harmonizirati, obrađivati, pa čak i dokomponirati, dajući im tako više obilježja novijeg načina klapskog pjevanja. S tom 'radom' dosta sam se bavio, ali sam uvijek vodio računa da prilikom obrade napjev ne izgubi na svojoj izvornosti. Njegova osnovna obilježja mu je trebalo ostaviti, pa makar i nauštrb prizvuka općedalmatinskog, odnosno mediteranskog ugođaja.” Furčić, *ibid.*

²²² “Imao sam želju napraviti neku običajnu pjesmu, o balotama ili nečem sličnom, ali nisam mogao doći do teksta koji bi mi odgovarao. Pitaо sam ljude koji su to pisali, ali nisam nikad bio zadovoljan i nisam se ni dirao u tu temu dok mi slučajno moj Pere Picukarić nije tu pjesmu izrecitirao. Niti neku malu inverziju nisam u njoj napravio. Ponudio sam je Miši i klapi 'Šibenik', ali nisu bili baš jako oduševljeni. Čak se sjećam da su na vježbama pjevači klape 'Šibenik' govorili da što je sad ovo seljačko, da što će te seljačke pjesme pjevati, da je to sramota za Šibenik. Sjećam se dobro da su čak neke supruge članova klape prosvjedovale zbog toga. Jedini je Rade Koštan odmah s time bio oduševljen, a ostali su bili skeptični.” Iz navedenog razgovora s Dušanom Šarcem, rukopis u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

²²³ Klapa “Šibenik”, 1980.

²²⁴ Klapa “Maslina”, 1998.

²²⁵ “Prema tome, žanr se mora razvijati. Tako je ova dalmatinska pjesma dobila dva pravca. Prvi je jedna vrsta lakšeg kontakta, brže komunikacije koja je i orkestraciju mijenjala, koja se možda u melodici i harmonizaciji držala više šlagerske vrste (taj pravac bi se mogao nazvati, ponekad čak i u pejorativnom smislu, šibenskim) i drugi koji je jednu sakrosanktnu svoju oplatu držao stalno oko sebe, koji je više zasnivao svoje postojanje na mišljenju muzikologa, istraživača, obrađivača. [...] Prema tome, šibenski žanr je možda banalizirao situaciju, ali je vraćao pjesmu pjesmi. Iskustvo mi je govorilo, ljetujući u Primoštenu, na Dugom otoku u Božavi... da kad god se sjedne navečer na terasi i kad se počne pjevati, znate što pjevaju klape? Pjevaju šibenske pjesme!” Iz navedenog intervjua s Arsenom Dedićem, u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

²²⁶ Inicijativu jubilarnih svečanosti je 1964. godine pokrenuo Božo Dulibić iz Muzeja grada Šibenika. Na tragu jubilarnih inicijativa 1976. godine je Kneževa palača adaptirana za stalni postav Muzeja grada Šibenika, iste godine je objavljen i zbornik radova o Šibeniku.

²²⁷ U obiteljskom mi je posjedu od tada ostao limeni lončić s tim ornamentom, crtežom katedrale i sloganom posvećenim obljetnici.

²²⁸ Nošnje se nalaze u “Muzeju 25. maj” u Beogradu, no nisu publicirane.

kazivačica iz niza intervjua.²²⁹ Mušku šibensku narodnu nošnju tom je prilikom krojila Vica Bogdanović, a žensku je šibensku narodnu nošnju s postojećim predmetima kompletirala Jugoslava Luketa. Vica Bogdanović se pred izradom muške narodne nošnje našla u teškoćama s predloškom, u čemu joj je pomogla druga kaparica aktivna još iz vremena otprije 2. sv. rata:

“Trebalo je sašiti novu ali nije bilo originalnog primjerka jer su se nošnje davno prije prestale nositi kao odjevni predmeti za grad, nosile su se samo prigodno, znam da je ta baba Ana Kronjina čiji je jedan sin učitelj koji bi sad imao skoro sto godina, ona je njemu kao djetetu sašila đilet, i kaporan i hlače, originalne, tako da je zapravo ta njegova dječjačka nošnja služila kao podložak na osnovu koga se radila kasnije ta nošnja.”²³⁰

Ženska je nošnja uglavnom sastavljena od otprije postojećih predmeta, u starijem predindustrijskom obliku s necrnom “kamižiolom”. U nedostatku postojećih komada muška je nošnja trebala biti posve rekonstruirana, pa je sukno prekrojeno iz postojećeg “gabana”. Iste su pučke krojačice izašle u susret i narudžbama šibenskih narodnih nošnji s kojima se putovalo u Rim na proglašenje svetosti Šibenčanina Nikole Tavelića 21. lipnja 1970. godine.²³¹ U Šibeniku su svečanosti trajale od 17. do 20. rujna:

“Posebno je bilo lijepo vidjeti mnoštvo obučeno u narodne nošnje pred stolnicom koje je iz sveg srca pjevalo, od radosti pljeskalo, upijalo svom dušom vjersku atmosferu rođenu s nadom u slobodniji život Domovine. Kardinal na oltaru primao je žrtvene darove, kako je rekao uzbuđeni Arnerić, ‘plodove iste zemlje na kojoj se rodio sv. Nikola.’” (Soldo 1997:114)²³²

Ove gradske svečanosti promovirale su proizvodnju nošnji i njihovih dijelova, ponajprije kape, kao etabliranu djelatnost koju je u to vrijeme pod vodstvom Biserke Ljubković kooperantski prakticirao Centar za unapređenje domaćinstva. Njegove su krojačice imale izravnih veza s ranije organiziranim proizvodnjama nošnji i kapa, a iste su se žene kasnije pojavile i kao krojačice za nove naručitelje – pjevače iz klapskih sastava. Tako se dogodilo da je Vica Bogdanović šibensku mušku narodnu nošnju osim za Josipa Broza Tita iskrojila i za Arsena Dedića.²³³ U općenitim crtama interes za narodnu nošnju iz druge polovice 1960-tih godina slijedi prilagodbu društvene i političke paradigme koja je uključivala gospodarsku reformu i valutni preustroj u skladu s potrebama međunarodnog trgovanja, preoblikovanje

²²⁹ S Katicom Štambuk, kćeri Vice Bogdanović, 3. ožujka 2003. u Šibeniku, s Biserkom Ljubković 7. ožujka 2003. u Primoštenu i s Marijom Cipitelo Stojić 12. ožujka 1999. u Šibeniku. Snimci su u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

²³⁰ Iz intervjua vođenog s Katicom Štambuk 3. ožujka 2003. godine, rukopis u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

²³¹ Ove su svečanosti odražavale izlaženje Crkve u javnost po stavu koji se promijenio nakon 2. vatikanskog koncila. Prvi takav događaj zbio se 1968. na proslavi 300. obljetnice dolaska fratara s narodom i Gospinom slikom u Sinj, kasnije je slijedilo slavlje u Solinu 1976., Branimirova godina u Ninu 1979. i euharistijski sabor u Mariji Bistrici 1984. (Soldo 1997: 111-114).

²³² I povodom dolaska pape u Hrvatsku koncem rujna 1998. godine pripremila se izrada dvije šibenske ženske narodne nošnje. Osim sudjelovanja na zadarskoj svečanosti žene u nošnjama (Jasminka Antić i Vinka Karađole) su imale istaknuto mjesto na svečanoj akademiji koja je u šibenskoj katedrali tada održana povodom obljetnice sedam stoljeća postojanja šibenske biskupije. O biskupovoj narudžbi i izradi šibenske nošnje za dar papi 1970. godine v. intervju s Vicom Bogdanović, Šibenski list 15. srpnja 1989. godine.

²³³ Vica Bogdanović je za posao izrade šibenske narodne nošnje za predsjednika izabrana nakon što je u Muzeju grada Šibenika već uspješno obavila poslove održavanja etnografske odjevne zbirke. Muzej je bio mjesto odakle je potekla inicijativa svečane proslave gradskog jubileja. Iz intervjua s njenom kćeri Katicom Štambuk vođenim 3. ožujka 2003.; dokumentacija Muzeja grada Šibenika.

recepijentskog turizma iz djelatnosti kolektivnih odmorišta u kompetitivno tržište na kojem su potrošače osvajali ekonomski motivirane tvrtke, kao i cestovno približavanje obalne crte motoriziranim potrošačima. Iako su obalna mjesta i prije bila dohvatna dužobalnom linijskom plovidbom, Jadranska turistička cesta (popularna “Magistrala”) je omogućila turistički dolazak u primorsko odmorište vlastitim automobilom ili autobusnim prijevozom profiliranih skupina.

Nakon ovih formativnih društvenih događaja turizam je postao jednom od najvažnijih privrednih grana države, posustavši na tom tronu samo u godinama Domovinskog rata. Kao što su to prije činili ovčarstvo, ribarstvo ili ambijentalne forme poljodjelstva, sada je važnom gospodarskom djelatnošću koja je u snažnoj potrebi za odgovarajućim kulturnim praksama (običajima, tradicijama) postao turizam. Takva je promjena društvenog kôda tekla od modernizacije sa zanemarivanjem ili zatiranjem predindustrijskih praksi tijekom 1950-tih, do ekonomski uvjetovane djelomične rehabilitacije tradicija postupno kroz 1960-te i kodifikacije takvih preoblikovanja i stilizacija tijekom 1970-tih godina. Nov oblik “narodnog” je na takav način našao svoje ravnotežno mjesto koliko prema državnoj ideologiji “bratstva i jedinstva naroda i narodnosti” u kojoj su narodne tradicije bile nominalno važne, toliko i spram praktičnog okvira u kojem se odvijala nepobitno važna nova ekonomska djelatnost – a taj je okvir za prepoznatljivost bio Mediteran, jer se takva ponuda i potražnja zbivala iskućivo u primorju. Stilizacije predstavljane ambijentalne kulture na mnogo su mjesta podrazumijevale cipele i druge gradske atribute a ne opanke, kao i mandolinu a ne mijeh. U tom su smislu kulturne promjene koje su se dogodile osamostaljenjem Hrvatske i Domovinskim ratom nastavile ovakvo identitetsko nastojanje. Novi društveni i ekonomski referentni okvir postali su Europa i Zapad uopće, a njihove kulturne prakse okvir za usporedbu i uzor vlastitim stvaralaštvima i kulturnoj ponudi. Zemlje koje su vodeće sile industrijske revolucije i poslijeindustrijskih transformacija nisu zahvalan referentni okvir za folklor. I sam je taj pojam u engleskom jeziku iskovan u romantičarskom zanosu, ali je Engleska kao kolijevka svjetske industrije ujedno i jedina zemlja na svijetu koja nema narodnih nošnji. Stoga su u pogledima uprtima na Zapad, obilježen anglofonom dominacijom američke kulture, pozornosti odmah nakon smirivanja ratnih godina pale na neke druge kulturne prakse kakve su se – što je ispallo osobito praktičnim – mogle osloniti na već poznata oblikovna rukotvorna rješenja. To su bile kostimirane povijesne inscenacije.²³⁴ Kao novitetu među kulturnim praksama koje posežu za područjem baštine koje je uzeto kao predmet istraživanja u ovom radu, ovdje ćemo ih detaljnije promotriti i usporediti s prethodnim primjerima. Kako će se vidjeti, kostimirane povijesne inscenacije su preuzele značajan dio programskih očitovanja iz domene kulture odijevanja kakva su prije u mnogim kulturnim praksama bila vezana za narodnu nošnju.

3.2.4 Uzori i izvedbe povijesnih odjevnih rekonstrukcija

Povijesne odjevne rekonstrukcije danas znaju dijeliti iste izrađivače tekstila i odjeće čije su rukotvorine prije bivale naručivane od folklornih skupina, i stoga je posebno zanimljivo pobliže promotriti genezu ovog obrasca kulturne proizvodnje i potrošnje. Uopće među najstarije povode za ovakve vrste inscenacija spadaju obilježavanja povijesnih bitki. Već su Rimljani znali priređivati gladijatorske borbe kao prisjećanja na čuvene pobjede iz rimske vojne prošlosti, sve do rekonstrukcija pomorskih bitaka (*Naumachiae*). Kostimirane

²³⁴ O značenjima inscenacija v. Burke 1991:93-96.

inscenacije srednjovjekovnih viteških turnira čuvena su još od turnira upriličenog u Eglintonu 1839. godine. Šira popularnost kostimiranih evociranja povijesnih bitki uslijedila je od sredine 1960-tih naovamo. Važan društveni trend koji se iz SAD proširio diljem svijeta je bilo promicanje kulture dokolice u tehnološki uznapredovalom svijetu. Takvih je intelektualnih stremljenja u to vrijeme bio i hippie-pokret. U podražavanjima povijesnih praksi javnost je bila senzibilizirana i pothvatima poput plovitbi Kon-Tikija, Ra I. ili Ra II. Društveni prostor i tehničke mogućnosti su dobili individualizirani i intenzivno provođeni hobiji, a mašta je bila raspirivana utrkom svemirskih istraživanja i obilježavanjima obljetnica.²³⁵ Udruga zvana “*Markland Medieval Mercenary Militia*” je radi oživljavanja srednjovjekovnih prizora osnovana među studentima Sveučilišta u Marylandu pred 900. obljetnicu bitke kod Hastingsa 1966. U SAD je tijekom 1960-tih bio vrlo važan i niz stoljetnica vezanih za Građanski rat.²³⁶ Entuzijasti iz ovih kostimiranih stoljetnica su 1970. godine bili među osnivačima udruge ALHFAM,²³⁷ zajedno s povjesničarima iz Smithsonianskih muzeja, prezentacijskim stručnjacima iz Uprave Nacionalnih parkova i stručnim osobljem raznih muzeja na otvorenom (Anderson 1991:5).

Središte zanimanja za kostimirana događanja bilo je u Kaliforniji. Pretpostavlja se da je ondje zanimanje za srednjovjekovna kostimiranja bilo pospješeno kontaktima s filmskom kostimografijom i općenito snažnim utjecajem igrane filmske produkcije, a tumačenje baštine u prvom licu bilo je poznato iz prakse prezentacijskih službi nedalekih nacionalnih parkova još od 1930-tih godina.²³⁸ Korporativni uzor već je i tada predstavljala najveća ustanova u ovoj vrsti prezentacije uopće, Kolonijalni Williamsburg, koja je osnovana donacijom Johna D. Rockefellera ml. za obnovu ovog gradića 1926. godine (Anderson 1991:4).²³⁹ Okupljanja u 1960-tima su bila najavljivana kao “*themed event*” u kojima su prisutni trebali biti kostimirani u skladu s najavljenom temom.²⁴⁰ U svibnju 1963. je u jednom privatnom dvorištu kao marketinška promocija lokalne radijske postaje održano prvo kostimirano oživljavanje pod nazivom “*Renaissance Pleasure Faire*”. U redovitom održavanju te svečanosti koja je kasnije postala južnokaliifornijskim ogrankom širokog rekreacijskog pokreta je svibnja 1968. kao

²³⁵ Kasnije je u Europi poznati modni časopis *Burda* povodom 150. obljetnice revolucionarne njemačke 1848. godine donio posebni slavljenički broj o odijevanju tog vremena, zajedno s uobičajenim dodatkom krojnih araka.

²³⁶ Navedeno iz poruke pod naslovom “*1968 SCA views of medieval clothing*” s internetskog raspravišta “*Historical costume mailing list*” od autorice po imenu Fran Grimble (fran@lavoltapress.com) na dan 4. svibnja 2005.

²³⁷ *Association for Living History Farms and Agricultural Museums*. Udruga od 1980. u članstvo prima i druge interpretatore oživljene povijesti iz SAD i Kanade, uključivo i npr. prezentatore s arheoloških lokaliteta. Do početka 1990-tih procijenjeno je postojanje oko 650 ustanova koje su upriličavale ovakve sadržaje, među kojima je i dalje najveća pojedinačna skupina od najmanje 140 povijesnih farmi (Anderson 1991:6).

²³⁸ Prezentatori povijesti u prvom licu pripovijedanja bili su uposleni na izložbi koju je poljodjelski muzej Witter upriličio na državnom sajmu u New Yorku 1933. godine. Ovakav način predstavljanja povijesne baštine upražnjavan je u prvom muzeju na otvorenom Skansen u Švedskoj od samog njegovog otvaranja 1891. godine.

²³⁹ U “Kolonijalnom Williamsburgu” je sagrađeno petstotinjak građevina koje oponašaju to razdoblje američke povijesti (Anderson 1991:4). Ustanova danas ima oko 900 prezentatora u 527 različitih kostima (u rasponu od prosjaka do guvernerove žene) o kojima brine 30 dizajnera, krojača i tehničara. Pridružena krojačka tvrtka unutar proračuna od 7 milijuna dolara vodi računa o ukupno 60 tisuća pojedinih odjevnih predmeta. Godišnje održavanje podrazumijeva krojenje 2 kilometra tekstila i izradu 5 tisuća dugmadi. Stalnih i povremenih radnika je gotovo četiri tisuće, posjetitelja godišnje oko milijun a godišnji prihod iz 1994. je iznosio 136 milijuna dolara (Handler i Gable 1997:131). Među atrakcijama koje se mogu vidjeti je i glumac koji kao Thomas Jefferson u maniri današnje konferencije za novinstvo ulomcima autentičnih tekstova odgovara na pitanja posjetitelja (Roth 1998:15).

²⁴⁰ Privlačnost ovakvih zbivanja isprva je bila zajamčena interesom za svemirske i uopće fantastične teme. U isto vrijeme su kostimirani “*themed events*” bili provođeni i kao pedagoško pomagalo po školama. Navedeno iz poruke pod naslovom “*Funny Garb Tales*” s internetskog raspravišta “*Historical costume mailing list*” od autorice po imenu Lilac Lotus (lilinah@grin.net) na dan 11. srpnja 1998.

neprofitna organizacija ustanovljen *The Living History Centre*.²⁴¹ Neobvezniји rekreacijski pokret pod nazivom *Society for Creative Anachronism* osnovan je 1. svibnja 1966. Poznat pod kraticom SCA, danas je razgranat po čitavom svijetu.²⁴² U SAD su najmnogobrojnija kostimirana okupljanja ipak vezana za povijesne inscenacije asocirane Građanskom ratu. Najpoznatija se takva svakogodišnja trodnevna svečanost održava povodom obilježavanja bitke kod Gettysburga 1863. godine, s nedavnom procjenom od 10 do 15 tisuća sudionika.²⁴³ U toj se zemlji uopće procjenjuje da kostimiranih oponašatelja vojnih događaja iz Građanskog rata danas ima između 35 i 50 tisuća.²⁴⁴ U Europi su važnija kostimiranja okupljanja vezana za ranija razdoblja. Prva takva skupina bila je "*Sealed Knot*", koja je 1968. na ovaj način prigodom predstavljanja povjesničarske knjige evocirala bitku kod Edgehilla iz Građanskog rata 1642. godine. Ova je skupina kasnije uz prikazivanje bitke upriličavala dizanje vojničkog tabora i pripadne povijesne zanate, šireći korištenje fraze "*living history*".²⁴⁵ Praksa kostimiranih svečanosti bila je već poznata iz obilježavanja velikih obljetnica.²⁴⁶ Najmasovnija ovakva svečanost vezana je za srednji vijek. To je evociranje normanske invazije i bitke kod Hastingsa iz 1066. godine. Prijavljenih sudionika, u odjeći i s propisanim oružjem,²⁴⁷ je 2006. godine bilo nešto više od 3600.²⁴⁸ Iz tekstilne je povijesti čuvena

²⁴¹ Pokretačica tog prvog "*RenFaire*" okupljanja, udruge LHC i propagatorica fraze "*living history*" bila je Phyllis Patterson. Navedeno iz poruka pod naslovom "1968 SCA views of medieval clothing" s internetskog raspravišta "*Historical costume mailing list*" od autorice po imenu Carolyn Kayta Barrows (kayta@frys.com) na dan 5. rujna 2005. i istog dana pod istim naslovom od autorice po imenu Sharon L. Krossa (skrossa-ml@medievalscotland.org).

²⁴² Riječima sudionice, SCA je "*neprofitno edukacijsko okupljanje posvećeno upoznavanju srednjeg vijeka posredstvom kostimiranog oživljavanja*", iz poruke pod naslovom "*Authenticity and terminology*" s internetskog raspravišta "*Historical costume mailing list*" od autorice po imenu Kat Dyer (kdyer@nash.tds.net) na dan 24. prosinca 1998. godine. "*Naše razdoblje je okruglo 600.-1650. i pokriva europsku kulturu i kulture unutar tih vremenskih granica poznate Europljanima. To je razlog zašto imamo svega od samih Europljana do Rusa, Mongola, Japanaca, zgodimice i Asteka i američkih Indijanaca... Ohrabreni smo naš lik napraviti što je autentičnije moguće, ali nam je jasno da će taj lik komunicirati s drugima iz krajeva koji mu u njegovom stvarnom vremenu možda i nisu bili poznati, unutar širokog povijesnog i kulturnog okvira. Zato je SCA rekreacijska skupina, a nije skupina za izvođenje događaja (re-enactment)*", iz poruke istog niza od autorice po imenu Cynthia Ley (cley@juno.com) na dan 25. prosinca 1998. "*Izvođenje povijesnog događaja smatram vezanim za konkretni povijesni povod, a SCA razvija svoju vlastitu povijest. Kostimirani događaji su, primjerice, krunidba osoba koje će vladati svečanostima svojeg okruga tijekom idućih pola godine*"; iz poruke istog niza od autorice po imenu Carol Kocian (aquazoo@patriot.net) na dan 24. prosinca 1998.

²⁴³ Aktualna najava uključuje svakodnevna uprizorenja po dvije bitke, korištenje 100 topova, aktivnosti 400 konjanika, pirotehničke demonstracije, inscenirano "selo" s kontinuiranim atrakcijama oživljavanja prizora iz svakodnevnog življenja tog vremena, dva velika šatora za edukacijski rad s djecom, te gastronomske privlačnosti. Posjet je moguć uz kupnju ulaznice. Svečanost vodi neprofitna organizacija "*The Gettysburg Anniversary Committee*", a teren je u vlasništvu državne ustanove *Gettysburg National Military Park*. Navedeno po internetskoj stranici www.gettysburgreenactment.com, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

²⁴⁴ Procjena uključuje i sudionike koji evociraju civile. Navedeno iz poruke pod naslovom "*Civil War reenacting*" s internetskog raspravišta "*Historical costume mailing list*" od autorice po imenu Glenna Jo Christen (gwjchris@rust.net) na dan 9. kolovoza 1998.

²⁴⁵ Navedeno iz poruke pod naslovom "*1968 SCA views of medieval clothing*" s internetskog raspravišta "*Historical costume mailing list*" od autorice po imenu Carolyn Kayta Barrows (kayta@frys.com) na dan 5. rujna 2005.

²⁴⁶ Npr. pri obilježavanju tisućogodišnjice osnutka grada Stafforda 1913. godine, iz poruke pod naslovom "*Early Reenactments*" s internetskog raspravišta "*Historical costume mailing list*" od autora po imenu Chris Laning (claning@igc.org) na dan 5. rujna 2005. U Engleskoj su bile prakticirane i masovne kostimirane zabave poznate pod nazivom "*Pageant*", koje su se znale tumačiti i kao kolijevka engleskog kazališnog izraza, iz poruke pod naslovom "*1968 SCA views of medieval clothing*" s internetskog raspravišta "*Historical costume mailing list*" od autorice po imenu Suzi Clarke (suzi@suziclarke.co.uk) na dan 5. rujna 2005.

²⁴⁷ Regulirani događaji ove vrste poštuju tzv. "*Codex Belli*" koji je na osnovi preporuka iz 1977. kao pravilnik nekoreografiranog ponašanja i prilagođene opreme pri uprizorivanjima srednjovjekovnih borbi objavljen 1999. i revidiran od njemačkog saveza udruga "*Kämpferliste*" 2002. godine. Navedeno po internetskoj leksikografskoj natuknici na en.wikipedia.org/wiki/Codex_Belli, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

okolnost da bitku kod Hastingsa evocira i najslavniji spomenik svoje vrste, tapiserija iz Bayeuxa,²⁴⁹ na kojoj su prikazana ukupno 623 ljudska lika i 202 konja s mnogim pojedinostima iz raznih dijelova bitke. Ovako iscrpan likovni spomenik umnogome olakšava današnja kostimirana podražavanja.²⁵⁰

Kostimirane inscenacije koje se u karakterističnoj mjeri oslanjaju na ranije prakse rekreacijskih i prezentacijskih kostimiranja su u Hrvatskoj bile vezane za evokacije povijesnih bitaka. Uprizorenje boja s Turcima je u Đurđevcu 1968. godine i dalje slijedilo inscenaciju predaje o "Picokima" (Vitez 2007.). Pred Korčulom je 7. rujna 2000., po riječima iz novinarske reportaže, "održana rekonstrukcija pomorske bitke" koja se na taj dan 1298. godine odigrala između mletačke i đenoveške flote. U nastavku vijesti objašnjeno je kako je:

*"... s komiške galije falkuške zarobljen je Jakov de Polo - koji je uspješno odglumio svog pretka Marka Pola. Nakon toga je sa svojom družinom priveden u tamničku kulu kraj korčulanske Gradske vijećnice. Rekonstrukciju ovoga povijesnog događaja snimile su TV-ekipe Hrvatske, Italije, Češke, Velike Britanije i Slovenije."*²⁵¹

Razrađena svečanost "Povratak u doba Marka Pola" prvi put se održala 28. travnja 2002., u kojem je scenaristički razrađena inscenacija povratka bivšeg đenoveškog zatočenika Marka Pola u Korčulu. U pomorskoj povorci bili su "turistički jedrenjaci, djelomice rekonstruirani za priredbu Povratka Marka Pola u svoj rodni grad."²⁵² U jednoj povezanoj prilici je 2004. godine darovana tekstilna replika:

*"Nakon 706 godina zastava Marka Pola ponovo je vraćena u Korčulu - kazao je na primopredaji replike stijega obitelji Marka Pola kapetan Nenad Mogić, pred mnogobrojnim putnicima turistima, u salonu broda kruzera, što znakovito nosi ime slavnoga Korčulanina, najvećeg svjetskog putnika srednjega vijeka. Zastavu koju je prije godinu dana na brod Marko Polo donio poznati istraživač markopolist James Gilman i koja je oplovila svijet, uručio je kapetan Mogić kostimiranom Marku Polu, Korčulaninu Jakši Onofriju."*²⁵³

Važnost svečanog "Povratka u doba Marka Pola" iste je godine istaknuta u novinskoj najavi predstojećih zbivanja:

"Tom priredbom Turistička zajednica grada Korčule i službeno označuje početak nove turističke sezone. Korčula se diči svojim pretkom i već treću godinu za redom u svibnju korčulanska Turistička zajednica organizira priredbu 'Povratak u doba Marka Pola'. Marko Polo, kojega glumi korčulanski amater Jakša Onofri, prošetat će sa

²⁴⁸ Navedeno po internetskoj leksikografskoj natuknici na en.wikipedia.org/wiki/Medieval_reenactment, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

²⁴⁹ Iako su srednjovjekovne i ranonovovjekovne tapiserije po svojim temama i karakteru nastanka vrlo važni likovni spomenici pri rekonstruiranjima odjeće, opreme i oružja iz prikazanih bitaka, "tapiserija iz Bayeuxa" u stvari je izvezena traka duga 68 m i široka uglavnom oko 50 cm, učinjena u ženskom samostanu na biskupovu narudžbu i danas izložena u zasebnom muzeju u tom francuskom gradu.

²⁵⁰ Na ovakva zanimanja cilja i niz popularno uređenih časopisa poput *Medieval Clothing & Textiles, Revival, Recreating History, Living History* itd.

²⁵¹ S internetskog portala vijesti.hrt.hr na dan 8. rujna 2000.

²⁵² S internetskog portala vijesti.hrt.hr na dan 29. travnja 2002.

²⁵³ "Zastava Marka Pola nakon 706 godina u Korčuli", Slobodna Dalmacija 21. travnja 2004.

*svojom kineskom princezom rodnim gradom i pred rodnom kućom razgovarati o čudima sa svojih putovanja.*²⁵⁴ (Isticanje je naknadno.)

Novouvedena svečanost postala je prepoznatljivim znakom različitih korčulanskih proizvoda.²⁵⁵ Učinkovitost održanih svečanosti iduće je godine ocijenjena ovako:

*“Prema njegovim riječima TZ u narednoj godini planira niz akcija na uređenju mjesta, postavljanje oznaka kulturnih spomenika ali i unapređenju osobnosti turističkog proizvoda Korčule kroz spektakle: Povratak u doba Marka Pola i Povijesna bitka Marka Pola, te novi oblik Festivala viteških igara.”*²⁵⁶ (Isticanje je naknadno.)

Drugi karakteristični primjer insceniranih kostimiranih svečanosti koje evociraju određenu povijesnu bitku je i samoborski prikaz bitke između vojski kraljice Elizabete i poljskog kralja Ladislava 1441. godine. Pri uprizorenju je voditelj jedne kostimirane skupine rekao: “Zbog velike važnosti bitke za hrvatsku povijest odlučili smo uprizoriti tabor i borbu, ali i običaje svakodnevnog života”.²⁵⁷

Na drugom mjestu se insceniralo obilježavanje bitke koja s Turcima zbila 19. kolovoza 1557. U blizini rijeke Lonje kod Sv. Helene je u čast 450. obljetnice bitke održan program “Sv. Helena 1557.” u kojem se prikazalo:

*“...predvečerje bitke i jedan dan u životu hrvatskih seljaka, obrtnika i vojnika te presudne godine za obranu ovog dijela Hrvatske od napada Turaka. Taj dan će se okupiti obrtnici starih zanata i pokazati svoje izradevine i svoje umijeće, a njihovu zaštitu osigurat će vojni tabor i vojnici opremljeni replikama srednjovjekovnog oružja. U programu nastupa i Bratovština svetog Ladislava, udruga koja njeguje srednjovjekovne običaje vezane uz kulturno-povijesnu baštinu srednjovjekovnog Zelingrada. Članovi nose heraldička obilježja vlasnika Zelingrada a svojim nastupom dočaravaju ugođaj srednjovjekovnog vojnog logora (13. – 15. st.). Srednjovjekovni vojni logor će se sastojati od replika srednjovjekovnih šatora sa replikama srednjovjekovnog oružja vojnika i opsadnih naprava – katapulta i baliste kojima će se gađati improvizirani zidovi dvorca. Posebno zanimljivo je noćno gađanje kada će se maketa dvorca gađati vatrenim kuglama. Također će u vojnom logoru biti postavljena pokazna srednjovjekovna kuhinja u kojoj će se kuhati jela iz tog vremena.”*²⁵⁸

²⁵⁴ S internetskog portala vijesti.hrt.hr na dan 24. svibnja 2004.

²⁵⁵ U reklamnom vremenu koje je 9. ožujka 2008. na 1. programu HTV u 12.15h prethodilo emisiji o poljoprivredi emitirana je i opširna reklama za maslinovo ulje iz uljare Blato na Korčuli, koje se prodaje pod imenom “Marko Polo”. U dijelu reklame prikazan je glumac u kostimiranom predstavljanju Marka Pola, iako ne u izravnoj povezanosti s proizvodom već s dijelom snimka iz “Povratka u doba Marka Pola”. U zaključnom dijelu reklame prikazana je aseptička unutrašnjost modernog postrojenja uljare, uz objašnjenje da se “maslinovo ulje proizvodi u kontroliranim, autentičnim i optimalnim uvjetima”. Ove tri ključne reklamne odrednice očito predstavljaju mješavinu s priželjkivanim marketinškim utjecajem, jer se za oživljeno predstavljanje Marka Pola i moderna postrojenja hladnog tiještenja maslina ne može u isti mah reći da su i kontrolirani, optimalni i autentični. “Autentični” tiješak za masline u ovakvom slučaju isključuje “optimalni”, jedino ako bi se radilo o ambijentu tehničkog muzeja gdje bi postrojenje tiješka zadovoljilo i autentičnu i kontroliranu kvalifikaciju. Likom Marka Pola (na etiketi kao i u popratnom prikazivanju) kao da se teži ocjeni lokalne autentičnosti i svjetske poznatosti i priznatosti, čemu je na postojećem tržištu maslinovim uljem ovakvo postrojenje postalo tehnološkim preduvjetom.

²⁵⁶ “Godišnja skupština TZ Grada Korčule”, s internetskog portala vijesti.hrt.hr na dan 22. prosinca 2005.

²⁵⁷ “Vitezovi, kovači, djeve i coprnice na jedan dan oživjeli povijest”, Vjesnik, 3. ožujka 2008. Navedene su riječi Mladena Houške iz “Zelingradskih vitezova”.

²⁵⁸ “Vitezovi protiv Turaka”, Nacional 19. svibnja 2007.

Druga vrsta kostimirane inscenacije i prezentacije od važnosti za razumijevanje opaženih kulturnih pojava je evokacija nevezana za konkretni povijesni događaj, već za određeno povijesno razdoblje. Među njima se pripremama i izvedbom ističu one koje uključuju i baratanje replikama povijesnog oružja. U Hrvatskoj je 1995. prva osnovana Udruga rapskih samostreljčara, potaknuta povijesnom vezom i prijateljstvom između grada Raba i Republike San Marino odakle im je opremom i savjetima pomogla udruga “*Cerna lunghi archi*” i “*Federazione di balestrieri di San Marino*”. Slikovit poticaj predstavljalo je gostovanje sanmarinskih strjeljčara u Rabu 1969. godine. Nastup domaćih samostrjeljčara se sastoji od izvođenja samostrjeljčarskog turnira, s rapskim povijesnim uzorom iz 1364. Među redovitim nastupima rapske udruge je i sudjelovanje na proslavi državnog praznika Dana nezavisnosti u San Marinu 3. rujna.²⁵⁹ Kako je to predstavljeno u Rabu, proslava ovog državnog praznika u San Marinu ima oblik kostimiranog oživljavanja povijesnog događaja:

“Obranom slobode' prikazali su srednjovjekovni način obrane San Marina koji se uvijek oslanjao na vlastiti narod, odnosno građane. Znak opasnosti od napadača i poziv na obranu u 14. stoljeću bila je zvonjava zvona prvog gradskog tornja u San Marinu i paljenje vatre na vrhu Monte Titana. Na rapskom gradskom trgu 'Lunghi archi' su izveli nekoliko srednjovjekovnih tradicionalnih plesova poput Ronde i Quadriglie, te su prikazali obranu svoga grada u kojoj su sudjelovale i žene noseći strelice koje su u borbi iz lukova ispalili muški članovi udruge. Sve su strijele ispaljene u jednu metu, koju su nakon 'Obrane slobode' uz zvukove bubnjeva pronijeli gradskim ulicama na oduševljenje brojnih turista i gostiju.”²⁶⁰

Udruga je tijekom prvih 10 godina u Rabu nastupila 78 puta, a 42 puta izvan njega.²⁶¹ Rapska priprema 1995. je vrlo zanimljiva jer je kostimiranje pripremljeno na temelju posebno naručenog etnološkog elaborata dr. sc. Jelke Radauš-Ribarić pod naslovom “Tradicijska odjeća dalmatinskog područja”, koji je u rukopisu pohranjen u upravi Grada Raba.²⁶² Na desetu obljetnicu Udruga je objavila knjigu prof. Ive Barića “Rapske viteške igre 1364.” s rezultatima povjesničarskog istraživanja arhivskih zapisa.²⁶³ Voditelj “Rapskih viteških igara” Udruge rapskih samostreljčara ujedno je i voditelj trodnevne “Rapske fjere” koja se od 2002. otvara na dan sv. Jakova. Ova je kostimirana svečanost iduće godine okupila 309 kostimiranih sudionika i 6 udruga, predstavivši 51 radionicu.²⁶⁴ “Rapsku fjeru” je Ministarstvo turizma kao najbolju kulturno-povijesnu manifestaciju 2004. godine nagradilo “Plavim cvijetom”. Osvrćući se tim povodom na atrakciju novinarka je zaključila:

“Mnoge se stvari moraju poklopiti da bi jedna turistička manifestacija u današnje vrijeme žestoke konkurencije na tržištu, doživjela uspjeh poput 'Rapske fjere' koja osim prirodne, autentične srednjovjekovne pozornice, ima i svoju jaku logistiku i

²⁵⁹ “Samostreljčari slave desetu obljetnicu”, Novi list 11. ožujka 2005.

²⁶⁰ “Srednji vijek San Marina došetao u Rab”, Novi list 30. svibnja 2005.

²⁶¹ Udruga u Rabu svake godine redovito nastupa na Dan Grada, Dan državnosti, blagdan zaštitnika Raba sv. Kristofora 27. srpnja i blagdan Vele Gospe. “Za deseti jubilej viteških igara – himna Ljube Stipišića”, Novi list 14. ožujka 2005.

²⁶² Autoričin sažetak u projektnoj databazi znanstveno-istraživačkog projekta “Hrvatski narodni običaji u 20. stoljeću”, šifra projekta 6-05-124: “Na traženje Općine Rab izradila sam elaborat za opremu adekvatnom stilsko-tradicijskom odjećom dalmatinskog područja grupe rapskih streljčara, koja se uz pomoć zbratimljenog San Marina obnavlja u Rabu kao tradicijska manifestacija veoma značajna za rapski turizam. Taj rad predala sam organizatorima 23. siječnja 1995. za korištenje kostimografu (gđa. Bourek).”

²⁶³ “Za deseti jubilej viteških igara – himna Ljube Stipišića”, Novi list 14. ožujka 2005.

²⁶⁴ “Srednji vijek gospodario gradskim ulicama”, Novi list 27. srpnja 2003.

*sudionike kojima je osnovni motiv sudjelovanja prezentacija svoga otoka i njegove bogate prošlosti u najboljem svjetlu.*²⁶⁵ (Isticanje je naknadno.)

Inscenacija kostimiranog povijesnog zbivanja s uporabom prilagođenih replika oružja se od 2000. godine odvija i u neposrednoj organizaciji Muzeja hrvatskog zagorja. “Srednjovjekovni tabor pod Taborom” se upriličava u srednjovjekovnom dvorcu Velikom Taboru u Desiniću, a asocirani konjanički “Viteški turnir” kod Muzeja seljačkih buna i Dvorca Oršić u Gornjoj Stubici. Atraktivne na ovim priredbama uključuju predstavljanje starih obrta, inscenaciju srednjovjekovnog sajma i vojnog logora, zabavljače, viteške borbe mačevima i buzdovanima, te igraonice za djecu i odrasle s gađanjem lukom i strijelom u metu, bacanjem buzdovana u metalni štit, vježbama spretnosti rukovanja bodežom i gađanjem samostrijelom.²⁶⁶ U izvedbama sudjeluju i uposlenici Muzeja seljačkih buna.²⁶⁷ Također i Muzej grada Sv. Ivan Zelina u utvrdi Zelingrad organizira okupljanje kostimiranih skupina koje oživljavaju prizore iz srednjeg vijeka.²⁶⁸ “Viteški turnir” se održava i u Sisku, gdje novinska reportaža iz 2006. godine spominje i sudjelovanje sinjskih alkara.²⁶⁹ Od 2007. se srednjovjekovni sajam s inscenacijom opsade kaštela priređuje i kod Staroga grada u Konjščini. Kako je izvješćeno u medijima, u njegovom podrumu tom je prigodom bila postavljena izložba kaširanih crno-bijelih fotografija etnografskih zona Hrvatske iz Etnografskog muzeja u Zagrebu.²⁷⁰ Lipanjski tjedan “Varaždinskih povijesnih svečanosti” uvriježeno počinje “Dječjim viteškim turnirom” u ambijentu Starog grada.²⁷¹ Arheološka otkrića templarskog karaktera kod Lobora u tom su mjestu načelnika potaknula na osnutak kostimirane skupine templara s prezentacijskim zadatcima.²⁷²

Donekle se razlikuju kostimiranja podražavanih povijesnih vojnih straža i postrojbi. U Dubrovniku je Turistička zajednica koncem lipnja 2004. godine nekoliko studenata²⁷³ honorirala da u posuđenim kazališnim kostimima i rekvizitima srednjovjekovnih vojnika poziraju kod visećih pokretnih drvenih mostova na Vratima od Pila i Vratima od Ploča.²⁷⁴ Do

²⁶⁵ “Američki turisti zapalili se za Rapsku fjeru”, Novi list 9. srpnja 2005. Podnaslov članka je “O uspjehu i vrijednosti ove manifestacije dovoljno govori podatak da gotovo svakodnevno pristižu upiti zainteresiranih sa svih strana, koji bi željeli doći i vidjeti kako se u Rabu živjelo u srednjem vijeku.”

²⁶⁶ Dio “Srednjovjekovnog sajma” su bile i demonstracije obrta. To su 2006. bili: kovač, tkalja, knjigovezac, kaligraf, košaraš i lončar. “Gotove pripreme za ovogodišnji Viteški turnir”, Večernji list 30. svibnja 2006. I pored nesklonog vremena okupilo se više od 2000 znatiželjnika (iz osobne komunikacije s posjetiteljicom, kolegicom Jasenom Lulić-Štorić, 1. lipnja 2006.).

²⁶⁷ “Zlatkomirt Medo IV., iz stubičke družbe Vitezova zlatnog kaleža, zaposlenik Muzeja seljačkih buna u Gornjoj Stubici...”, u članku: “Oživjela viteška prošlost”, Vjesnik 21. svibnja 2007.

²⁶⁸ “U Zelingradu oživljen srednji vijek”, Vjesnik 29. prosinca 2007.

²⁶⁹ “Organizatori su u završnici upriličili i dječji viteški turnir, dok su Šime Strikoman i Igor Mirković snimili milenijsku fotografiju ”Tisuću sisačkih vitezova“. Gledateljstvo je oduševljeno pratilo ansambl HNK iz Osijeka, koji je izvodio arije iz opere Ivana pl. Zajca ”Nikola Šubić Zrinski“. U svečanome mimohodu pripadnika povijesne Gradske straže, paževa, štitonoša i konjanika prvi su put sudjelovali i sinjski alkari, dok je završetak turnira uljepšao nezaboravan pretponoćni vatromet.” Iz članka: “Podno kula Staroga grada završen četvrti Sisački viteški turnir”, Večernji list 18. lipnja 2006.

²⁷⁰ “Srednjovjekovna fešta u Konjščini”, Hina 4. kolovoza 2007.

²⁷¹ “Započinju 13. Varaždinske povijesne svečanosti”, Večernji list 6. lipnja 2006.

²⁷² “U budućnosti će se nabaviti viteške odore i ljudi koji će za to biti educirani dočekivat će turiste i namjernike, te im pričati i voditi ih kroz loborske povijesne i prirodne znamenitosti... Jedna od sekcija bit će i kuburaši, budući da su na tom prostoru obitali grofovi Keglevići, koji su imali poznatu kuburašku gardu.” Iz novinskog članka “Loborci: Bit ćemo templari, Templari: Bit ćete cirkusanti”, Jutarnji list 19. veljače 2007.

²⁷³ “Kad smo krenuli s ovim projektom, jedva smo uspjeli naći mladiće koji će po nekoliko sati stajati na vratima Grada, jer je mnogima od njih bilo neugodno, tako da većina njih niti nije iz Dubrovnika.” Iz članka: “Počasnu stražu svaku noć zalijevaju vodom” (zbog bubnjara s turističkim obavijestima iz pratnje kostimiranih stražara), Jutarnji list 1. lipnja 2006.

²⁷⁴ “Gradska straža oduševila turiste”, Novi list 1. srpnja 2004.

iduće je godine pripremljena koreografirana “izmjena gradske straže”, a osim ljetnih kostima su radi vansezonskih protokolarnih nastupa skrojene i zimski. Kostime je izradila dubrovačka kazališna kostimografkinja.²⁷⁵

“Kreirala ih je poznata kostimografkinja Danica Dedijer kojoj su arhivski materijali poslužili kao ideja vodilja, no cilj nije bio kopirati neke od odora koje su se nosile u vrijeme Dubrovačke Republike. Tako je nastala stilizirana odora Gradske straže, s time što su kostimi izrađeni u ljetnoj i zimskoj varijanti.”²⁷⁶ (Isticanja su naknadna.)

U Dubrovniku to nije jedina kostimirana atrakcija. “Dubrovački trombunjeri” se ističu tradicijom starom tri stoljeća.²⁷⁷ “Gradska straža” je bila potaknuta i jednotjednim “Povijesnim sajmom srednjovjekovne tržnice” koji na Boškovićevoj poljani od 2003. godine upriličava tada osnovana udruga “Ragusevm”.²⁷⁸ Članovi udruge svojim kostimiranjem evociraju aristokratski stalež iz renesansnog razdoblja dubrovačke nezavisnosti:

“Uz ritam bubnjeva i pjesmu Renesansnog zbora 'Vatroslav Lisinski' s karake su se iskricali sudionici Povijesnog festivala, odjeveni u izvorne kostime prohujalih vremena, izazvavši veliku pozornost okupljenih prolaznika i turista (...) Organizatori iz dubrovačke Renesansne udruge 'Ragusevm' trude se svake godine produžiti trajanje Povijesnog festivala i upotpuniti ga brojnim događanjima. Tako će na Boškovićevoj poljani sve vrijeme trajanja Festivala biti postavljena srednjovjekovna tržnica na kojoj će posjetitelji u izvornoj scenografiji podignutih šatora moći uživati u predstavljanju starih zanata i ručnih radova, streličarskim turnirima, kovanju starog novca i brojnim drugim zanimljivostima.”²⁷⁹ (Isticanja su naknadna.)

Među ovakvim skupinama napose se ističu one koje predstavljaju stvarne povijesne postrojbe ili fiktionalne postrojbe kostimirane i opremljene da bi dočarale određeno povijesno vrijeme. Osobitost je ovakvih okupljanja da zatječemo i ona koja svoje korijene okupljanja vuku iz

²⁷⁵ “Nove odore za gradsku stražu”, Slobodna Dalmacija 5. svibnja 2005. i “Dubrovačka novost na pragu turističke sezone”, Novi list 24. svibnja 2005.

²⁷⁶ “Gradski stražari u novim odorama”, Slobodna Dalmacija 24. svibnja 2005.

²⁷⁷ “Oni su članovi Saveza povijesnih postrojbi Hrvatske vojske, od kojih su najstariji Dubrovački trombunjeri - 300 godina. Varaždinski purgari osnovani su prije 253 godine, a najmlađa je Zrinska garda Čakovec.” U članku se očito miješaju godine povijesnih povoda i godine osnutaka udruge: “Varaždinski purgari domaćini povijesnim hrvatskim postrojbama”, Vjesnik 29. rujna 2003.

²⁷⁸ Opisani su i “turisti koji su s radošću isprobavali raznolike igre koje se pružaju na Boškovićevoj poljani, ali i uživali u predstavama, nastupima renesansnih glazbenika i plesača. Osobito je zanimljivo bilo gledati večernji defile renesansnih i srednjovjekovnih vitezova, gospara, plemstva i žonglera Stradunom (...). Ovakva vrsta manifestacije apsolutna je novost u Hrvatskoj, ali u Europi je uobičajeni dio turističke ponude i posebno se posljednjih desetak godina proširila područjem srednje Europe.” Iz novinskog članka: “Dubrovnik privlači povijesne skupine”, Slobodna Dalmacija 30. lipnja 2003. Godinu dana kasnije “... svakog dana od 11 do 21 sat će se na Boškovićevoj poljani održavati zanimljiv program predstavljanja starih zanata, tradicionalnih unikatnih proizvoda i rukotvorina, natjecanje u gađanju iz luka, koncerti srednjovjekovne i renesansne glazbe, predstave s povijesnom tematikom i renesansni plesovi, dok će se misa na latinskom jeziku upriličiti u crkvi sv. Ignacija. Pojava kostimiranih sudionika sajma na glavnoj ulici Stradunu pobudila je veliko zanimanje građana i turista.” Iz novinskog članka: “Srednjovjekovna tržnica u Dubrovniku”, Novi list 2. srpnja 2004. U novijoj izvedbi povijesnog sajma “sudionici [su] predstavili stare zanate, a posjetiteljima ponudili upotrebne predmete, rukotvorine i unikate izrađene na tradicionalan način. Posjetitelji sajma, koji izgledom šandova i šatora te povijesnim kostimima u koje su odjeveni sudionici podsjećaju na prošla vremena, mogu se okušati i u streličarstvu te isprobati kako se nekada koristio buzdovan. Večernji dio programa predviđa koncerte renesansne glazbe, predstave s povijesnom tematikom, borbeno-scenska mačevanja, plesove s vatrom te streličarski turnir.” Iz novinskog članka: “Renesansne vještine osvojile Dubrovnik”, Slobodna Dalmacija 24. lipnja 2007.

²⁷⁹ “Plovidba karakom u renesansu”, Slobodna Dalmacija 24. lipnja 2005.

postrojbi sudjelujućih u Domovinskom ratu. “Karlovačka građanska garda” je inscenirana povijesna postrojba koja je u povijesti nastala 1765./66. godine, a okupljena na podstrek pripadnika 110. brigade HV 1996. godine.²⁸⁰ U Gospiću se dvostruka evokacija stopila u nazivu kostimirane postrojbe “Gradska garda Vukovi”, koju čine prijašnji vojnici 9. gardijske brigade HV a po kostimiranom uzoru Gospićke pukovnije iz 1762. godine. Gardisti su prvi put nastupili prigodom obilježavanja 12. obljetnice oslobođenja Medačkog džepa.²⁸¹ U Varaždinu postoji “Varaždinska građanska garda” koja evocira građansku postrojbu ustanovljenu 1750.²⁸²

U Čakovcu je 2001. osnovana Građanska udruga “Zrinska garda Čakovec” s prvim kostimiranim nastupom održanim nakon dvije godine,²⁸³ a 2007. godine joj se u Vrbovcu pripremao osnutak ogranka.²⁸⁴ Ljeti se u Čakovcu kontinuirano izvode “Dani Zrinskih i Porcijunkule”.²⁸⁵ Kostimirana postrojba iz “Zrinske garde” evocira razdoblje feudalne vlasti Zrinskih u Čakovcu i Međimurju od 1546. do 1671. Odore su kostimografkinje HNK Ika Škomrlj i Dijana Bourek izradile “na temelju povijesnih spisa (...) sličnu onima kakve su nosili Zrinski”. Neposredni povod za kostimiranje ove družine, koju prati i polaganje prisege i uvriježeni zborni poklič, opisan je ovim riječima:

“Upravo je Matičin čakovečki ogranak u drugoj polovici devedesetih godina prošlog stoljeća organizirao pohod obilježavanju Sigetske bitke u mađarskom gradiću Szigetju. Oni koji su išli tamo imali su što vidjeti i doživjeti, a bili su ujedno potišteni i posramljeni. Višednevnim svečanostima naši susjedi Mađari slavili su proboj Nikole Zrinskog iz njihove utvrde.”²⁸⁶

Posebno je zanimljiva postrojba “Povijesna postrojba Kliški uskoci”, koja vrstom oružja i usmjerenošću na narodne nošnje umjesto povijesnih kostima podsjeća na Viteško alkarsko društvo. Potaknuta je prisjećanjima na povijesne događaje iz obrane kliške utvrde i pogibije njenog zapovjednika Petra Kružića 1537. godine. Kostimiranu postrojbu čine dragovoljci Domovinskog rata.²⁸⁷ Na narudžbu ove skupine sukno je izrađeno kod tkalje Milke Lukić iz Šibenika, a vezilački rad je naručen u obrtu “Lipa” kojeg drži Liposava Kuštović iz Prvić Šepurine kod Šibenika.

Ostale novije skupine uključuju Keglevićevu stražu iz Kostela, Trenkove pandure iz Požege, Požešku građansku stražu, Otočke graničare, Vod Hrvatskog sokola iz Osijeka, Turopoljski banderij iz Velike Gorice, Udrugu vitezova zelingradskih, Družbu vitezova zlatnog kaleža iz Donje Stubice, Koprivničke mušketire iz Koprivnice, Frankopansku gardu iz Ogulina, Husarsku gardu Varaždinske županije, Karlovačke građanske garde, Rudarsku četu iz Ivanca, Serđane iz Županje, Sokolsku gardu iz Vinkovaca, Postrojbu Poljičke Republike i Povijesnu postrojbu iz Visa. Osim ovih, članice “Saveza povijesnih postrojbi Hrvatske Vojske”, udruge koja je 2001. osnovana u Požegi, su i skupine poput udruga kuburaša koje po običaju prate

²⁸⁰ “Počasni plotuni na obali rijeke Kupe”, Večernji list 25. lipnja 2006.

²⁸¹ “Vukovi – novi simbol Gospića”, Novi list 12. rujna 2005.

²⁸² “Sablje za dočasnike varaždinske građanske garde”, podatak s internetskog portala www.varazdin-online.com na dan 20. siječnja 2007. Vijest je potaknuta dogradonačelnikovim uručivanjem sablje dočasniciima ove Garde.

²⁸³ Navedeno s internetskog odredišta www.varazdinska-garda.com, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

²⁸⁴ “Vrbovec organizira Zrinsku gardu”, Vjesnik, 8. veljače 2007. U članku se spominje da “Zrinska garda Čakovec” već ima ogranak u Torontu.

²⁸⁵ 2007. godine priređene su 41. po redu. “Povratak u renesansnu prošlost Međimurja”, Večernji list 26. srpnja 2007.

²⁸⁶ Podatak s internetskog odredišta www.zrinska-garda.hr, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

²⁸⁷ “Svečani mimohod Kliških uskoka”, Vjesnik 5. veljače 2007.

navade Velikog tjedna (npr. Udruga kuburaša “Barun Hellenbach” iz Marije Bistrice, Udruga “Složna kubura” iz Pregrade, Klub Kostelska pištola, Desiničke kubure, Kuburaško društvo “Gromovnik” iz Brestovja, Kuburaška udruga Sveti Juraj iz Hlevnice, Kuburaško društvo Leopold Mandić) i druge poznatije folklorne skupine asocirane s oružjem (Viteški red kumpanija iz Korčule, Viteško alkarsko društvo Sinjska alka).²⁸⁸ Kostimirane postrojbe u Europi imaju dva renesansna i jedan romantičarski uzor: švicarsku gardu iz Vatikana (osnovanu 1506.),²⁸⁹ čuvare londonske kule (XV. st.) i grčku predsjedničku gardu Evzones pred Grobom neznanog vojnika u Ateni (po predlošku iz 1821.).²⁹⁰

Kostimiranu atrakciju “Dani Andautonije” u tom arheološkom parku priređuje Arheološki muzej iz Zagreba.²⁹¹ Kao gradska svečanost koja evocira antiku splitska TZ od 2005. koncem srpnja priređuje “Noći Dioklecijana”, s jednostavnim odijevanjem mnogih sudionika i šarolikim programom koji ne isključuje ni klapsko pjevanje, folklorne skupine, mažoretkinje, srednjovjekovno kostimirane skupine ili komičku falkušu.²⁹² Tvrtka “Uzor” je antičku tuniku i togu otprve ponudila kao “opravu” u ambalaži s oznakama ove svečanosti, a dizajnerica je kroj pojednostavnila i za elementarni krojni naputak u novinama. Odjenutima makar u plahte otvoren je ulaz na večeru za “Dioklecijanovim stolom” u podrumima palače.²⁹³ Druge godine je liku antičkog cara pridodan i srednjovjekovni lik svećenika Tome Nigera.²⁹⁴ Treće godine je svečanost obogaćena nastupom talijanske skupine “Storico Romano” s inscenacijama legionarskih vježbi i gladijatorskih borbi, a procijenjen je dolazak oko 40 000 posjetitelja koje je na raznim mjestima uz Rivu zabavljalo 140 izvođača.²⁹⁵ Oživljeni interes za antiku u Splitu je pomogao i nastupu udruge “Gaz” iz Trilja, koja je na osnovi prikaza s nadgrobne ploče iz Garduna rekonstruirala loptačku igru.²⁹⁶

²⁸⁸ Niz udruga je naveden u priopćenju Vojnog ordinarijata RH povodom 15. hodočašća Hrvatske vojske i Policije u Mariju Bisticu 7. listopada 2007. (priopćenje od 4. listopada s internetskog portala vijeti.hrt.hr). Povijesne postrojbe su u povorci slijedile za gardistima 2. gardijske brigade i pripadnicima Specijalne policije koji su nosili više od dvije stotine ratnih zastava iz Domovinskog rata, te za vodom pripadnika HV iz sadašnje vojne misije u Afganistanu.

²⁸⁹ Današnje svečane odore je 1914. kreirao tadašnji zapovjednik Jules Reponde, nadahnuvši se Rafaelovim djelima. Plava i žuta boja su umetnute na zahtjev pape Klementa VII., dok je papa Lav X. dodao crvenu.

²⁹⁰ Počasni stražari su odjeveni u narodnu nošnju planinskog središnjeg i južnog dijela zemlje s prepoznatljivom bijelom fustanelom. Ovakva je nošnja deklarirana uspomena na odjeću pobunjenika (armotoloi, klephtes) iz vremena nastanka moderne grčke republike 1821.-1834. godine, pa se 400 nabora fustanele tumači kao simbol 400 godina pod turskom vlašću. Nošnju je u državni protokol uveo bavarski princ Otto koji je nakon dolaska sa svojim plaćenicima 1833. postao prvim grčkim kraljem, a kao takav se i portretirao odjeven u fustanelu (npr. na otiscima engleskog slikara A. H. Paynea iz 1850-tih). Prizivanje velikih sila u borbi za nezavisnost u Grčkoj (slično kao i u Srbiji, Rumunjskoj ili Bugarskoj onoga vremena) se zbivala u političkoj raspravi između stranaka i pokreta zvanog “*autochtones*” i “*heterochtones*”, a kralj Otto I. je u izumljenom državnom protokolu primijenio obrazac koji je već primijenjivan u svečanostima bavarskog kraljevskog dvora. Na taj način je romantičarski kulturni obrazac izvezen u jugoistočnu Europu, da bi se vratio senzibilizirati javno mnijenje posredstvom Byronovih pjesama ili Evansovih putopisa (Mazower 2000:43 i 89).

²⁹¹ “Kruha i igara”, Vjesnik, 24. travnja 2006.

²⁹² “Rimska borbena kola s carom ući će u Palaču”, Jutarnji list 28. srpnja 2006. “Namjera nam je napraviti novi turistički brand i stvoriti novu ljetnu feštu grada Splita, koja će postati tradicionalna, rekao je producent manifestacije Tonči Šundov”, iz članka “Dioklecijanov šušur po gradu”, Slobodna Dalmacija 20. srpnja 2005.

²⁹³ “Budući da se za kreatorski čin, na žalost, ne možemo inspirirati u Etnografskom muzeju, dizajnerica poručuje da se korisni savjeti mogu pronaći na Uzorovoj web stranici, na adresi www.uzor-st.hr”, navedeno iz novinskog članka “Do toge i tunike i uz malo muke”, Slobodna Dalmacija 21. srpnja 2005. Treće godine ove svečanosti se prodalo više od 500 toga, možda zbog kostimiranog pristupa na večeru. Po članku: “Tisuće plebejaca došle se pokloniti svom caru”, Slobodna Dalmacija 29. srpnja 2007.

²⁹⁴ “U Noći Dioklecijana samo carska gozba”, Jutarnji list 30. srpnja 2006.

²⁹⁵ “Tisuće plebejaca došle se pokloniti svom caru”, Slobodna Dalmacija 29. srpnja 2007.

²⁹⁶ “Rimljani tukli Delmate pred carevim očima”, Slobodna Dalmacija, 13. svibnja 2007.

Na našem istraživanom području je na arheološkom lokalitetu Asseria u Benkovcu gradska Turistička zajednica najavila prisutnost “kostimiranog osoblja koje bi sudjelovalo u prezentaciji povijesnog lokaliteta”.²⁹⁷ TZ Skradina se u proljeće 2005. odazvala na redoviti natječaj kojim tvrtka INA podupire neprofitna poduzimanja s prijedlogom kostimiranja povorke Pavla Šubića koja bi priredila turističku svečanost na arheološkom lokalitetu obnovljene kule Turina nad gradom i na ranijim projektom za posjet prilagođene Bribirske glavice u susjedstvu Skradina, ali na natječaju nisu uspjeli.²⁹⁸ U isto vrijeme je Ekološka udruga “Krka”, koja u okolici grada u rujnu priređuje i FRK (“Festival ruralne kulture”), najavila odazivanje na natječaj kojim bi se namakla sredstva za kostimiranje vodiča po kninskoj tvrđavi. Kostimiranje asocirano kninskoj tvrđavi poduprto je u najavi uprave Grada Knina:

“Zvonimirovi dani, projekt KUD-a 'Kralj Zvonimir', nova turistička i kulturna manifestacija u gradu Kninu: Dana, 19. veljače 2008. godine u gradskoj vijećnici grada Knina održan je prvi informativni sastanak za obilježavanje „Zvonimirovih dana“. „Zvonimirovi dani“, dani su posvećeni kralju Zvonimiru. Program traje 3 dana u kojima će se izmjenjivati razni sadržaji posvećeni hrvatskom kralju Zvonimiru i sve što je s njim u vezi. Događanja će se odvijati na kninskoj tvrđavi.

Prvi dan: svečano otvaranje u večernjim satima uz prigodan program - prvi kninski mjuzikl „Kralj Zvonimir“.²⁹⁹ Tvrđava će biti uređena u stilu jedanaestog stoljeća, šatori, vitezovi sa svim rekvizitima, viteške igre...

Drugi dan: od ranih jutarnjih sati glumci kazališta „Knin“ i dječjeg kazališta Pinokio koji djeluju pri KUD-u, kretat će se i šetati kninskom tvrđavom odjeveni u kostime i hrvatske kninske nošnje jedanaestog stoljeća. U dijelu tvrđave gdje je stolovao kralj Zvonimir, kraljica Jelena Lipa sa svojim kraljem Dimitrom [sic!] Zvonimirom šetati će sa svojom kraljevskom pratnjom. Tvrđavom će neprestano koračati i kraljevski vojnici a dva vojnika stajati će na ulazu tvrđave. Na ulazu će se kovati novac iz doba kralja Zvonimira i biti će platežno sredstvo ta tri dana. Sva novčana transakcija obavljati će se tim novcima. Restoran Tvrđava posluživati će isključivo jela iz tog doba a konobari i konobarice će biti obučeni u kostime 11. stoljeća. Kroz ova 3 dana Ekološka udruga Krka organizira sajam suvenira i proizvoda na istu temu starih zanata i proizvoda, a prodavači će biti odjeveni u kostime 11. stoljeća.

Treći dan: kostimirani glumci, vitezovi, vojnici će i dalje biti cijeli dan na tvrđavi. Na raznim dijelovima tvrđave odigravat će se razna događanja, likovna kolonija na temu kralja Zvonimira i kninske tvrđave, pjesnički i književni susreti s istom temom, a u

²⁹⁷ “Kako kaže direktor Turističke zajednice grada Benkovca, Hrvoje Šestan, gotovo svi putevi na južni Jadran prolaze kroz Benkovac, stoga je za Benkovčane nužno osmisliti turistički sadržaj koji će turiste privoljeti da na svom putu iziđu iz autobusa i zaustave se u njihovom gradu. Cilj nam je pridobiti hotele i turističke agencije da Benkovac stave na kartu turističkih destinacija”, iz članka: “Izrada povijesnih kostima rimskih vojnika”, Elektronički newsletter kulturnog turizma HTZ za lipanj 2007.

²⁹⁸ Iz osobne komunikacije s voditeljicom ureda TZ Karmen Španjol-Bičanić, 1. veljače 2007.

²⁹⁹ “Povodom 932. obljetnice krunidbe Kralja Zvonimira u Domu kulture u Solinu održan je mjuzikl 'Kralj Zvonimir' novoosnovanog kazališta 'Knin'. Pri kazalištu djeluju amateri koji su se kroz taj projekt prvi puta susreli s daskama koje život znače, a pridružili su im se i dječji folklorni ansambl 'Zvončići' te 'Show Time' KUD-a Kralj Zvonimir iz Knina. Radi se o prvom kninskom mjuziklu čiji je inicijator Nada Hrzić (potpisuje i scenografiju), a potporu joj je pružilo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa kroz projekt edukacije djece i odraslih o hrvatskoj kulturnoj i povijesnoj baštini. Premijeru je mjuzikl doživio 4. listopada [2007.] u Kninu, a kako napominje Ante Nadomir Tadić Šutra koji potpisuje tekst, scenarij, režiju te glavnu ulogu, dok je glazbu napisao Davor Jašek. Tehnički dio izvanredno je odradio Tvrtko Kaić. (...) Posebna pozornost u predstavi posvećuje se starom hrvatskom jeziku, iako je Šutra napravio kombinaciju starog i standardnog jezika da bi bio prihvatljiviji publici, posebice djeci kojoj je predstava prvotno i namijenjena.” S internetske stranice nadahrzic.blogspot.com/2008/02/prvi-kninski-mjuzikl-kralj-zvonimir.html, postavljeno 21. veljače 2008.

večernjim satima je završna svečanost - izložba radova sa likovne kolonije, pjesnička večer – pjesme na temu Knina, tvrđave, kralja i kraljice nastalih za vrijeme ove manifestacije, pjevanje pjesama iz mjuzikla...

Cijela ova manifestacija će biti u stilu 11. stoljeća, a posjetitelji će čim uđu na glavna vrata tvrđave imati osjećaj da su zakoračili u Zvonimirovo doba.

*Ciljevi ovog projekta su kninsku tvrđavu učiniti atraktivnom za posjetitelje, ne samo za turiste već i za građane grada Knina. Ovu manifestaciju učiniti tradicionalnom, upoznati prije svega pučanstvo grada Knina a zatim i turiste s poviješću, tradicijom i kulturnom baštinom hrvatskog kraljevskog grada Knina.*³⁰⁰

Vrlo je zanimljivo da “Zvonimirovi dani” nastaju u krilu gradske folklorne skupine koju pod imenom istog kralja sačinjavaju današnji stanovnici grada, doseljenici iz mnogih mjesta izvan Knina.³⁰¹ U istoj je skupini ožujka 2005. bila potaknuta izrada narodnih nošnji za folklornu i pjevačku sekciju,³⁰² a izradu nošnje za nastupe je najavila i muška klapa iz Knina.³⁰³

U Šibeniku je prvu ideju kostimirane inscenacije srednjovjekovnog ambijenta 2003. predstavio g. Goran Žonja, poduzetnik šibenskih korijena iz zagrebačke tvrtke Ekotours. U poslovnoj viziji ove tvrtke radilo bi se o nautičkom sajmu na mjestu uklonjene tvornice uz obalu, koji bi u prezentaciji brodograditeljske baštine imao svoje kostimirane domačine. Ideja nije ostvarena.³⁰⁴ Na poticaj Ureda za gospodarstvo Uprave Grada Šibenika 10. ožujka 2005. je osnovano 11-člano “Povjerenstvo za pripremu i organizaciju fešte Srednjovjekovni šibenski sajam”, s predstavnicima upravnih, kulturnih, obrtničkih i turističkih organizacija. Praktične radnje su vođene iz Uprave Grada, gradske Turističke zajednice i gradskog Udruženja obrtnika. Prvi programski nacrt pročelnika Ureda za gospodarstvo iz studenog 2004. predviđenu svečanost opisuje na idući način:

*“Srednjovjekovni [sic!] šibenski sajam je manifestacija koja bi svim posjetiteljima, turistima i građanima približila način života i gastronomska jela iz tog doba. (...) U manifestaciji bi se posebna pozornost dala tradicionalnoj kulturnoj sceni sa dva do tri kratka scenska nastupa grupa glumaca u nošnjama, pjesmom i šetnjom otpjevati i odsvirati srednjovjekovne [sic!] i stare šibenske narodne pjesme (Madrigalisti, šibenske klape), prikazati scenu sajma (fanfare, žongliranje...), ispričati značaj nekog od Šibenčana ili obitelji iz srednjeg vijeka. Također bi se prikazala manufakturna proizvodnja: klesarstvo, drvodjelstvo, bravarija, tkanje i pletenja nošnja i dr., pletenje težačkih košara, i dr. Ujedno s ugostiteljskim sadržajima, vizualno, mirisno i konzumiranjem jela tog doba (...). U tim danima bi se trgovine, ugostiteljski i drugi prostori uključili u istu manifestaciju da bi se napravila atmosfera naših pradjedova i prabaka.*³⁰⁵

³⁰⁰ Ovaj nacrt programa nalazi se na internetskoj stranici članice folklornog KUD “Kralj Zvonimir” i pokretačice “Zvonimirovih dana” Nade Hrzić: nadahrzic.blogspot.com/2008/02/zvonimirovi-dani-projekt-kud-kralj.html, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008. Kraća verzija je u službenoj najavi na internetskom portalu uprave Grada Knina pod naslovom “Zvonimirovi dani” uvrštena 20. veljače 2008.

³⁰¹ U gradskoj župi su do 2002. godine evidentirana naseljavanja vjernika iz 118 različitih župa, uglavnom iz Bosne i Hercegovine. Podatak iz osobne komunikacije za koji zahvaljujem gospođi Anđeli Jurčević, lipanj 2003.

³⁰² “Kninjanka”, Šibenski list 18. ožujka 2005.

³⁰³ “Čalma”, Šibenski list 4. veljače 2005.

³⁰⁴ Podatak iz osobne komunikacije u Muzeju s g. Žonjom, ožujak 2003.

³⁰⁵ “Scenarij Srednjovjekovnog šibenskog sajma”, nedatirani rukopis u arhivu Etnografskog odjela Muzeja grada Šibenika, svezak “Srednjovjekovni sajam”.

Na depljanu kojeg je pred “Drugi međunarodni srednjovjekovni sajam u Šibeniku” prije turističkih sajмова početkom 2005. objavila Turistička zajednica Grada Šibenika, opis na licu tiskovine pojašnjava:

“Sajam pučana i težaka otvoren svim dobronamjernicima, domaćima i gostima, vratit će događaje i prizore iz renesansnoga vremena pa će na trenutak na šibenskim kalama i trgovima oživjeti likovi ljudi čiji portreti krase vijenac na apsidama katedrale Sv. Jakova.”³⁰⁶

Pred Srednjovjekovni sajam 2006. je na inicijativu Uprave Grada Šibenika kostimiranoj povorci pridružena i kostimirana povijesna gradska straža, sastavljena od članova šibenskih udruga branitelja iz Domovinskog rata.³⁰⁷ Ovim se sudionicima po povjesničarskim naputcima u lokalnoj radionici izrađeno i oružje: helebarde, samostrijeli i grudobranske (krupne tvrđavne) arkebuze. Kostimiranja su načelno ciljala na vrijeme u kojem se izgrađivala katedrala, s periodom uposlenosti Jurja Dalmatinca kao kronološkim okvirom kakav je omogućavao kostimirani nastup glumca u ulozi slavnog kipara, na samoj katedrali potpisanog kao njen arhitekt. Polazna ideja “oživljavanja portreta s katedrale” s nadopunjavanjem likova pod portretima u praktičnom smislu je imala koristi od stokade koja je pratila izložbu sjevernodalmatinskih narodnih nošnji i kulture odijevanja od veljače do listopada 2002. Stokada je imala izgled paravana s gornjim rubom u vidu patinirane plastične replike kamenog vijenca portreta s katedrale. Za taj su prikaz bili izabrani portreti s ogavljljima povezivim s temom izložbe. Osam portreta s čuvenog donjeg ukrasnog vijenca katedrale bilo je prikazano sučelice ulici, s likom pučanina pod crvenkapom i mijehom pod rukom u sredini kompozicije. Dva portreta s višeg ukrasnog vijenca (jedan od njih pučanin pod crvenkapom) na sjevernom pročelju katedrale bila su iza kuta u kompoziciji tkalačkog ambijenta. Na stokadi se nije uspjelo izvesti otvorene prostore za umetanje glava posjetitelja, pa je nakon 2002. pohranjena u muzejski depo. Likovne rekonstrukcije odjeće tih figura (osim većeg lika pučanina)³⁰⁸ bili su prvi predlošci za krojenje kostima sudionika povorke srednjovjekovnog sajma.³⁰⁹

Niz etnografskih dodirnih točaka na samoj se svečanosti upotpunjuje primijenjenim načinom kretanja gradskim prostorom. U gradu postoje tri uobičajena načina kretanja u pješačkoj povorci. U pogrebnim povorkama za preostale ukope na starom gradskom groblju Sv. Ane kratko se hoda od mjesta okupljanja, proširenja pred vatrogasnim domom, kroz ulicu Put groblja i stepeništem Pod tvrđavom do ulaza u groblje. U vjerskim procesijama,

³⁰⁶ Na stražnjoj strani ovog deplijana iz 2005. dva su fotografirana motiva: kupola katedrale i srebrno puče (toka) muške narodne nošnje. Iduće je godine na tom mjestu proširena informacija o Turističkoj zajednici, a u fotografskoj pozadini je samo isti prizor katedrale.

³⁰⁷ Uprava je na popunjavanje kostimirane povijesne gradske straže pozvala Udrugu hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata Šibenik (osnovana 1992. godine), arbitrirajući među sudioničkim i stradalničkim udrugama. Među lokalnim sudioničkim udrugama od 1992. godine postoji i, primjerice, Udruga Hrvatskog časničkog zbora grada Šibenika koja po odredbi iz statuta, među ostalim, i “istražuje vojnu povijest Hrvata” (podatak s internetskog portala www.udruga.hr, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008. godine).

³⁰⁸ Lik pučanina u glavnoj skupini se odnosi na portret koji je, među ostalima, zamijenjen u obnovi katedrale 1850. Stoga je njegova odjeća likovno rekonstruirana u izgledu tog vremena.

³⁰⁹ Nadoslikavanje figura pod replikama kamenih portreta s katedrale učinjeno je najviše po likovnim predlošcima, a manje po arhivskim pojedinostima. Ženski portret s ukrasnom čelnom vrpcom pored portreta pučanina na gornjem vijencu isti je kao na fresci Minervinog trijumfa koju su u palači Schifanoia 1470. godine u Ferrari naslikali Cosimo Tura i Francesco Cossa. Svjetovni program vijenca portreta šibenske katedrale, vrlo neuobičajen u povijesti umjetnosti, uglavnom je kombiniran s likovima iz niza svjetovnih scena sa freski iz kaštela Challant u mjestu Issogne (Aosta) u blizini Torina, napose u scenama tržnice i apoteke. Freske su nastale između 1489. i 1502.

najmarkantnije na Tjelovo, iz katedrale se Kalelargom izlazi na Poljanu i vraća uz obalu. Treća je vrsta povorke karnevalska. Povorka se formira u novom dijelu grada na Vidicima i za oko pola sata prolazi ulicom do Poljane gdje se čita presuda Krnji, da bi se potom sišlo na obalu i zapalilo Krnju. Ova povorka uključuje i motorna vozila, najčešće samo kamiončić-trokolica koji prevozi veliku lutku Krnje, no sudionici u pravilu hodaju. Okupljanje povorke u Srednjovjekovnom sajmu podsjeća na formiranje karnevalske povorke. Povorka uključuje tematski kostimirane skupine (gostujuće tematske grupe i lokalne kružoke),³¹⁰ u kretanju se ne zastajkuje kao na postajama tjelovske procesije, a stizanjem kostimirane povorke na cilj počinje igrokaz – u karnevalu ismijavajuće suđenje, a u sajmu različiti inscenirani sadržaji.³¹¹ Razlika između karnevalske i sajmene povorke, osim u sadržaju, jest da se prva kreće od ulaza u grad do Poljane na ivici povijesnog središta a druga od Poljane kroz Kalelargu do povijesnog Gospodskog trga pred katedralom. Pri prvom sajmovanju 2005. godine gotovo da se može govoriti i o djelomičnoj karnevalizaciji povorke, jer su pojedini građani u želji za sudjelovanjem izuzimali i kombinirali dijelove odjeće na neobične načine.³¹²

Po navedenim primjerima se može razabrati da su opisane nove vrste kostimiranja bile potaknute stranim uzorima poput kostimiranih počasnih straži ili gostovanjem kostimirane samostrjeličarske udruge u protokolarnom gradu-prijatelju. Respekt prema kostimiranim postrojbama, uključivo i s koreografiranim inscenacijama poput izmjene straže, bio je osnažen institucionaliziranim tradicijama poput Alke čiji su članovi sudjelovali i na najvažnijim vojnim mimohodima.³¹³ U takvim okolnostima su kostimirane povijesne postrojbe percipirane kao dio vojne povijesti poput ratnih zastava iz istih povorki. Vjerojatno je važno jamstvo javnom dignitetu inscenacija oružničkih povijesnih kostimiranja pružilo ustrojavanje kostimirane postrojbe 1990. godine s paradnom izmjenom straže pred Banskim dvorima na Markovom trgu u Zagrebu.³¹⁴ Kako je kasnije opisano, svečani pokreti straže su

³¹⁰ Na sajmu 2005. godine sudjelovala je skupina vezana za sokolarski centar, s kostimima vezanima za poznije povijesno razdoblje. Na sajmu 2006. godine je sudjelovala ženska skupina koja je svoje kostimirano sudjelovanje sama pripremila. Na sajmu 2007. godine sudjelovala je kostimirana skupina učenika i učiteljica srednje škole za obrtnička zanimanja, kao i udruga "Arlekin".

³¹¹ Na sajmu 2005. godine inscenirano je Jurjevo potpisivanje ugovora za izgradnju katedrale pred biskupom i civilnim vlastima šibenske komune. Na sajmu 2006. godine insceniran je protokol pozdravljanja i darivanja ugošćenih kostimiranih skupina.

³¹² Najneobičnije odijevanje koje sam vidio bilo je kod djevojke koja je nad pojasom bila odjevena samo u "peturinu", tj. natprsnicu iz ženskog građanskog kostima s konca XIX. i početka XX. st. u namjeni plastrona iz građanskog odijela ili "zalistavca" između košulje i prsluka ili kaputića iz narodne nošnje. Tu je peturina, kao i u drugim primjerima izoliranja takvog odjevnog predmeta kakvi se povremeno mogu primijetiti u modi, postala Baudrillardov simulakrum posve oslobođen svojeg prijašnjeg značenja i spreman na neočekivana nova uklapanja. Primjer inverzije vrednovanja u tradicijsko-modnom ambijentu odijevanja v. i u novinskom pregledu kostimiranja ženskih klapa na Festivalu dalmatinskih klapa u Omišu, gdje je odijevanje klape "Skradinke" s nekad otmjenim crnim modnim "paletunom" okarakterizirano kao "skromno" dok je kod druge klape "gospodskim" opisan stil iz plesnih salona između dva svjetska rata. Novinski članak "Moda i Pjaceta", Slodobna Dalmacija 18. srpnja 2000. godine.

³¹³ Primjerice, na mimohodu na Jarunu 30. svibnja 1995. koji je nakon postrojavanja Zbora narodne garde na stadionu NK "Zagreb" 28. svibnja 1991. bio vjerojatno najvažniji događaj ove vrste u novijoj hrvatskoj povijesti. U mimohodu su sudjelovali, na jednoj strani povijesne stvarnosti, pripadnici hrvatskih povijesnih postrojbi s alkarima kao najbrojnijom skupinom, a s druge strane je mimohodom javnosti pokazan najmoderniji protuavionski raketni sustav čije je prisustvo zasigurno utjecalo na izostajanje zračne podrške pobunjenim snagama u predstojećim borbama. Poruka poslana posredstvom televizijskih ekrana objedinjavala je i crtu povijesnog kontinuiteta i tehnološke osposobljenosti, obje u kompleksnom iskazivanju prava na suverenitet i njegovo susjedsko neopovrgavanje.

³¹⁴ Uopće je sudjelovanje u državničkom protokolu znatno mijenjalo ruktovorne izvedbe. Tkanina za počasnu stražu na Markovom trgu kupljena je u Engleskoj, svila za alkarske odore u obnovi 1978. kupljena je u Veneciji a pretpostavlja se da su alkari prvi put dobili jednoobraznu tkaninu za hlače kao dar cara Franje Josipa. Vezilački rad za vrpcu na vijencu svečani doček Plavog vlaka s posmrtnim ostacima predsjednika države u Zagrebu 1980.

koreografirani po napatku baletnog redatelja Milka Šparembleka³¹⁵ a kazališna je kostimografkinja Ika Škomrlj kostime kreirala po više povijesnih predložaka:

*“Nabavili smo razne knjige i počeli ih proučavati. Sjećam se sastanka s Tuđmanom u Vili Pongrac kada smo predočili prva rješenja. Bio je tamo i general Špegelj. To je bio vojnik obučen u surku koja je imala boju austrijske vojske iz Prvog svjetskog rata i s kapom koju sam stvorila pod raznim utjecajima. Tuđman je odmah rekao da to nije ta kapa i da izgleda previše turski, a ja sam mu odgovorila da su to nosili naši graničari iz 15. stoljeća. Nije mu se sviđalo ni što je surka plave boje. Sva sam se bila prestrašila: Tuđman je bio u pravu oko boje, hrvatska boja kroz povijest je crvena, a ne plava. Po tome se razlikovala od Turaka, koji su bili zeleni i plavi. Teške sam volje prihvatila crvenu boju jer podsjeća na komunizam.”*³¹⁶

Hobistički i rekreativni interes ovdje nije imao podstreke poput onih iz godina stvaranja širokog društvenog zanimanja za kostimirane inscenacije povijesnih razdoblja, gdje su kostimirani “*themed events*” gajeni u kulturi dokolice i često među kreativnim hobistima zanimanima i za znanstvenu fantastiku.³¹⁷ Kostimirane inscenacije su kod nas iskazivale nacionalni suverenitet kakav prije nije bilo moguće simbolizirati na takav način,³¹⁸ gdje narodna nošnja nije bila posve prikladan nositelj simboličkog značaja. Ona je bila intenzivno uključena u ranija osnaživanja integrativne ideološke poruke “bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti” kao političkim programom koji se poticao iskazivati u repertoaru i kostimografiji scenskih nastupa folklornih skupina. Za razliku od grčke počasne straže u narodnim nošnjama, ovdje se ideološki iskaz tako kostimiranih skupina po obrascu prijašnjeg kulturnog programa smatrao kontaminiran. Zanimljivo je primijetiti da se tu uspostavila simbolička razdjelnica između isticanog pojedinačnog nošenja narodne nošnje, poput scenske uloge guslara Mile Krajine prigodom simboličkog darivanja novorođenčeta nakon prvog zasjedanja demokratski izabranog Sabora 30. svibnja 1990. godine na Jelačićevom trgu u Zagrebu, i javne percepcije skupnog kostimiranja koja je u slučaju počasne straže pred narodnim nošnjama iz grčkog uzora favorizirala drugi povijesni predložak. Mogli bi reći da je pretegnulo uzimanje za uzor zapadnih obrazaca poput vatikanskog ili londonskog.

Slijeđenjem primjera s Markova trga, na promatranom se terenu srednjovjekovnog kostimiranja kakvo uključuje i naoružanu gradsku stražu pred šibenskom katedralom jedno do

bio je naručen u samostanu sestara uršulinki, koje su narudžbu isprva odbile zbog stradanja sestara nakon 2. sv. rata (iz osobne komunikacije s tekstilnom restauratoricom prof. Mirom Ovčarić Kovačević 2. lipnja 2004.). Dignitet kostimiranoj pojavi na istaknutim događajima poput ispraćaja i pogreba, poput određenih oblika muziciranja i konkretne pjesme na zagrebačkom dočeku Plavog vlaka ili pjesme na pokopu predsjednika Tuđmana 1989. godine, snažno afirmiraju javnu percepciju o dostojnosti kulturne forme.

³¹⁵ U dijelu hrvatske javnosti ta se svečana izmjena straže pamti kao metafora ceremonijalnog zastranjivanja: *“Apsurdno je da netko 2008. nasilno utjeruje identitet Hrvatske. Ona je to što jest, članica Vijeća sigurnosti UN-a, priznata prije 16 godina. Ovo slično Tuđmanove baletane s Markova trga’ - kažu na javnoj televiziji.”* Navedeno iz novinskog članka “Hoću 'Moju domovinu' i vatromet, pa nek Srbi vide”, Jutarnji list 14. svibnja 2008.

³¹⁶ *“Jedini trenutak kada sam pomislila da ću napustiti kazalište bilo je kada sam se počela baviti odorama hrvatske vojske. Tuđman je želio napraviti institut koji bi okupio ljude raznih profila koji bi se bavili poviješću. Bila sam spremna napustiti kazalište zbog rada u tom povijesnom institutu. No, nije došlo do stvaranja tog povijesnog instituta pa ja nisam napustila kazalište”,* navedeno iz novinskog intervjua: “Ika Škomrlj - 50 godina rada kreatorice čarobnih kostima”, Nacional 1. svibnja 2006.

³¹⁷ Dio poruke pod naslovom “1968 SCA views of medieval clothing” s internetskog raspravišta “*Historical costume mailing list*” od autorice po imenu Carolyn Kayta Barrows (kayta@frys.com) na dan 5. rujna 2005.

³¹⁸ U federativnom razdoblju je jedina gardijska atrakcija prije 1980. bila u Vojnom muzeju JNA na Kalemegdanu u Beogradu, a kasnije pred predsjedničkim grobom u Kući cvijeća na Dedinju u Beogradu. Jedina gardijska postrojba bila je asocirana predsjedničkom i državničkom protokolu u glavnom gradu federacije.

drugog može vidjeti paradoksalan odnos odjevnih pojedinosti obnovljenih iz predindustrijske prošlosti: na Meštrovićevom spomeniku iz 1961. godine lik Jurja Dalmatinca obuven je u opanke i terluke ne bi li u napetom vremenu na pola puta između Tršćanske krize 1953. i Osimskih sporazuma 1975. godine katedralni protomajstor bio jasno predstavljen kao dijete domaćeg naroda,³¹⁹ dok se pod njim u naše vrijeme na gradski blagdan plješće rekonstruiranoj atrakciji tvrđavne straže iz vremena početka gradnje katedrale – koja je po ustaljenoj politici mletačke vlasti uključivala isključivo strane najamnike ne bi li mletačka uprava za obranu grada pri ruci imala oružanu silu u isti mah pouzdanu i za moguće intervencije unutar samog grada.³²⁰ Isti sadržaj iz prošlosti u dvije je prilike protumačen na dva nasuprotna načina, prepoznatljiva po rekonstruiranim odjevnim inventarima, i svaki u potrebama svojeg vremena.³²¹ Bez mnogo nagađanja bi mogli pretpostaviti kako bi Gradska straža iz 2006. godine u vrijeme postavljanja Meštrovićevog spomenika bila protumačena kao povlađivanje talijanskom presizanju, dok bi danas glumac u odjeći ponovljenoj sa spomenika među drugim kostimiranim predstavljacima tog vremena bio izuzetak jer inače nitko nije obuven u opanke iako ih Stošić iz šibenskih listina XV. st. prepoznaje na nogama ne samo težaka i zidara, već i redovnika i redovnica.³²² U današnjoj se ponudi za “*re-enactment*” i “*SCA*” iz internetskih dućana fizički smještenih u Poljskoj, Češkoj, Njemačkoj, Italiji i drugdje može naručiti gotova obuća izrađena po srednjovjekovnim likovnim predlošcima gotovo uvijek vezanima za plemićki život.³²³

Rekonstruiranje odjeće na Meštrovićevom spomeniku Jurju Dalmatincu i u današnjim zbivanjima na povijesnom Gospodskom trgu pred njim pomažu nam razlučiti dvije vrste govora o prošlosti. Jednim se odgovara na pitanje da li je nešto izvedeno na točan ili na netočan način, a drugim se odgovara na pitanje da li je to izvedeno na ispravan ili na kriv način. Iako potonja formulacija može uključiti i prvopostavljenu vrstu pitanja, pa se takvo što pri kratkim obrazloženjima i podrazumijeva, ravnanje između “pravog” i “krivog” nije činjenične već moralne naravi. Pitanje o “ispravnosti” kulturne prakse smjera na motivaciju njegovog nositelja, a ne na njegovu upućenost u dokazane činjenične okolnosti. Da li je nositelj kulturne prakse ispravno ili krivo motiviran, odgovor može dati svako vrijeme za sebe jer neki odgovori (iako možda i točni) ne bi mogli biti “ispravni” u raznim prilikama. Na ovaj način sadašnjica uvijek iznova tumači i u smislu novih kulturnih praksi proizvodi prošlost. Ona je ne može promijeniti vremeplovnim uplitanjem u fakte, već nam pred njima svaki put mijenja kut gledanja, osvijetljenost i osjenčenost predmeta.

³¹⁹ U vrijeme obnove u ratu porušene gradske Vijećnice, koja se nalazi iza ugla do samog spomenika, nisu obnovljeni latinski natpisi na gornjem ukrasnom vijencu. Fragmenti stare vijećnice s dijelovima ovih natpisa danas se mogu vidjeti u okolici, korišteni kao ad hoc kamena sjedala. Obnova se koncem 1940-tih godina zbivala u vrijeme znatnog zatezanja političkih odnosa zbog određivanja pripadnosti Trsta, obaranja američkih aviona nad Slovenijom itd.

³²⁰ U gradskoj se arhitekturi ova okolnost prepoznaje u dvojnomo bedemu koji je utvrđenim stepeništem povezivao utvrdu sv. Mihovila s lukom, prolazu branjivom kako prema vani tako i prema unutrašnjosti grada. Usp. otvorenost Minčete prema unutrašnjosti Dubrovnika.

³²¹ Uz ovakve arbitrarne odluke usp. ceremonijalno odijevanje kao očitovanje političke moći, Schneider 1987:412. “*Odjeća spremno postaje točkom iskrenja različitih suprotstavljenih vrijednosti, hraneći nadmetanja u povijesnim sučeljavanjima, u interakcijama među društvenim slojevima, između rodova i naraštaja, i u odskorašnjim globalnim kulturnim i ekonomskim razmjenama*” (Hansen 2004:372).

³²² Ravajući se podatcima iz disertacije Naile Ceribašić na ovaj bi vremeplovski način mogli spekulirati kako današnje klape (s ustaljenim harmonizacijama i povremenim instrumentalizacijama) na nastupima Seljačke sloge iz 1930-tih ne bi uspjele proći ni izlučni krug jer bi se doimale previše talijaniziranima. I jedan i drugi pokret zanimanja i obnavljanja tradicije svoju je kulturnu praksu oblikovao u skladu s potrebama vlastitog vremena.

³²³ Popularan internetski naputak za ovakve primjene je stranica “*Footwear of the Middle Ages*” koju je I. Marc Carlson otvorio na adresi <http://www.pbm.com/~lindahl/carlson/shoehome.htm> (datum zadnjeg posjeta 18. rujna 1997.), a danas na <http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson/shoe/shoehome.htm>, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

Prethodni dio naše rasprave o moralnom karakteriziranju odijevanja i nošenja narodnih nošnji daje nam naslutiti da takav način govora, u slučaju ovog istraživanja, u stvari nastavlja komunikacijski kôd vezan za kulturu odijevanja kako u prošlosti tako i danas. Uvijek se odijevamo na način koji je makar dijelom “točan” (npr. lanenim tkaninama ljeti ili krznenim predmetima zimi, dobrim krojenjem itd.), ali koji je posve sigurno u svim slučajevima “ispravan” (nerasparan, održavan, pristojan itd.). Stoga su selektivna i arbitrarna posezanja za prošlošću po mjeri kasnijih vremena, u stvari, nastavak onoga što je s odjećom bilo moralno ispravno činiti i u predmetnom društvu.³²⁴ U kostimiranim povijesnim inscenacijama pri kakvima se ugleda na ceremonijalne ili rekreativne kulturne prakse sa Zapada u vrijeme pred primitak u EU opanci očito nisu ispravan dio odjevne rekonstrukcije, iako su povijesno točni. A nakon iskustva zasebne Riječke države prije 2. sv. rata i Tršćanske države nakon njega, opasnosti izbijanja vojnog sukoba na toj granici ujesen 1953. godine i s kolektivnim pamćenjem koje čak i danas među pasatističkim krilaticama ima poklik “Trst je naš!”³²⁵ nekakvoj rekonstruiranoj Gradskoj straži stranih najamnika koji primaju zapovijedi na mletačkom nikakve “točnosti” te vrste ne bi pomogle da postane i “ispravna”. Na ovaj važan aspekt problema vratit ćemo se u zaključku.

U samoj organizaciji kostimirajućih inscenacija u određenoj mjeri praktičnih rješenja se povelu za ranijim kostimiranjima kakva su bila pri izrađivanju narodnih nošnji za potrebe scenskih nastupa folklornih skupina. Osim naručivanja tekstila, korišteni su i raspoloživi lokalni obrtnici i rukotvorci iz kućne radinosti koji su već radili za potrebe folklornih ansambala ili pjevačkih skupina. S izrazom “narodna nošnja” se zbiva dvojaki proces. I među folklornim skupinama se pod utjecajem nazivlja od prve kostimirane paradne straže iz 1990. preko vojnog službovnika zna mijenjati riječju “odora”, ali u jezičnom osjećaju nikad kao “narodna odora”. Kod novih se kostimiranja ipak može sresti i korištenje riječi “nošnja”, npr. za likove srednjovjekovnih pučana, što je projekcija pojma skovanog u okolnostima XIX. st. na ranija stoljeća. Kostimirane atrakcije se vezuju za resurse iz kulturne povijesti što omogućuje interpretirati i antičke lokalitete, ali se u tim slučajevima posve napušta riječ “nošnja”, rjeđe se koristi i sama “odora”, pa se pored riječi “kostim” može primijetiti i posezanje za riječju “oprava”.

U praktičnim organiziranjima kostimiranih svečanosti se radi izdašnosti sadržaja često poseže za gostujućim tematskim skupinama, koje su rijetko kada kostimirane upravo za ciljani

³²⁴ Moglo bi se reći i to da su takve današnje prakse sukladne shvaćanju folkloru kao kompleksne i nehomogene kulturne pojave generirane društvenom stratifikacijom u kojoj proturječja nisu prisutna iznimno već redovito, kako su na to upozorili talijanski autori; v. Rihtman-Auguštin 1988:54.

³²⁵ “Tršćanske ulice” bile su dijelom mnogih jugoslavenskih gradova, pa tako i u Zadru i Šibeniku. “Život damo, Trst ne damo”, “Druže Tito će si, će si, nasred Trsta top donesi” i druge slične krilatice bile su mobilizacijskog karaktera, njima se kanalizirala najšira društvena motivacija. Knjigu pod naslovom “Trst je naš!, Boj Slovencev za morje 1848-1954.” je tršćanski profesor i slovenski akademik Jože Pirjevec javnosti predstavio 2008. godine: “Sem izbral ta naslov, ki je očitno nekoliko provokativen, tudi zaradi tega, ker sem želel poudarjati legitimnost slovenskega nacionalizma ob italijanskem v Trstu. Urednik knjige Gorazd Bajc je predlagal, da bi bilo lepo, če bi imeli sodobnejše geslo 'Trst je tudi naš', oporekal pa mu je tržaški športni novinar Saša Rudolf.” Navedeno iz članka “Trst je naš!”, Vest (Ljubljana), 9. travnja 2008. “Kot je povedal avtor, želi z njo poleg orisa zgodovinskega dogajanja sporočiti tudi, da lahko Trst danes znova zaživi in dobi svojo vlogo samo v sodelovanju s Slovenci”, navedeno po članku “Izšla je knjiga z naslovom Trst je naš!” objavljenom 10. travnja 2008. na internetskom odredištu http://www.stajerc.com/index.php?option=com_content&task=view&id=700&Itemid=79, datum zadnjeg posjeta 1. srpnja 2008. Obrazloženje krilatica “Trst je naš” i “Trst mora biti naš” Saše Rudolfa s navedenog predstavljanja knjige v. pod naslovom “Trst je naš!” na internetskoj pohrani video-prinosa <http://www.youtube.com/watch?v=qfH67cL1SBs>; datum zadnjeg posjeta 1. srpnja 2008.

domaćinov kronološki obzor.³²⁶ Takve okolnosti daju razumjeti i sudjelovanje raznolikih folklornih skupina u narodnim nošnjama iz XIX. ili XX. st. na kostimiranim inscenacijama srednjovjekovnih svečanosti. Nedosljednosti u kostimiranim skupinama kakve ne bi prošle u izlučnom procesu Smotri seljačke sloge između dva svjetska rata niti po propozicijama *SCA* ili *RenFaire* proteklih desetljeća, poput gospodskog lika u skupini pučana druge epohe ili recentnog pučana u aristokratskoj povorci, ne gledaju se prijekim okom jer bi po strožim odmjeravanjima povorka mogla opustjeti a atrakcija okopnjeti. Ovdje razliku od prijašnjih situacija s folklornim skupinama predstavlja to što je polazištem za kostimiranje scenskog ansambla mogla biti već korištena ili zabaštinjena odjeća, dok u kostimiranjima za davnija povijesna razdoblja treba namaknuti posebnu, inače nenošenu odjeću. To pred njenog nositelja postavlja posebne materijalne zahtjeve, a dosljednu organizaciju kostimiranog događaja čini težom.

U petnaestak godina ovih novih vrsta kostimiranih inscenacija u Hrvatskoj, bez čijih razumijevanja ne možemo cjelovito prići istraživanoj temi, uspostavljen je raznolik izbor događaja i predložaka za iduće prakse. Ravnajući se anglofonom razdjelnicom između kostimiranih inscenacija tipa “*re-enactment*” (kostimirano izvođenje povijesnog događaja) i “*re-creation*” (oživljavanje povijesnog kostimiranog ambijenta, sa scenom *SCA* kao inačicom s posebnim zasadima), može se zaključiti da se jasna crta može povući samo pred manjim dijelom svečanosti koje se izrijekom vežu za evociranje povijesnih događaja ili lokaliteta. Koliko god se među brojnim drugim zbivanjima nastojalo asocirati uz određeni povijesni motiv, u stvarnoj se izvedbi znaju zateći raznovrsne i raznorodne skupine koje ne odaju predodžbu evociranja koherentne epohe. Za razliku od “*re-enactment*” i “*re-creation*” kostimirane scene s počecima iz 1960-tih, pred naše se kostimirane događaje postavlja manje hobistički a više identitetski zahtjev. Ciljana vjerodostojnost samo je dijelom tehnička.

Postoje još dvije bliske prezentacijske prakse. “*Living history*” bi se odnosila na “*re-creation*” način kakav se primjenjuje u muzejima na otvorenom (Staro selo u Kumrovcu, vođeno od Muzeja Hrvatskog Zagorja), prezentacijskim službama domaćih nacionalnih parkova (primjerice, u obnovljenim mlinicama na Skradinskom buku s kostimiranim mlinarima) i, u određenoj mjeri, u obiteljskim ugostiteljstvima i ruralnom turizmu. Preostala je varijanta eksperimentalne ili rekonstrukcijske arheologije, dakle omeđenog življenja na način karakterističan povijesnom horizontu određenog arheološkog lokaliteta. Iako na istraživanom području bilježimo primjer etnoarheološkog istraživanja, kad je tijekom 1980-tih arheološkim zanimanjem iz Sveučilišta u Newcastleu proučen i izvježban lončarski postupak s tada još aktivnim pučkim lončarem iz Ervenika, unatoč određenom interesu studenata arheologije Sveučilišta u Zadru ne bilježimo inicijative eksperimentalne arheologije.³²⁷

Svi prethodni primjeri će nam biti preduvjet za pristupanje relevantnim kulturnim praksama u Zadru. Ovdje su nam po postavljenim istraživačkim pitanjima napose zanimljiva dva kolektivna kostimirana periodična događanja³²⁸ – jedan koji je s periodičnim izvođenjem otpočeo 2001. i drugi koji je periodično prakticiran do 2004. Prvi relevantni događaj je svečanost “Noć punog miseca” koju priređuje Turistička zajednica, kojem je zadnjom

³²⁶ Primjerice, u Labinu je 2004., riječima novinske reportaže, “izvedeno ambijentiranje srednjeg vijeka” sa svih 37 kostimiranih izvođača ugošćenih iz Italije. Po članku “Umjetnost i zabava u srednjem vijeku”, Večernji list 13. kolovoza 2004.

³²⁷ Kako u Zadru tako i drugdje, tijekom “Antičkih dana” studenti se kostimiraju i insceniraju kulturne sadržaje iz antike.

³²⁸ Za razliku od susjednih županija, ovdašnja se folklorna smotra ne održava u središnjem gradu već u manjem mjestu, Polači.

bilježenom prilikom prisustvovalo 40 tisuća posjetitelja.³²⁹ Inicijator svečanosti, zadarski scenograf Neno Stojaković, pred prvu je “Noć punog miseca” polaznu zamisao opisao idućim riječima:

“Ideja o Zadru u noći punog Mjeseca rodila se u glavi uvaženog profesora arhitekta Ive Bavčevića, zaljubljenika u svoj grad, koji mi ju je prenio kao nešto što je on u svojoj mladosti doživio posebnim. Odmah mi se ideja sviđjela i istog trenutka su mi glavom počele prolaziti slike tih lijepih prizora koji mogu biti turistička atrakcija. U cijeloj zamisli zadarske udruge 'Propela' koja okuplja ljude s idejom i voljom da je realiziraju, podržala me je TZ Županije zadarske i TZ grada te Ceh ugostitelja. Osnovna tema je gostima prikazati Zadar kao grad u koji se u prošlom stoljeću stizalo brodicama, na karovima, uz pomoć tovara, a cilj je bio ponuditi građanima ono što se proizvodi u okolnim prostorima.”³³⁰

Jedna iz niza održanih godišnjih svečanosti u novinskom je članku bila predstavljena ovim pojašnjenjem:

“Brojni brodovi iz Kali, Bibinja, Vira, Preka, Kukljice okupirali su rivu oživljujući staru tradiciju Zadra iz doba kad je to bio grad plemića, a otočani su dolazili na rivu prodavati svoje proizvode. U doba punog mjeseca ribari bi se vraćali u porte na odmor i malo zabave, jer se u takvim noćima dizala plima, riba se dizala prema svjetlosti... U srijedu navečer pogašena su sva svjetla, ali se pun mjesec uz svjetla voštanica, ferala i lampijuna s brodova pobrinuo za svjetlo.”³³¹

Službeni je organizator ovu svečanost prošle godine najavio na idući način:

“Na noć punog mjeseca usred ljeta, Riva je osvjetljena bakljama i svjetlom svijetla. Brodovi se pretvaraju u ploveće štandove na kojima se nudi sve od najbolje tunjevine i srdela slavnih kaljskih ribara do novigradskih dagnji. (...) Noć punog miseca je manifestacija, festival kulture, hrane i običaja zadarskog kraja - vremeplov na dohvat ruke. (...) Večer je to koja nas vraća na trenutak u vrijeme kada je Zadar bio grad gospode koji je uživao u sretnoj simbiozi sa svojim priobaljem, otocima i zaleđem. Vrijedni ribari i težaci živjeli su nekoć od trgovine s građanima, a u sadašnjosti, svake godine iznova, Zadrani pozivaju njihove potomke i praunuke da ih barem te večeri podsjetite kako je to nekada bilo. Susret 'bodulske i vlaške' kulture na jednom mjestu, jedinstveni mirisi s bogatih stolova, diple i mandolina ukomponirane u glazbu Morskih orgulja! Ugašena javna rasvjeta, ferali i sviće, klape i plesovi, gosti iz drugih krajeva zemlje i gomila nasmijanih, zadovoljnih ljudi ispod jednog velikog mjeseca. (...) Program se uobičajeno odvija na dvije pozornice: klapski program na gatu i folklorni na drugom dijelu Rive u blizini Morskih orgulja.”³³²

I inicijalno i aktualno predstavljanje zadarske “Noći punog miseca” predstavljaju je po razdjelnicama komponenti današnjeg zadarskog kulturnog identiteta. To je današnjica naspram vremeplovnog tj. povijesnog vremena, osvjetljenost električnom rasvjetom naspram

³²⁹ Navedeno iz članka “Sir, janjetina i tunjevina pod punim mjesecom”, internetski portal vijesti www.rtl.hr na dan 31. srpnja 2007., datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

³³⁰ “Turizam je priča o noći punog Mjeseca, Hitchcocku, ribarima...”, Slobodna Dalmacija 24. srpnja 2002.

³³¹ “Ploveće konobe u Noći punog miseca”, Vjesnik 26. srpnja 2002.

³³² S internetskog portala Turističke zajednice Grada Zadra na određitu www.tzzadar.hr, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

osvijetljenosti mjesečinom i vatrom, grad naspram gradske okolice, gospodsko ili plemićko naspram pučkog, te za sami vangradski prostor bodulsko (otočno i obalno) naspram vlašskog (zaleđnog). Svojevrsna ocjena i sažimanje programa novoustanovljene kulturne prakse može se pročitati iz izjave ministra i bivšeg zadarskog gradonačelnika:

“Komentirajući izuzetno uspjelu manifestaciju koja je Zadar pretvorila u središte događanja i zabave u špici turističke sezone, ministar je kazao kako su takve priredbe i autohtone zabave jedan od načina da se turistima u Hrvatskoj pokažu tradicijske vrijednosti ovog prostora iz vremena koje je na cijelome Mediteranu odavno zaboravljeno. Prilika je to, međutim, i da se sami Zadrani prisjete da žive u gradu iznimno burne i bogate povijesti koji je kao centar Dalmacije bio grad gospode i kulture, ali i izvrsne komunikacije sa svojim otočnim dijelom i zaleđem.”³³³

Okosnica prostorne organizacije poseže za pučkom kulturom: klapskim pjevanjem i folklornim sadržajima,³³⁴ no prisutan je i opširan i raznorodan niz sudjelujućih sadržaja.³³⁵ Sastavni dio su i posebno odjevene i kostimirane grupe, tj. klape i folklorne skupine kao i oživljene povijesne postrojbe.³³⁶ Uz mnoga takva nošenja narodnih nošnji i drugih kostimiranja tom prilikom zanimljivo je opaziti da nedostaje kostimirani domaćin, bilo kao zadarski kostimirani pojedinac ili kao zadarska kostimirana skupina ili podražavana povijesna postrojba. Citirane kvalifikacije “Noći punog miseca” kao povoda za inscenirano putovanje u

³³³ Navedeno iz posebnog okvira “Zadovoljni Kalmeta” uz članak “Zadarska noć punog miseca”, Slobodna Dalmacija 26. srpnja 2005.

³³⁴ “Oživljenu sliku Zadra kakav je nekad bio upotpunili su nastupi klapa i folklornih društava.” Navedeno iz članka “Sir, janjetina i tunjevina pod punim mjesecom”, internetski portal vijesti www.rtl.hr na dan 31. srpnja 2007., datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

³³⁵ “Našli su se tako na jednome mjestu Posedarski knezovi sa svojim nadaleko poznatim pršutom, Benkovčani su iznijeli na štand voće i povrće, iz Polače su dojahali na konjima Rade Bobanovića, selo Popovići iznijelo je na štandove rakiju, vino i janjetinu, a mještanke Škabrnje 'gargašale' su vunu baš kao što se radilo i prije kojeg stoljeća, dok su ih njihovi 'muškardini' u narodnim nošnjama pratili tradicionalnom pjesmom. Cijeli etnomuzej stigao je iz Stankovaca, vino se pilo iz bukara starih 150 godina uz kozji sir i čičvaru, a kotlovina se kuhala u loncu otprije 120 godina. 'Gusar' Jere majstorski je razrezao 450 kilograma bibinjske tunjevine. Ni boduli nisu zaostajali, počevši od Tovareće mužike iz Sali koja atraktivnošću prizora i zvuka mami ovacije, preko čak 12 folklornih skupina s oko 400 izvođača koji su pjesmom i plesom na jednoj od pozornica oživljavali tradiciju, kulturu i baštinu. A sve se utapalo u vonju srdele, tune, lignje, pedoča. Iz Radovina su se nudili puži, Novigradani su pripremali dagnje i druge školjke, Pažani su nudili svoj nadaleko poznati sir, maslinovo ulje, a vješte ruke čipkarice Gordane pokazivale su kako nastaju najfinije niti paške čipke. Pašman je nudio kunjke, Kali brudete od ugora i škarpine, Kukljica srdele, Nin 'šokol', a Bibinjci 450 kilograma tunjevine koju je majstorski rezo 'gusar' Jere. Za 'slatki život' pobrinuli su se iz Kukljice i Dikla fritulama i kroštulama, a vino se točilo na čaše, bukare, boce...”, navedeno iz novinskog članka “Susret bodulske i vlaške tradicije”, Slobodna Dalmacija 3. kolovoza 2004. Prošle (2007.) godine bili su najavljeni idući sudionici i sadržaji: Varaždinske čipkarice s lepoglavskim vezom, Paške čipkarice, Pletilje Maraschina i zadarski Maraschino, Predrag Petrović s iškom keramikom, Braniteljska zadruga “Sjeme - panj - umjetnost – život” iz Slavenskog broda, kovanje novca srednjovjekovnim strojem, Špužvari iz Krapnja, fini sapuni sa Brača, Ljekovito bilje – Jerkin, delikatese iz Imotskog, Suvenirni “Dalmatino” iz Pirovca, Suvenirni “Škura” iz Milne na Braču, Suvenirni cvijećarnica “Dea” iz Zadra, Suvenirni “Nešto drukčije” iz Biograda, kozji sir sa Dugog otoka, marmelade od voća, vol na ražnju iz Varoši, benkovačka janjetina, paški sir, ninski šokol, polpete od tune, bibinjski tun na žaru, novigradske dagnje u “jumbo” tavi, “Dar-mar” - dalmatinski magarac, Tovareća mužika iz Sali, stari hrvatski brodovi “Branimir” i “Vira”, Morski krijes, podvodna rasvjeta. Navedeno s internetskog portala Turističke zajednice Grada Zadra na određitu www.tzzadar.hr, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

³³⁶ “... gosti iz Koprivnice te posebno atraktivna Zrinska garda iz Čakovca. Stasiti momci koji odjeveni u hrvatske nacionalne odore iz 16. stoljeća iz vremena najveće snage plemićke obitelji Zrinski, koračaju uz zvuke koračnice iza hrvatskog barjaka pronoseći povijest i kulturu Međimurja i Hrvatske, podnijeli su prijavak zadarskom gradonačelniku Živku Kolegi, Gostovali su i kovači iz Koprivnice a potom je njihov pravi pravcati srednjovjekovni top zagrmio ”pogotkom“ u pravcu mora”, iz članka “Zadarska noć punog miseca”, Slobodna Dalmacija 26. srpnja 2005.

privlačnu i autentičnu prošlost daju osjetiti tu podvojenost kulturnog identiteta. Ako se posegne za njegovom gradskom sastavnicom, mora se istaknuti i vangradska. Ako se uvedu pučke tradicije okolnih mjesta i sela,³³⁷ osjeća se nužnost pojašnjavanja gradskog karaktera povijesnog kulturnog identiteta. U tom je smislu u istraživanom području zadarski kulturni identitet najteže kratko, jasno i nedvosmisleno predstaviti. U turističkom imperativu oživljavanja povijesnog ozračja i atrakcija iz prošlosti Zadar nije isključivo “gradski” ili “gospodski”, jer bi se time dalo prostora pomutnji misli li se na grad iz vremena talijanske uprave u kojem je doseljavanje gradskog stanovništva okraj državne granice s gradskih prilaza iz 1920. bilo poduprto od središnje fašističke vlasti, a možda i na raniji grad iz austro-ugarskog razdoblja u kojem narodne stranke nisu uspjele doći na vlast.³³⁸ Istovremeno, Zadar nije ni samo “pučki” ili “težački” jer ga njegova gradskost odjeljuje i određuje spram drugih susjednih zajednica. Uostalom, uobičajena razdjelnica kulturnog razlikovanja sa susjednim Šibenikom teže upravo po toj crti razlikovanja “povijesno gospodskog grada” naspram “povijesno težačkog grada” kakvim se i od susjeda i dijelom od domaćih drži Šibenik. Stoga je tim zanimljivije opažati tim složenije kulturne prakse za kakvima se poseže pri osnaživanju i obnavljanju zadarskog identiteta. Pri određivanju identiteta se podrazumijevano poseže za prošlošću, ukrcava se u sentimentalni vremeplov bilo gašenjem svjetla bilo kostimiranjem ili potpomažući se nekim drugim sredstvom, a takvo vremeplovno zamišljanje predindustrijskog kronološkog odredišta očito u svim mjestima nije ni podjednako jednostavno ni jednoznačno.³³⁹

Za razliku od doze nelagode pri splitskom kostimiranom oživljavanju vremena i lika cara Dioklecijana, koji je osim gradnje palače u Splitu ostao povijesno poznat i kao okrutni progonitelj kršćana, u Zadru je takva nelagoda u javnoj percepciji znatno veća jer bi svako kostimirano oživljavanje prošlosti iz nekog od perioda stranih suvereniteta moglo potaknuti dijalog o povijesnom identitetu Zadra kao hrvatskog grada. Zadar je jedini današnji hrvatski grad koji uz demokratski izabranog gradonačelnika ima još i dva gradonačelnika na čelu “uprava u izgnanstvu” koje su postavljene od inozemnih udruga. Za vrijeme Domovinskog rata je onkraj prigradskih četvrti s druge strane bojišnice u Zemuniku počinjala “Srpska općina Zadar” kao dio civilnog ustrojstva odmetnute Republike srpske krajine. Nakon prvotnog administrativnog priključenja lokalnih sela benkovačkoj općini ovdje je nakon početka rata u Bosni i Hercegovini primijenjen predložak iz nasilno uspostavljene općine “Srpsko Sarajevo-Pale”. Skupština u kojoj je bio predstavnik i “Srpske općine Zadar” više ne zasjeda, ali postoji tzv. Vlada RSK u izgnanstvu. Njihov zadarski gradonačelnik u egzilu Mladen Kalapač živi u Trstu.³⁴⁰

Postojanje srpskog gradonačelnika Zadra u egzilu se u javnom mnijenju ridikulizira i ne drži ni važnim ni zanimljivim, za razliku od gradonačelnika “Slobodne općine Zadar u egzilu”

³³⁷ Za razliku od drugih sličnih priredbi, organizator ih taksativno nabroja. 2007. godine sudjelovali su Nin, Radovin, Privlaka, Paljuv, Kukljica, Petručane, Preko, Novigrad, Bibinje, Škabrnja, Pag, Benkovac, Turanj, Sukošan, Sali, Vir, Diklo, Varoš, Dobropoljana i Nadin. Iz članka “Večeras Noć punog miseca”, navedeno s internetskog portala vijesti www.ezadar.hr na dan 30. srpnja 2007., datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

³³⁸ Zadar je jedini dalmatinski grad u kojem su do raspada Austro-Ugarske carevine na vlasti bili autonomaši.

³³⁹ “Zbog tog okretanja kalendara koji je vrijeme zaustavio na godinama s početka stoljeća...”, iz članka “Zadarska noć punog miseca”, Slobodna Dalmacija 26. srpnja 2005. Iako se piše u XXI. stoljeću, u ovom se jedinom kronološkom terminiranju iz članka predmnijeva na koje se stoljeće misli.

³⁴⁰ Iz novinskog članka: “Predsjednik' prodaje cipele”, Slobodna Dalmacija 26. listopada 2001. “Srpska općina Zadar” je obuhvaćala i sela Škabrnja i Nadin, a na izborima 1993. je jedan njen predstavnik bio dijelom Skupštine RSK. Vlada RSK u izgnanstvu osnovana je u Beogradu u veljači 2005. Na demonstracijama koje je nakon proglašenja nezavisnosti Kosova 17. veljače 2008. pred parlamentom u Beogradu sazvala vlada s premijerom kao glavnim govornikom, bilo je više transparenata i dijeljenja letaka s naslovom “Priznajte Republiku Srpsku Krajinu!”

koju nominalno formira udruga “*Associazione nostalgica degli amici di Zara*”, povezana s “*Museo giuliano-dalmata*” u Rimu i savezom poznatom pod kraticom “*L'Ades*” (“*Associazione Amici Discendenti degli Esuli istriani, fiumani e dalmati*”) što saziva redovite godišnje skupove.³⁴¹ Gradonačelnik u egzilu je poznati modni kreator Ottavio Missoni, kojem je prisustvo u hrvatskim medijima poraslo 2000. godine nakon odbijanja zadarskog gradonačelnika da ga primi u posjet.³⁴² Kad je predsjednik Republike Italije 2001. zlatnom medaljom za vojne zasluge odlikovao ceremonijalnu ratnu zastavu (“*gonfalone*”) gradske uprave Zadra iz 1943. godine, počasni barjaktar je bio gradonačelnik u egzilu.³⁴³ U prikladnoj političkoj konjunkturi se u talijanskom parlamentu u kalendar službenih obilježavanja uveo i “Dan sjećanja na talijanske žrtve u fojbama” postavljen na dan potpisivanja međunarodnog Ugovora o miru 1947., što je najavljeno kao označavanje dezideologiziranog odavanja počasti nastradalima nakon svršetka 2. sv. rata u Istri i okolici Trsta.³⁴⁴ Prvo obilježavanje održano je 10. veljače 2005. i bilo je povodom za više svečanih skupova,³⁴⁵ kao i za nacionalno emitiranje igrane televizijske serije.³⁴⁶ Prijepori o predsjedničkoj izjavi prigodom uručivanja

³⁴¹ Po novinskom izvješću, natpis skupa iz 2005. bio je “Dalmatinci u svijetu - Slobodna Općina Zadar u egzilu - 52. nacionalni skup Dalmatinaca - Italija i Dalmacija danas i sutra”, navedeno po novinskom članku “Giovanardi: Spremni smo za invaziju na Dalmaciju”, Večernji list 18. listopada 2005. “Slobodna općina Zadar u egzilu” je potpredsjednika talijanske vlade odlikovala naslovom počasnog građanina te općine, navedeno po novinskom intervjuu: “Rijeka i Istra oduvijek su talijanske zemlje”, Slobodna Dalmacija 13. listopada 2004. Nakon ovog intervjua ulaz u talijanski konzulat u Splitu bio je išaran pogrđnim natpisima: “*Na plakatu, veličine 100 puta 80 centimetara, Talijani se uvredljivim riječima pozivaju da zaborave Dalmaciju, vrate Trst i plate ratnu štetu za II. svjetski rat*”, po novinskom članku “Na zgradi talijanskog konzulata u Splitu plakat s uvredljivim sadržajem”, HINA, 14. listopada 2004.

³⁴² Nacional 8. lipnja 2000.

³⁴³ “Ipak - krivi trenutak!”, Slobodna Dalmacija 26. listopada 2001.

³⁴⁴ “*Doista, desnica (donedavno isključiva i revanšistički nastrojena prema Jugoslaviji, odnosno njenim sljednicama Hrvatskoj i Sloveniji) i ljevica (donedavno neosjetljiva na esulsku dramu) postigle su 'povijesni kompromis' suglasivši se da se, najvjerojatnije, 10. veljače proglasi danom sjećanja na talijanske žrtve rata i poraća*”, navedeno iz novinskog članka “Esuli i politika”, Novi list 11. veljače 2004.

³⁴⁵ U Trstu je na Trgu Ujedinjenja svečano dignuta zastava u znak sjećanja na žrtve fojbi, te su prodefilirale vojne postrojbe i esulske udruge s grbovima općina u Hrvatskoj i Sloveniji iz kojih su Talijani iselili 1945. godine; navedeno po članku “Defile desnice u Trstu”, Danas (Beograd) 11. veljače 2005. Zastupnik Roberto Menia je na skupu u Trstu izjavio “*kako Hrvatska mora biti spremna da će vratiti Istru, Rijeku i Dalmaciju Italiji kad uđe u Europsku uniju*”, po novinskom članku “Osuda fašističkih izjava”, Vjesnik, 27. veljače 2005. Na istom mjestu se “*na margini skupa na kojemu je sudjelovao i Gianfranco Fini, dogodio sukob između njega i ministra za Talijane u inozemstvu Mirka Tremaglie, jedinog pripadnika fašističkih oružanih snaga u jednog posljeratnoj europskoj vladi. Tremaglia je napao Finija, kao što ga je uostalom i izviždala publika, kada je izjavio da treba gledati prema budućnosti i pomoći Hrvatskoj da uđe u Europsku uniju*”, navedeno iz novinskog članka “Manipulacija fojbama”, Novi list 14. veljače 2005. Po izvješću sa skupa u Rimu, “talijanski ministar vanjskih poslova i čelnik Nacionalnog saveza Gianfranco Fini rekao je kako treba pomoći “*prijateljima Hrvatima da uđu u Europsku uniju govoreći jučer u Trstu u povodu Dana sjećanja na fojbe i talijanske izbjeglice iz Istre, Rijeke i Dalmacije. Pojedini esuli, talijanski izbjeglice, u dvorani Teatra Verdi, zviždali su Finiju na riječi da Hrvatska želi ući u Europsku uniju te da joj u tome treba pomoći. Na te prosvjede Fini je odgovorio kako treba gledati prema naprijed i pratiti prijatelje Hrvate na njihovu putu prema Europi na što su se čula dobacivanja da je 'prevaren', jer 'Slaveni su uvijek Slaveni'*”, navedeno iz novinskog članka “Fini: Hrvatima treba pomoći da uđu u EU”, HINA 11. veljače 2005.

³⁴⁶ TV-film je pod naslovom “Srce u bunaru” (“*Il cuore nel pozzo*”) snimio poznati talijanski televizijski redatelj Alberto Negrin, a emitiranje prvog dijela je na 1. programu državne televizije postiglo rekordnu gledanost (“Kontroverzni film obara rekorde”, Danas 11. veljače 2005.). “*Koliko god u žiži pažnje ovog televizijskog filma bila potresna sudbina dvojice italijanskih dečaka Karla i Frančeska, redatelj nije odoleo da došapne publici i neke druge stvari, pre svega da ti vajni borci sa crvenom petokrakom na čelu nisu bili oslobođeni, već okupatori, krvnici, a ne dobrotvori, koji su ubili i proterali na hiljade njegovih zemljaka. Partizani su u filmu predstavljeni kao razbojnička družina koja bezglavo jurca po kamenjaru pod komandom raspolućenog Novaka, koji očajnički traži svog sina. Pri tom okrutni, obesni i raspojasani partizani loču iz flaša, pljačkaju, siluju i hapse nejake civile. Kao da su upravo oni najodaniji baštiniči fašizma, partizanske jedinice odvajaju decu od roditelja, guraju odrasle u kamione i odvoze ih na streljanja, puneći kraške fojbe leševima nekadašnjih žitelja Istre.*”

odlikovanja iseljenim Zadranima i drugim talijanskim optantima su 2007. godine okončani zajedničkom izjavom oba predsjednika, a sličan se službeni dijalog ponovio i povodom obilježavanja ovog dana 2008. godine.³⁴⁷ “Dan sjećanja na fojbe” je očito postao tempiranim povodom za periodiziranu polemiku,³⁴⁸ a time i za izbalansirano javno pristupanje zadarskoj prošlosti kao predlošku za oblikovanje današnjih kulturnih praksi od značenja za našu istraživanu temu.³⁴⁹

Pored ovako vitalne predodžbe o ugrozi koja Zadru prijeti s talijanske strane, shvaćene bilo na simbolički ili na povijesno-revizionistički način, jasno je kako bi bilo kakvo rekonstruiranje povijesno kostimirane skupine ili pak vojne postrojbe ili straže u gradu koji je neposrednog talijanskog gospodstva pod mletačkim ili habsburškim suverenitetom bio lišen tek otprije 1409., s izuzetkom francuske uprave od 1806. do 1813., u javnosti moglo biti doživljeno kao restitucija nehrvatskog tj. talijanskog identiteta Zadra. Čak i najkićeniji narodni tzv. “kolunaški koporani”, koji su u Ravnim Kotarima bili zanatski krojeni i vezeni kod muških obrtnika, nazivom se odnose na pripadnika “*Colone mobile*” iz godina austrijske uprave pred-narodnjačkog razdoblja. U tom okviru je moguće protumačiti prolazak tridesetak članova zadarskog ogranka “Udruga ratnih veterana Hrvatski domobran”, u dijelu povorke obučenih u crnu odjeću s kapom na kojoj je bila oznaka ustaškog pokreta, središtem grada 6. prosinca 2004. Riječima novinskog članka koji je napisan iduće godine:

*“Zadarski ogranak Hrvatskog domobrana svake godine obilježava obljetnicu osnutka domobranstva i obljetnicu pogibije tzv. prosinačkih žrtava 1918. u Zagrebu. Na taj se dan članovi udruge prošeću središtem grada odjeveni u crne ustaške odore i nose ustaška obilježja te križ i sliku Ante Pavelića. Lani su, za razliku od prijašnjih godina, uz Pavelićevu nosili i sliku odbjegloga generala Ante Gotovine. Potom odlaze u crkvu na misu za poginule te održavaju svečani zbor.”*³⁵⁰

Dva dana nakon ovog događaja novine su prenijele kako je “Policija privela 60-godišnjeg Zadrana koji je jutros oko 10 sati prošetao središtem grada s ustaškom kapom na glavi i u **improviziranoj** crnoj odori” (isticanje je naknadno).³⁵¹

Istovremeno su pravi okupatori Istre, italijanski fašisti, nestali negde dublje i od samih fojbi, jer su Italijani u filmu prikazani samo kroz likove nejake dece i bespomoćnih žena.” Navedeno iz članka “Bulajićev negativ”, Vreme 20. veljače 2005. godine. “*Da je ostalo onako kako je bilo u scenariju, verovatno bi izazvao određene reakcije. (...) Njihova javnost pridaje veliku pažnju filmu i on se tamo već najavljuje. Moje mišljenje je da nije bez razloga izabran ovaj trenutak za snimanje filma, baš sada, kada je Slovenija ušla u Evropsku uniju.”*“*Dragan Bjelogrić: Niko Sloveniju ne bi odbranio kao ja”*, Glas javnosti (Beograd) 14. kolovoza 2004. V. i članke “*Osuda fašističkih izjava*”, Vjesnik 27. veljače 2005., te o reakcijama Udruge logoraša iz Zadra u članku “*Politička šutnja o talijanskom filmu 'Srce u bunaru'*”, Vjesnik 20. veljače 2005. godine. U Sloveniji je vodeća oporbena Liberalno demokratska stranka (kojoj je danas članom i akad. Pirjevec) priopćila da se radi “*o očitij i promišljenoj manipulaciji, pokušaju mitološkog tretiranja istorije i reviziji ishoda Drugog svetskog rata*”, navedeno po članku “*Defile desnice u Trstu*”, Danas 11. veljače 2005.

³⁴⁷ “*Napolitano: Fojbe su bile etničko čišćenje*”, Večernji list 10. veljače 2008.

³⁴⁸ “*Granica između dva grada je trebala postati potpuno beznačajnom nakon primitka Slovenije u EU, ali se ponovno potezanje pitanja fojbi i renesansa iredentizma u Italiji odrazio i na Goricu. Na emitiranje kontroverznog filma Srce u bunaru, stanovnici Nove Gorice su reagirali ispisivanjem Titovog imena na slovenskoj strani granice.*” Navedeno sa internetske stranice <http://sh.wikipedia.org/wiki/Gorizia>, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

³⁴⁹ Zaziranje na ovoj osnovi u širem se razmjeru može pratiti po karakterističnom korištenju južnohrvatske umjesto dalmatinske pripadnosti (npr. “*Bašćinski glasi, južnohrvatski etnomuzikološki godišnjak*” kojeg od 1991. objavljuju Centar za kulturu iz Omiša i Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu); usp. nazive esulskih udruga.

³⁵⁰ “*Smolić opet prošetao Zadrom u ustaškoj odori*”, Vjesnik 8. travnja 2005.

³⁵¹ “*Policija privela Zadrana u ustaškoj odori*”, HINA 8. prosinca 2004.

Iduće godine u novinama je preneseno:

“Zbog nošenja i isticanja ustaškoga znakovlja zadarska je policija u četvrtak privela na razgovor 64-godišnjeg Pavla Smolića iz Sukošana. Smolić je odjeven u ustašku odoru ušao u zgradu Županijskoga suda u Zadru s namjerom da u Zemljišno-knjižnom odjelu obavi privatni posao. Na samom ulazu zaustavio ga je pravosudni policajac. Smolić je već nekoliko puta bio prijavljen zbog nošenja ustaškoga znakovlja. Bio je jedan od sudionika mimohoda udruge Hrvatski domobran, održanog lani u Zadru, i unatoč prekršajnoj prijavi, opet je nakon nekoliko dana prošetao glavnom zadarskom tržnicom noseći kapu sa znakom 'U'. Tada je novčano kažnjen sa 102,30 eura u kunskoj protuvrijednosti zbog narušavanja Zakona o javnom redu i miru po članku 5. istoga zakona. No čini se da Smolića prijave i kazne previše ne uznemiravaju jer svako malo kad dolazi u Zadar odjene ustašku odoru.”³⁵²

Isti je događaj u drugom novinskom članku dopunjen idućim opisom:

“Smolića su oko 11 sati u Ulici braće Vranjanina zatekli djelatnici policije kako odjeven u ustašku odoru razgovara s novinarima. Prethodno se prošetao središtem grada, a na kratko je ušao u zgradu Općinskog i Županijskog suda.”³⁵³

Okolnost da je kazna plaćena u domaćoj protuvrijednosti iznosa u eurima ima se zahvaliti tome što je Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira na snazi od 13. veljače 1990., a iznosi su u zakonskom tekstu propisani u dinarima. Plaćanje u europskom preračunu iznosa zadanog na zalazu federativne vlasti u ovom se slučaju može shvatiti kao neka vrsta političke metafore: “šetanje središtem” u strojnom redu postrojbe podražava mimohod, vrsta konflikta prepoznatljiva je iz ideološkog antagonizma prošle države a čitavo je zbivanje sa skupnog svedeno na pojedinačno i na konačno zamiranje zbog političkih okolnosti pred početak pregovora za ulazak u Europsku uniju. U novim okolnostima 2004., koje takvoj kulturnoj praksi više nisu bile naklonjene, usklađeni korak skupine u odjeći jednoobrazne boje nije samo ponavljao poznati predložak (općenito vojničko ponašanje i konkretni povijesni predložak simboliziran ne toliko zadanom odjećom³⁵⁴ koliko bojom³⁵⁵ i oznakom) već ga je i inovirao tj. reaktualizirao uvođenjem novog simbola iz današnjih društvenih prijevora – uokvirenu fotografiju optuženog generala Hrvatske vojske.³⁵⁶ Priželjkivanje službenog statusa

³⁵² “Smolić opet prošetao Zadrom u ustaškoj odori”, Vjesnik 8. travnja 2005.

³⁵³ “Član 'Hrvatskog domobrana' došao na sud u ustaškoj uniformi”, internetski portal vijesti Index.hr 8. travnja 2005.

³⁵⁴ Kako se može razumjeti iz dijela novinskog opisa od 8. prosinca 2004., sveprepoznati i sankcionirani učinak nije proizveden striktnom vjerodostojnošću odjeće (uz izuzetak znaka na kapi) već dosljednošću odjevne boje.

³⁵⁵ Crna boja nije uobičajena boja odjevnih predmeta najširih dijelova društva predindustrijskog vremena, osim npr. vunelih čarapa koje su mogle biti ispletene od prirodno pigmentiranog prediva s crnih ovaca. Stoga crna boja nije karakteristična ni za likove narodne nošnje. Ovu tehnološki zahtjevu boju u vremenu prije anilinskih i sintetskih boja, kao npr. u “španjolskoj” dvorskoj modi, mogli su si priuštiti samo imućniji slojevi i to ne prije konca srednjeg vijeka. Žalobno odijevanje je u raznim kulturama često koristilo boju ispražnjenu od ukrasa, bijelu, dok se u raznim europskim zemljama zabilježeno i žalobno nošenje sive, smeđe, žute i drugih boja. Svim je žalobnim odjećama zajednički otklon od uobičajene odjeće i nastojanje iskazivanja poniznosti pred smrću. Unificirajuće promjene donijelo je XIX. st. “Crnokošuljaška” fašistička uniforma, koja je poslužila kao uzor SS-postrojbama u nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj emigraciji u Italiji, kao predložak je uzela crnu košulju radnika iz sjevernotalijanskih tvornica. U Italiji je boja pobunjeničke košulje iz vremena ujedinjenja kraljevine bila crvena, po karakterističnoj Garibaldijevoj košulji uvriježenoj među radnicima argentinskih klaonica. U tom je smislu crna košulja industrijske provenijencije značila prekid s ranijom prevratničkom crvenom košuljom.

³⁵⁶ U toj pojedinosti su se obilježja kulturne prakse kao prepoznatljivog mimohoda kombinirala s obilježjem kulturne prakse kao procesije. Nošenje svetačke slike, u mnogim prilikama motivom zavjetnih ili iscjeliteljskih kulturnih praksi, karakteristična je sastavnica religijske prakse (naglašeno pokazivanje čudotvornih ili

ovog mimohoda nije bilo bez osnove, jer je u tzv. podešalonu povijesnih postrojbi na svibanjskom mimohodu u Zagrebu 30. svibnja 1995. bila i domobranska, kao i partizanska postrojba.³⁵⁷ Na koncu, službenu formu obilježavanju Prosinačkih žrtava je još ovom prilikom dalo obraćanje skupu od predstavnika gradske vlasti.³⁵⁸

Ta jarunska paradna spojnica toliko raznovrsnih kulturnih praksi poput sinjskih alkara, kostimografski kreirane počasne gardijske straže i domobranske postrojbe naizgled približava svjetove tradicije, povijesti i politike. U stvarnosti, za ove dijelove mimohodne povorke s Jaruna 1995. godine postoji isti vojnički nazivnik, jer se i sama Alka tumači kao kulturna praksa nastala srastanjem, s jedne strane, uvriježenog drila konjaničke postrojbe u vrijeme mletačkog osiguravanja svoje teritorijalne akvizicije u Sinjskoj krajini i, s druge strane, jedinog oblika pučke ustaljene povorke koji se u svečanosti Alke mogao kombinirati s vojničkim predloškom, a to je svadbena povorka na putu između mladenkine i mladoženjine kuće (Vukušić 2005.). Poznati folklorni plesovi poput moreške ili kumpanjije također podražavaju bojni poredak, odgovarajuće nazivlje i koriste (prilagođeno) oružje. Moreška se, riječima svojih domaćina, predstavlja na ovaj način:

*“Posljednjih desetljeća moreška je nezaobilazni dio turističke ponude i najprepoznatljiviji turistički proizvod grada Korčule. Turisti je mogu doživjeti u izvornom ambijentu korčulanskih kula i zidina u večernjim satima 1 - 2 puta tjedno. Tada se glazba, šarenilo **kostima**, **iskre mačeva** i **sjaj baklji** sa živom kulisom zidina Korčule stope u jedno. U Korčulu treba doći i proživjeti taj ugođaj.”*³⁵⁹ (Isticanje je naknadno.)

U Blatu na Korčuli se u prvom članku Statuta Viteške udruge Kumpanjije određuje da:

*“... je prvo i jedino udruženje koja je preuzela tradicije **stare blatske narodne vojske**, sačuvane u starodrevnoj pučkoj igri Kumpanjiji, pa je spremna da na tim tradicijama rekonstruiranu prošlost što dulje u običajima sačuva.”*³⁶⁰ (Isticanje je naknadno.)

Najviše tijelo udruge je “Skupština vitezi”, a o samom “viteškom plesu od boja” u kojem je i jubilarni “kombatimenat” odn. “mejdan” brine “bojni odbor”. Časnička zvanja su “kapitan”,

relikvijskih predmeta u periodičnim ili izuzetnim obredima poput kolektivne ugroženosti) i važan dio pučke pobožnosti.

³⁵⁷ To su bile jedine postrojbe u mimohodu koje nisu nosile ratne zastave. Po reportaži naslovljenoj kao “One man show” s internetskog portala vijesti Alternativna informativna mreža (www.aimpress.ch) na dan 3. lipnja 1995., datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

³⁵⁸ “Zadarska policija danas je ispisala sedam prekršajnih prijava zbog isticanja obilježja neprimjerena sadržaja na temelju Zakona o javnom redu i miru, a najavila je i daljnju obradu. Podsjetimo, u blizini povorke jučer je bilo nekoliko policajaca u civilu, no reakcija tada nije bilo. (...) Na skupu je bio i Jadranko Kaleb kao predstavnik Udruge ratnih veterana. Rekao nam je da je udruga Hrvatski domobran članica Udruge ratnih veterana te kako je vjerovao da je to skup sjećanja članova na vlastitu povijest. Uostalom, zašto nam nitko nije rekao da je tamo zabranjeno ići, kaže Kaleb. Davor Aras je rekao da je otišao na skup pozdraviti domobrane kao što je to činio svake godine, bez Vladinih i stranačkih reakcija. On je, podsjetimo, pred novinarima osudio ustašku ikonografiju, ali nakon skupa. Domobrane je pozdravio i predsjednik HSP-a Danijel Kotlar koji također nije pozdravio ustaše. Zanimljiv je bio i pozdrav predsjedajućeg skupa Željka Stipića ustaškom ministru Mili Budaku. Zadar je posljednji grad u Hrvatskoj u kojemu je uklonjeno ime Mile Budaka iz naziva ulice. To se dogodilo nedavno, kada tu inicijativu nisu podržali svi HDZ-ovi vijećnici.” Iz novinskog članka “Sedam prekršajnih prijava, Davor Aras izbačen iz HDZ-a”, Večernji list 7. prosinca 2004.

³⁵⁹ Navedeno s internetske stranice www.korcula.net/naselja/korcula/moreskahrv.htm, tekst postavljen 18. kolovoza 2006. s datumom zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

³⁶⁰ Statut je iz veljače 1995., naveden s internetske stranice www.blato.hr/kumpanjija/pravilnik.htm, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

“barjatar” tj. “alfir” i “kapural”. Tomislav Aralica Kumpanjiju i tumači kao smotru lokalne postrojbe cernida, kakve su postojale u XVII. st. (1996:117). Odjeća im se navodi kao “narodna nošnja” ženskih članica “tancarica” (čl. 22), a na sve se odnosi izraz “nošnja za nastupe” (čl. 25). Kao i kod moreške, puni uobičajeni izraz “narodna nošnja” ne pokriva potpuno značenje njihove odjeće. Među najvažnijim ciljevima “Viteškog alkarskog društva Sinj” u čl. 3 Statuta ove udruge propisuje se čuvanje “izvorne starinske odjeće”, na koju se referira i kao “odore, oprema i oružje” (čl. 38, 40), “odjeće, opreme i oružja” (čl. 40) s opisom dijelova “odore” u čl. 54 gdje su odjevne cjeline “starinska viteška odora” alkara i “starinska narodna nošnja” momaka. Zvanja u povorci su vojvode, alkari, zapovjednik alajčaušom, arambaša na čelu momaka, barjaktari, vojvodin ađutant, momak štitonoša i buzdovandije (čl. 54).³⁶¹ Sve tri ove skupine podražavaju strukturu i attribute vojničke postrojbe. To su bile i prve hrvatske folklorne skupine koje su postigle statuse zaštićenog nematerijalnog dobra i zaštićenog intelektualnog vlasništva.³⁶²

Narodna nošnja u političkom kontekstu ranijih desetljeća bila je razumljivi dio nastupa folklornih ansambala koji su afirmirali ideološki program vezan za percepciju skladnog suživota “naroda i narodnosti” diljem bivše federacije. Narodna nošnja ni u današnjem političkom kontekstu nije mrzak gost, kako kod pojedinačnih nastupa tako i u prilagođenom ideološkom programu državnog suvereniteta kakav se simbolično iskazuje, među ostalim, osobenim i dugovječnim narodnim tradicijama. Stoga se ne čini neobičnim odašiljanje političke poruke uz pomoć prisutnosti narodnih nošnji,³⁶³ primjerice pojavljivanjem alkarske postrojbe na javnom skupu “Svi smo mi Mirko Norac” 11. veljače 2001. u Splitu ili pred riječkim sudom prije početka suđenja generalu Norcu 25. lipnja 2001. Prisutnost narodnih nošnji u našem je istraživanom području zabilježeno i na nizu prosvjednih okupljanja Ekološke udruge “Rast” iz Mirlović Zagore, povodom najavljene izgradnje otpadnog centra u Lećevici.³⁶⁴

³⁶¹ Navedeno s internetske stranice www.alka.hr, tekst postavljen 19. ožujka 2006., datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008.

³⁶² “Moreška - izvorno korčulansko”, Slobodna Dalmacija 21. srpnja 2007.

³⁶³ Odijevanje u narodnu nošnju za odlazak u parlament čuveno je iz vremena Carevinskog vijeća u Beču. U razdoblju od 1848. do 1918. na tom je mjestu u političkom životu sudjelovalo ukupno oko 3500 zastupnika iz svih dijelova monarhije. (Preliminarni podatak iz pripremanja biografskog leksikona austrijskih središnjih parlamenata od dr. Franza Adlgassera, posredstvom elektroničke okružnice “*Balkan academic news*”, www.seep.ceu.hu/balkans, pod naslovom “*Biographical Dictionaries in the Habsburg Monarchy*” na dan 8. veljače 2008.) Na takvom mjestu je odjevenost u odjeću koja simbolizira provenijenciju zastupnika, slično kao i parlamentarni govor na jeziku svojeg naroda, predstavljao političku poruku i simbol političkog programa. Za naše istraživano područje važno je primijetiti i sudjelovanje lokalnih poslanika u stiliziranim narodnim nošnjama.

³⁶⁴ Javna percepcija narodne nošnji na zanimljiv način je provjerena novinarskim eksperimentom kojeg su 2006. godine izveli u susjednoj Srbiji. Nakon uvođenja “Pravilnika o ponašanju i oblačenju u Skupštini Srbije”, kojim se u osnovi htjelo disciplinirati profesionalno i servisno osoblje parlamenta, uredništvo jednog dnevnog lista je na svoj redoviti posao praćenja rada parlamentarnih odbora poslalo uobičajenog novinara odjevenog u narodnu nošnju. Kako je o tome napisano u reportaži: “*Jedan od radnika obezbeđenja samo je pitao: 'Kuda ćete vi?', drugi ga je legitimisao i dao mu dnevnu propusnicu, a treći mu je rekao da malo sačeka i izašao. Ubrzo se vratio i kazao: 'Da vidimo da li fali nešto ovoj nošnji.'* (...) *Jedan od službenika obezbeđenja je, gledajući u šajkaču, ljubazno poučio novinare Danasa da se 'po srpskom običaju skida kapa kad se uđe u nečiju kuću'. To je, kako je objasnio, osnovno pravilo ponašanja i izraz poštovanja prema domaćinu.* (...) [Po riječima jednog zastupnika:] *'Zamislite kad bi Bošnjaci obukli svoju nošnju, Mađari svoju i tako redom, to bi bila politička provokacija.'*” Navedeno iz novinskog članka “Gde ne mogu patike, prolaze opanci”, Danas 22. veljače 2006.

3.3 Analiza proizvodnje i potrošnje kulturnih značenja

3.3.1 Kalendarske prilagodbe

Opisani načini posebno istaknutih skupnih odijevanja kakva se asociraju baštini imaju svrhu izgradnje “turističkog proizvoda” odn. “turističkog branda”, oni time imaju svoje mjesto u lokalnoj ekonomiji. Kostimirane povijesne inscenacije često se zbivaju na početku ili na kraju turističke sezone, njima se označava sezonski početak privrjeđivanja ili se na takav način produžuje turistička sezona. Primjer iz Šibenika pokazuje kako je sajmovanje s trodnevnog kalendarskog povijesnog predloška, koji se podudara s onima iz Raba (25., 26. i 27. VII.), po napatku Turističke zajednice već u prvoj prigodi pomaknut na kalendarsku prigodu s konca rujna.³⁶⁵ I uopće je sezonsko terminiranje svečanosti kojima bi se posjetiteljima predstavila kulturna baština domaćina za turističke stručnjake osjetljiva točka, jer je vrijeme od druge polovice lipnja do konca kolovoza ujedno i ono koje je relativno najrjeđe popunjeno tradicijskim svetkovinama.³⁶⁶ U pojedinim obalnim turističkim mjestima iz takve potrebe iznalaženja baštinski ukorijenjenih svečanosti znaju se priređivati “ljetni karnevali”.³⁶⁷ Na taj način povijesno recentni oblik privrede dobija sezonske svečanosti oblikovane po svojem radnom kalendaru.

3.3.2 Značenja autentičnosti

Druga vrsta zajedničkih obilježja organiziranih povijesnih kostimiranja je ključ po kojem se u tako terminiranim prilikama oblikuje sadržaj kulturne prakse. To je naglašavanje izvornosti, autentičnosti, originalnosti i prirodnosti unutar povijesnog ambijenta priredbi. Stoga vrijedi raščlaniti dominantne pojmove iz takvih konstatacija.³⁶⁸

³⁶⁵ “Kada smo odlučivali o datumu održavanja te manifestacije, glavni cilj nam je bio produženje turističke sezone. Držim da smo pogodili, jer su kapaciteti šibenskih hotelskih kuća popunjeni sve do sredine listopada. Ne vidim razloga da tako ne bude i idućih godina – kazao je dogradonačelnik Tomislav Ninić”, navedeno iz novinskog članka “Jednodnevni povratak u srednji vijek”, s podnaslovom “Premda je bilo prijedloga da se Sajam u srednjovjekovnom Šibeniku organizira od 25. do 27. srpnja, odlučeno je da će se i idućih godina ta spektakularna priredba, koja bi trebala postati još jedan šibenski turistički brand, održavati prve subote nakon blagdana zaštitnika grada sv. Mihovila 29. rujna”, Slobodna Dalmacija 15. rujna 2005.

³⁶⁶ “Iza ovih običaja oko ljetnoga solsticija u daljem dijelu godine živo je primjetna praznina ročnih, godišnjih običaja.” (Gavazzi 1988:110)

³⁶⁷ S poznatijim hrvatskim primjerima npr. u Senju, Novom Vinodolskom i Makarskoj.

³⁶⁸ Ustrajavanje na statičkom poimanju autentičnosti može poprimiti i apsurdna obilježja, kako se vidi na primjeru kontinuiteta svetišta Ise u japanskom mjestu Naigu. Svetište se sastoji od dva zemljišta. Tijekom 20-godišnjeg razdoblja se na jednom od njih gradi navlas isti hram sa susjednog zemljišta, koji se potom sažge. Potporni stup starog hrama prenosi se u inicijalnu drvenu građevinu na ispražnjenom zemljištu. Na ovaj naizmjenični način obdržavanja graditeljske tradicije s posvećenom namjenom pred nama je uvijek zgrada stara najviše jedan naraštaj, ali je uspostavljen kontinuitet s gradnjom sve od 690. godine. Ako bi se s epitetima izvornosti i autentičnosti možda krzmali pred samom sadašnjom zgradom hrama, njegovoj se tradiciji zasigurno može pridati svaki od njih. Karakteristična japanska prebudistička denominacija svetišta obrazlaže njegovu autohtonost, a ne može se ukloniti ni originalnosti jer na svijetu nema drugog sličnog primjera obnavljanog obrednog kontinuiteta. Bilo kako bilo, Naigu se nije uspio kvalificirati za uvrštavanje na UNESCO-v popis svjetskih remek-djela. Usp. Salamon i Bobanac 2005.

3.3.2.1 Analiza pojmova

“Izvorno” nije sinonim iskonskom, ono znači pojavljivanje iz vrela opazivog na početku ukupne pojave. Dakle, u prirodi “izvorna” unutar ciklusa kruženja vode ne bi bila kiša, već ono što od njenog ocijeđivanja kroz uzvisine u njihovom podnožju vidimo kao izvor i početak riječnog toka. Stoga taj pojam semantički može natkriti i preoblike koje stoje na putu do kondenzacije fenomena. “Izvornik” je istoznačan “originalu”, no uz mali ogranak semantičke distinkcije spram te tuđice.³⁶⁹ Osobenost određenom podneblju, samorodnost, je “autohtonost”. Ona može biti autentična i originalna, no tu se ne radi o sinonimiji. Autenticitet znači ovjerovljenost izvornosti uključivo s vjerodostojnošću rekonstrukcije naspram kiča, kakvoću originala naspram kopije ili krivotvorine, ili neizmijenjeni arhaizam ili okaminu lišenu tuđih natruha.³⁷⁰ Potonja autentičnost znači nešto istinito, iskreno, stvarno i nepodražavajuće naspram imitativnog, umjetnog i lažnog.

Ovakvo leksikografsko raščlanjenje značenja riječi omogućuje shvatiti smisao istovremenog predstavljanja autentičnim i originalnim, iako bi doslovno karakteriziranje originalnim imalo značiti da se tu više ne poseže za autentičnim jer se skovala posve nova forma koja nije bila posve obuhvaćena granicama do tada vjerodostojnih oblika.³⁷¹ Originalno se pojavljuje s elementima autentičnog, u našim slučajevima onog što je u svojem podneblju autohtono i izvorno. Originalnost je u takvim slučajevima inovacija, tj. preslagivanje ili dopunjavanje postojećih sastavnica koje u novoj formi zadržavaju prepoznatljivost tradicije a uključuju i nešto čega u točno takvom obliku ili poretku prije nije bilo. Masovna kulturna potrošnja u aktivan odnos spram autentičnosti također postavlja i imitaciju, jer inorodni konzumenti ne honoriraju znatne otklone od kanoniziranih oblika.³⁷² Stoga “ironično, zdrava mjera replikacije se drži znakom autentičnog u kontekstu ‘tradicije’ ali obilježjem krivotvorine u kontekstu predmeta otvoreno napravljenog za prodaju” (Kasfir 2007:264).³⁷³ U svim takvim promjenama pogled praktično treba držati na korisniku kulturne prakse ili kupcu kulturne proizvodnje, jer se balans tako proturječnih suodnosa uvijek iznova uspostavlja ovisno o

³⁶⁹ “Original” ima i značenje pokude: nastran, neobičan, čudan. Riječ je u spisima ustanovljena od XVI. st. (ARj 9:166).

³⁷⁰ Bartol Kašić koristi i oblik “autentik” a Andrija Kačić Miošić “autentikat” (ARj 1:121). Analizu ovih pojmova po leksikografskom gradivu v. kod Peterson 1997.:205-209.

³⁷¹ “*Stvaralačka sposobnost znači uvođenje u postojanje nečega čega tu prije nije bilo, makar u smislu preuređivanja ili produžavanja nečega od drugamo. U čitavoj se toj aktivnosti može naći ona sastavnica kroz koju se sve što je dano i predano umnaža u određenom iznosu, i to je ono – razvijeno iz toga što je zatečeno i zabaštinjeno – što je izvor jedinstva nekog djela. (...) Povijesnim nazivamo ono biće koje stvara nešto novo i svoje vlastito, ali na osnovi i kao daljnji razvoj i uobličenje nečega što je već pri ruci i preneseno: to je organska sinteza stvaranja i ponavljanja koju živimo.*” Simmel 2005:155 i 156.

O odnosu tradicije i inovacije također usporedi i odlomak: “Tradicija je stvar od mnogo šireg značaja. Ne može biti naslijedena, i ako je želiš moraš je steći velikim radom. Ponajprije uključuje povijesni smisao (...). Ono što se događa kad je stvoreno novo umjetničko djelo je nešto što se događa spontano svim umjetničkim djelima koja mu prethode. Među njima idealni red oblikuju postojeći spomenici, promijenjen uvođenjem novog (stvarno novog) umjetničkog djela među njih. Postojeći je red prije dolaska novog djela cjelovit i, u namjeri čvrstog trajanja i nakon upadanja novosti, sav postojeći red mora biti, ako i posve malo, promijenjen. Stoga su i odnosi, razmjeri, vrijednosti svakog umjetničkog djela u odnosu na cjelinu ponovno uređeni, to je povodljivost starog i novog. Svatko tko se slaže s ovakvom zamisli umjetničkog reda ne će smatrati naopakim tvrdnju kako prošlost treba biti izmijenjena sadašnjosti toliko koliko je i sadašnjost određena prošlošću” (Eliot 1969: 13-23).

O slično inovativnoj poziciji poduzetnika usp.: “Tipičan je poduzetnik više okrenut sam sebi od drugih, jer se manje od njih oslanja na tradiciju i zato jer se njegova zasebna zadaća – teorijski kao i historijski – sastoji upravo u lomljenju stare i stvaranju nove tradicije” (Schumpeter 1934., po: McCraw 2007:70).

³⁷² O kanonu u hrvatskoj etnološkoj znanosti prva je pisala Olga Supek (1983:61), a “kanoniziranje” je u hrvatsku etnološku terminologiju iz semiologije i teorije književnosti prenijela Vjera Bonifačić.

³⁷³ Tako proturječna “originalna serijska proizvodnja” je na primjeru drvenih rezbarija istaknuta u Kasfir 2007:193.

svrsi.³⁷⁴ Među predmetima etnološkog interesa ovakve su promjene posve obične kao kolektivne invencije kakve se skupno pamte kroz samo činjenje. Na njih nitko ne polaže isključiva prava, već ulaze među zajednički dijeljene i prakticirane navade. Susljedno obdržavan, tako prilagođen javni sadržaj postaje samom tradicijom.³⁷⁵

Intelektualna propitivanja značenja izvornosti, autentičnosti i originalnosti nastala su u okružju masovno proizvedenih industrijskih dobara koja su iz tržišnih i profesionalnih razloga uvela pojmove poput “autentičnog dizajna” ili “originalnog dizajna” za uratke čiji funkcionalni predšasnici nisu trebali niti poznavali ovakve pojmove, jer nisu bili serijski proizvedeni.³⁷⁶ U predindustrijskom dijelu Novog vijeka “autentično” je značilo tek “iskreno” (Trilling 1974.), a ta je naglašena potreba za autentičnim kvalifikacijama od XVI. st. iskrsla pred kazališnim predstavama (Bendix 1997:16). Serijalizirana produkcija čuvstvenih povoda kakva su oživljena ulogama u rascvalom je teatralnom agensu označila potrebu autoritativnog izricanja takvih ocjena i napravila joj mjesta u vokabularu javnog mnijenja. Nakon moderne industrijske revolucije ista se situacija ponovila i u produkciji materijalnih dobara. U baratanju s “autentičnim” i “povijesno korektnim” kazališni je predložak poslužio kao konceptualni uzor pri simboličnom okretanju prošlosti i dignificiranju defeudaliziranog građanskog društva novih nacionalnih država (Hollander 1988:291). Stoga se folklorna inscenacija može tumačiti kao kulturni sljednik kazališne predstave, a u drugom redu po supstanci prikazivanih kolektivnih praksi. U takvom svjetlu se problematiziranje današnjih kostimiranih inscenacija, kako folklornih tako i povijesnih, ne mora postaviti samo kao daljnje modificiranje izvedbenih praksi već i kao njihovo obnavljanje.

Današnje analize autentičnosti kanalizirane su esejom Waltera Benjamina “Umjetničko djelo u doba mehaničke reprodukcije” iz 1936. godine. Kako je pokazano u takvim studijama, korisnicima su mnoge vrste proizvoda približene do tada neslućenim tehnološkim mogućnostima. Kao što je fotografija zamijenila slikani obiteljski portret, tako su i za brojne druge kupce otvoreni pristupi k “novim reprodukcijama” umjesto skupljih unikatnih predložaka iz predindustrijskog vremena (Shwartz 1996:17). S potrebom stiliziranja industrijskih proizvoda od oko 1870. popularnim je postao revivalizam, ponavljanje obilježja prijašnjih stilskih razdoblja (Attfield 2005:107). U novije vrijeme su povjesničari dizajna, kulturni povjesničari i teoretičari kulture raspravu o tomu što je autentično shvatili kao dekonstrukciju jednog izumljenog koncepta s zanimljivim raščlanjivanjima pitanja tko ima autoritet odlučivati što je autentično, a što nije. Na takvim društvenim procesima počiva važnost ustanova poput muzeja ili muzeja na otvorenom koji u edukaciji posežu i za kostimiranim tumačenjima povijesti (Phillips 1997., Handler i Gable 1997.). Na takvim je zasadima nedavno preminula teoretičarka kulture Judy Attfield ove pojave analizirala u disertaciji iz 1992. i teorijske zaključke donijela u poglavlju svoje knjige pod naslovom “Kontinuitet: autentičnost i proturječna narav reprodukcije”, temeljeći ih na istraživanju rada jednog engleskog proizvođača namještaja između 1893. i 1978. godine (Attfield 2005.). Drugi sličan primjer je analiza nastanka country-glazbe, kao preusmjeravanje ranije konzumiranih glazbenih praksi uslijed otvaranja novih tehnoloških mogućnosti i dramatičnog širenja dohvatnog slušateljstva posredstvom gramofonske ploče i radija (Peterson 1997.).

³⁷⁴ Kasfir iskustveno razvrstava više kategorija kupaca, kolekcionara i turista (2007:268-270). Autorica donosi i ilustrativan primjer sukcesivnog redefiniranja značenja rukotvorine ovisnog o prisutnima u istom dekoriranom prostoru (op. cit., 198).

³⁷⁵ Podrobno u poglavlju “Inovacija kao proces kolektivne akcije”, Tschmuck 2006:183-193.

³⁷⁶ “Čini se da su upravo etnolozi oni stručnjaci koji odabiru što će biti označeno kao 'autentično', 'povijesno' ili 'izvorno' i što će kasnije – pri čemu koriste svoj ugled znanstvenika – biti sakralizirano folklorizacijom. Etnolozi su oduvijek nastojali promicati predmete i ideje koje istražuju” (Köstlin 2001:34).

Shvatimo li, stoga, potrebu, utvrđivanje i očitovanje “autentičnosti” kao društveni proces, namah se mijenja i naše istraživačko očište. Kada bi statičke forme tradicija iskazane u ovoj ili onoj zgodi ocijenjivali autentičnima ili ne, u dobu nakon samodostatnih kućnih gospodarstava mnogokoja bi kulturna praksa po predindustrijskom obrascima imala biti kvalificirana kao oblikovna degeneracija, estetska retardacija ili izvedbeni falsifikat. Od takvih bi ocjena i korist bila tek jednokratna. Ključna pitanja nisu “što je autentično” ili “što je autentičnije”, već “tko treba autentičnost i zašto” i “kako se autentičnost rabi” (Bendix 1997:21). Jeff Pratt je u raspravi autentičnosti hrane primjetio da se “često je slučaj u ovakvim stvarima da dobijemo osjećaj samopotvrđujućeg semantičkog polja, i isto tako da ćemo ga uspjeti uhvatiti za rep tek formuliranjem onoga što mu je nasuprotno – što je neautentično i umjetno, a kratak je odgovor da je autentičnost definirana u nasuprotnosti prema modernoj, ‘masovnoj’ kulturi” (2007:293). Jody Baker (2002:208) je demonstrirala kako se u prezentacijama prirode i tradicije “autentičnost” poima u nasuprotnosti prema onome što se ne drži takvim, tj. kao mjera eskapizma iz grada prema što daljim odlascima u prirodu kakvi nisu lišeni duhovnih konotacija.³⁷⁷

3.3.2.2 Autentičnost i narodna nošnja

Kako je pokazala Regina Bendix, s pitanjima poput “istraživanja autentičnosti” nalazimo se na temeljcima disciplinarnog predmeta istraživanja gdje se polemički napredak praktično mjeri naraštajima (op. cit., 159 i 162).³⁷⁸ Poput rekonstrukcije predmeta znanstvenog interesa, i samo propitivanje teorijske paradigme ne znači puko zamjenjivanje jednog teorijskog korpusa drugim.³⁷⁹ “Ono što je potrebno jest konstantno relativiziranje” (Brückner 1976:3, po: Bendix 1997:176).³⁸⁰ Sposobnost discipline da si postavlja i pitanja takve vrste, te se kroz raspravu

³⁷⁷ I uopće su istraživanja značenja “autentičnosti” u sociologiji turizma još od 1970-tih godina utrla put brojnim drugim studijama (MacCannell 1973., Cohen 1988., po: Barthel-Bouchier 2001:221).

³⁷⁸ Primjer fundamentalne dekonstrukcije u najpropulzivnijoj sestrinskoj disciplini, u kulturnoj antropologiji, predstavlja raščlanjivanje pojma “primitivnog” (Kuper 1988.), kod nas v. Vodopija 1978. Thomas H. Eriksen smatra da je debatno začahurenje karakteristično za ove sestrinske znanosti (2006:26), u svojem eseju dovodeći raspravu pred dilemu o znanosti stručnjaka ili o znanosti intelektualaca (ibid., 38). U maloj mjeri dotičući motiv granica sudjelovanja i umjesnosti istraživanja v. kod disertacijske teme Zorice Rajković koju je strukovno pionirski načela u seminalnom 13. godištu časopisa “Narodna umjetnost”: “Međutim, ne razumijem i odbijam komentare i mišljenja kakve sam čula i osjetila: da li je tema ‘ružna’ ili ‘nezgodna’, odnosno ‘kako se netko može time baviti’? Tako su reagirali i neki moji sustručnjaci, no smatram da je to nestručno i neznanstveno mišljenje, pa kao takvo ostaje problem njih samih” (Rajković 1988:12). Recenzenti tiskane verzije te disertacije su bili Slavko Kremenšek, federalni rodonačelnik etnoloških istraživanja u ambijentu novih gradskih četvrti Ljubljane s početka 1960-tih, i Dunja Rihtman-Auguštin, autorica prvog hrvatskog etnološkog članka na temu terminološke dekonstrukcije “narodne nošnje” iz istog broja navedenog časopisa, u istoj periodici ujedno i autorica prikaza najvažnijih dekonstrukcijskih izdanja tübingsenskog sveučilišta. O njemačkom dekonstrukcijskom uzoru u hrvatskoj etnologiji piše Prica 2001:205.

³⁷⁹ Zasebno pitanje ostaje i sposobnost za artikulaciju teorijskih polazišta uopće, kakva se u periodici može mjeriti prisutnošću metodološkog odlomka iz standardne “IMRaD”-strukture znanstvenog članka. “Nekadašnja je ‘službena’ etnologija hrvatskom etnološkom korpusu ostavila teško breme nesposobnosti za prihvatanje znanstvenog dijaloga (...); [studenti] ne umiju oblikovati, izreći te kvalificirano braniti vlastiti teorijski pristup istraživanju (vidi primjerice radove studenata koje povremeno objavljuje Etnološka tribina)” (Rihtman-Auguštin 2001:281).

³⁸⁰ “Akademske discipline su bile uvijek osjetljive na spomen [svojeg] ključnog koncepta ili objašnjenja (...) Prisiljavajući nas ponovno promisliti našu temeljnu problematiku, globalizacija (i ranija društvena pomjena) može okončati krizu koja se u antropologiji zbiva od 1960-tih. To ipak ne znači da se pomalja jedna dominantna teorijska orijentacija, ili da se može steći takav paradigmatički status. Takvo prijatno stanje stvari nije postojalo ni onda kad je stara problematika bila na vrhuncu utjecaja. Ali bi moglo značiti da će u disciplini postojati osjećaj

teza iznova utvrđuje, mjerilo je njene ažurirane društvene relevantnosti.³⁸¹ U konstantnom stanju poticanog društvenog i političkog korištenja statičnih, ahistorijskih stereotipa narodne kulture kao očitovanja istinskog znanja na kakvom se gradi regulacija kulturnih praksi (Rihtman-Auguštin 2001:213-214), korisnoj akademskoj disciplini to je ujedno i dužnost (Rihtman-Auguštin 2001:136, Sklevicky 1991:58).³⁸²

Svečana izvođačka odijevanja prikladno su sredstvo iskazivanja kulturnog i ideološkog programa u društvu. Inscenirana kostimiranja na otvorenom u namjeri podražavanja određenih povijesnih epoha u tom su smislu tijekom proteklog desetljeća kao kulturna atrakcija zasjenila ranija kostimiranja u narodnim nošnjama. U svjetlu postavljenih istraživačkih pitanja i terminologije kakva je na raspolaganju za istraživanje i formuliranje odgovora, pojam “narodne nošnje” smo raščlanili kao neologizam i semantičku konstrukciju u skladu s potrebama vremena u kojem je do svojeg formalnog osnutka dozrijevala etnologija. U današnjim okolnostima potpuno izostaju izrade narodnih nošnji u samodostatnim kućnim gospodarstvima kojima su bile dijelom u vrijeme ustanovljavanja tog pojma. Postojeće izrade imaju posve druga materijalna polazišta, često koristeći komercijalne prednosti dobro umreženog i povezanog globalnog tržišta. Također imaju i drugačije svrhe, jer npr. karakteristične narodne nošnje udavača više ne očituju status pojedinca već mjesta, kraja ili čitavog naroda. Ponavljanja narodnih nošnji za muzejske svrhe u tom se smislu uobičajeno zove izradom replika narodnih nošnji ili njihovim repliciranjima, iako se materijalni pokazatelji takvih postupaka izrade formalno znaju posve približiti svojim predlošcima. Savršena je replika doslovno nemoguća jer nikad ne može ponoviti sve okolnosti koje su polučile upravo postignut materijalni učinak. Primjerice, ako se za izradu odjevne replike naručilo vuneno predivo, da li je upredeno od vune lokalno kondicionirane kao što je bila i ona iz predloška – pasminom, obradom vlakana, pozicijom striženja, čak i nutricionističkim činiteljima koji su uvjetovali razlike u duljini i jačini vlakna otočnih i planinskih ovaca, itd.³⁸³ S druge se strane lako može zaključiti da su brojne ovakve replike obnovljenim tehnikama i gradivima zadovoljile granicu razumno postavljenih kriterija materijalne autentičnosti, te da ih u osnovi i ništa bitno ne dijeli od kvalitete samih predložaka. Zašto bi se proizvod takve muzejske (ili druge pomno propozicionirane) narudžbe u izložbenoj vitrini imao označiti kao “replika, XXI. st.” umjesto “narodna nošnja, XXI. st.”, kad već dijeli sva

usmjerenosti i stupanj pouzdanja među njenim praktičarima kakvog nije bilo još od dana Radcliffe-Browna, Gluckmana i Stewarda” (Barrett 2002:14 i 16).

³⁸¹ Za primjer djelotvorne domaće analize narodne nošnje iz krila druge znanosti, povijesti umjetnosti, v. Schneider 1971.

³⁸² U godini dana nastanka ovog rukopisa istaknut se primjer ahistorijskog i historijskog predstavljanja narodne baštine može navesti iz odvijajuće izložbene prakse. Dok je 2007. godine u Klovićevim dvorima u Zagrebu na izložbi “Dalmatinska Zagora” pučki i građanski kulturni horizont bio jasno demarkiran zasebnim izložbenim dijelovima u kojima se samo u potonjem prakticiralo datiranje (bez npr. historizacije odjeće i oružja alkara i Alkaruše u svojim izvedbama gradskih interakcija), otvarajući puta percepciji izložaka i fotografiranih prizora kao pojava bezvremenih poput prirode iz krajobraznih pozadina, koncem 2008. godine je u zagrebačkom Etnografskom muzeju otvorena izložba “Iz krčkih dota” na kojoj su izložci datirani i historijski kontekstualizirani (Mileusnić 2008.). Pristup nije slučajaj, jer se i autorova magisterijska obrada poluselilačkog stočarstva temeljila i na podacima o recentnim zakonskim odredbama i njihovoj primjerni, tj. sudskim zapisnicima povodom stočarskih šteta na poljodjelskim imanjima.

³⁸³ U Hrvatskoj mi je poznat samo jedan slučaj odjevnog repliciranja narodne nošnje kojem je prethodila dekompozicija tkanja i ispitivanje fizičkih karakteristika vlakna, na primjeru posuđenog ženskog kompleta s otoka Raba kojeg je Pomorski i povijesni muzej iz Rijeke morao vratiti u privatni ukopni komplet. Podatak zahvaljujem tekstilnoj restauratorici prof. Miri Ovčarić Kovačević, koja je postupak provela u laboratoriju tvrtke “Varteks” u Varaždinu (iz razgovora vođenog 20. kolovoza 2002. godine).

važna obilježja predložka – koji je u svojoj zajednici i sam nastao s pogledom uprtim na već postojeće predmete?³⁸⁴

U takvoj nam situaciji analiza pojma “narodna nošnja” pomaže predložiti punovrijedno korištenje tog termina i u navedenim primjerima, jer on na potrebe svoje zajednice odgovara kao što je i predmet uzet kao predložak u svoje vrijeme odgovarao na tadašnje potrebe. U samodostatnom gospodarstvu i kulturnoj “trgovini” među njima kroz razmjenu žena jedna je nošnja udavače imala posve jasan komunikacijski zadatak. Zadatak takve vrste, iako posve drugačiji i vezan za nove razmjene i trgovine, ima i njena “replika”. I jedna i druga podmiruju kulturne potrebe zajednica u kojima su bile potrebne. Na prilazima ovakvim dilemama leže i terminološke dvojbe u baratanju pojavama iz današnjih kostimiranja u svrhu podražavanja povijesti. Kako smo vidjeli, ta kostimiranja ne predstavljaju terenske vježbe znanstvenika. Kao i kod baštine narodnih nošnji, njima najpreči cilj nije predstaviti povijesnu istinu, makar u mjeri kakva je trenutno poznata. Slično kao i kod imaginarne ugostiteljice kakva bi u Škabrnji u autentičnoj nošnji Hrvatice danas imala posluživati jela sa sadakom kojeg rese “tri prsta”, tako i kod veteranskih oponašanja srednjovjekovnih straža primorskih gradova koje su u povijesnoj stvarnosti kao postrojbe stranih najamnika vješale domaće pobunjenike čije se narodne tradicije nominalno slave, povijest baš u svakoj situaciji ne može ponuditi najpriželjkivanije predložke. Stoga se, u skladu s društvenim potrebama izvođenja, stvaraju novi interpretacijski amalgami.³⁸⁵

Vraćajući se na analizirani značaj neologizma “narodna nošnja” kao odgovora na konkretne ideološke potrebe romantičarskog razdoblja, a ne kao prozora otvorenog neposredno u pamtivječno narodno naslijeđe, na ovom mjestu možemo pretpostaviti da se njegovo izicanje i slična terminološka korištenja u današnjim okolnostima ne doživljava kao korjenita funkcionalna promjena. S druge strane nas bezbojan, neutralan i mobilizacijski nepraktičan pojam “kulture odijevanja” uvodi u komorni ambijent prikladan za usredotočena i neometana istraživanja. Takav je ambijent jedino plodno polazište za činjenje vlastitog specifičnog zadatka pred zajednicom koja je sudionicima takvih analitičkih postupaka darovala povjerenje u obliku institucija privilegiranih za intelektualni rad. S takvog se opažališta pomaljujući kulturni procesi mogu prepoznati kao kontinuirana kretanja, pokretana od vremena do vremena raznovrsnim društvenim zamašnjacima. Neka od njih dijele isti nazivnik ustrajno širećeg auditorija i tržišta za prakticiranje kulturnih očitovanja. U vremenu smotri “Seljačke sloge” i Industrije narodnog veziva to su bili parobrodi i željeznica, u doba prvih klapa i Centra za unapređenje domaćinstva radio i brza cesta, dok se u vrijeme današnjih povijesnih kostimiranja takvima mogu shvatiti npr. autocesta, niskotarifni avioprijevoznici i internet.

³⁸⁴ Zamagljivanje granice među originalom i replikom u praksi naglašava i uobičajeno postupanje s nakitom. Tekstilni posao je stvar repliciranja jer su sastavnice originala iz samodostatnog kućnog gospodarstva (sirovina, tkanje, pigmenti) postale nedostupne. Naušnice se ne repliciraju, jer se mogu nabaviti na isti način na koji su postale dijelom originalne cjeline – kupovinom u zlatarnici. Dakle, čitava odjevna cjelina nije replika.

³⁸⁵ Simboličko odijevanje “... je uvijek okruženo složenim i preklapajućim, ponekad nadopunjavajućim a ponekad proturječnim značenjima. Ta značenja postaju manje ili više važna, manje ili više očita, tumačeći događaj ovisno o uključenim ljudima, što je rečeno, tko je nosio odjeću, koji su događaji prethodili tom trenutku, i drugim činiteljima (...) Grupni i individualni identiteti su tako višeznačni – i društveni kontekst tako ispunjen značenjima koja se i ne slažu posve – da je za osobu gotovo nemoguće izbjeći ironično ili proturječno očitovanje” (Hendrickson 1995:196 i 198). U takvim je praksama pri prepoznavanju arbitrarnih odluka, mobilizacijskih intencija i pripadnih poredaka društvene moći “bitno da naše analize ne reproduciraju nego naprotiv, da otkrivaju te procese kulturne hegemonije” (Herzfeld 2000:20, po: Rihtman-Auguštin 2001:285).

Kao primjer ovih složenih procesa možemo uzeti vezenu prostirku iz fundusa Muzeja grada Šibenika.³⁸⁶ Bilježenje okolnosti ovog akvizitiranja iz 1983. godine je oskudno. U fundus je primljena kao anonimni dar zajedno s nekoliko nedovršenih ukrasnih tekstilnih fragmenata. Prostirka je veličinom namijenjena pokrivanju stolića, u namjeni kakvu su u predindustrijskom vremenu imali predmeti poput “ruba” ili “rakna” (v. prvi dodatak radu) dok to danas čini stolnjak. Dekorativni program prostirke je u potpunosti preuzet s “građe”, koja je u etnološkoj literaturi protumačena i kao najstariji tekstilni prežetak ovog dijela kontinenta (Radauš-Ribarić 1978.). Prostirku je nemoguće protumačiti isključivo kao tradiciju, jer je funkcionalno oblikovana na tradiciji nepoznat i neponovljen način. Sa statičkog gledišta ova prostirka može biti kvalificirana kao aberacija, deformacija, kontaminacija, devijacija ili drugačije. Ona svoje mjesto ne pronalazi niti promjenom očista s karakteristično pučke tehnike u ambijent gradske kulture življenja. Tu nam curi kroz prste uobičajenih dekorativnih programa čipke i veza (ili starijih povijesnih tkanja) za predmete takvih funkcija. Bukvalno je taj predmet u ambijentu svoje tradicije disfunkcionalan jer u autentičnom okolišu te rukotvorne tehnike nema prikladnog mjesta ni primjene. U isti mah bi se, paradoksalno, mogao protumačiti i kao najvrijedniji predmet ovog dijela muzejskog fundusa, ma koliko mu konkurirali pojedini proizvodi prepoznatljivo gradskih umijeća poput zlatarstva. Ova prostirka, u prepoznatljivim trakama građe koja je kompozicijom prilagođena kroju po mjeri gradskog stolića, predstavlja izlazak tradicije i odgovor kućne radinosti na zainteresiranost koja potječe iz druge sredine, iz tržišta kojem su granice proširene do razmjera koji u uvriježenim obuhvatima prakticirane tradicije nije bio zamisliv. Prostirkom u istraživanom području ilustriramo proces postajanja kulturne prakse tržišnim dobrom,³⁸⁷ u sklopu kojeg njena značenja izlaze iz domorodnog kruga samorazumljivosti a predmet mijenja i neka od svojih materijalnih obilježja.

Takve je promjene na primjeru zapadnoafričke plastike W. Bascom tijekom pojačanog poratnog interesa za afričke rukotvorine prepoznao kao likovne naturalizacije, grotesknosti i gigantizacije (1976:313-314), a u kontrastu s potonjom se može lako prepoznati i minijaturizacija ili općenito pretjerani egzotizam iskazan promjenama statusa suvenira pri ulasku u širi sustav razmjene a ne samim takvim fizičkim manipulacijama (Kasfir 2007:262). Također je uočena i egzotizacija materijala, npr. ebanovina kao surogat (op. cit., 263). Trendove suvenirizacije u “turističkim umjetnostima”³⁸⁸ prate i tehnologije serijalizirane proizvodnje ili falsificiranja arhaičnosti (op. cit., 315). Zdvajanjem nad gubitkom izvornosti lokalnog likovnog izraza možemo stići do pitanja koju beninsku skulpturu držimo autentičnom: isključivo s prepoznatljivim likovnim repertoarom terakote iz drevnih kultura Nok i Sao, sa ili bez *cire perdue* kovinske tehnike koja je uvedena iz sjeverne Afrike, s kojim tzv. tribalnim stilom kao dominantnim, ili, na koncu, s respektom za forme inventirane uslijed portugalskih i kasnijih narudžbi od XV. st. ili bez njega? Upravo uslijed tog tržišnog interesa nastale su afričke rukotvorine kakve nisu korištene u vlastitim kulturama, poput viljuški ili lovačkih rogova (op. cit., 303). Vrlo poznat primjer predstavlja i *chinoserie*, porculan koji je u Europi od sredine XVII. st. imitirao kineske proizvode. Proizvođačke serije nastajale su ne samo u imitativnim radionicama u Europi već i u samoj Kini po europskim nacrtima. Među karakterističnim proizvodima potonje vrste bili su bokali i brijačke posude, predmeti kakve u tom obliku Kina nije poznavala. Kineskim i japanskim keramičarima ovakve narudžbe kulturno udaljenog tržišta nisu predstavljale iznenađenje, jer su već otprije izrađivali npr. nargile na narudžbe s Bliskog istoka (Lucie-Smith 1981:191). U tekstilnoj domeni ovakva interkontinentalna proizvodnja na narudžbu udaljenog klijenta, a sukladna njegovoj predodžbi

³⁸⁶ Inv. br. 348, v. likovni prilog na tabli I.

³⁸⁷ Engl. *commodification*.

³⁸⁸ “*Tourist arts*”, također se može sresti i izraz “*airport arts*” (Graburn 1976:5).

egzotičnog, predstavlja i indijska proizvodnja za englesko tržište (*calico* i dr.) kakvu se držalo za izvorni indijski dizajn (op. cit., 65). Takvo tržišno preoblikovanje domaćeg likovnog izraza u istraživanom se području najjasnije može prepoznati u tekstilnoj tehnici koja se s ruba odjevnih predmeta izdvojila u samostojne ukrase nastale zbog potražnje izvan lokalne zajednice – što se tijekom proteklog stoljeća zbiva sa šivanom čipkom, kako onom paškom tako i primoštensko-rogozničkom. U ambijentu starije tradicije je podložak čipke, možda i već uokviren za vješanje na zid, bio neprimjenljivog oblika. U novim je okolnostima šire čuvenosti ove tradicije svoje mjesto dobila i haljina sašivena od same čipke kakvu su u Pagu tijekom zime 1939. godine na narudžbu poznate francuske glumice napravile tri mještanke, kao odjevni predmet kakav nema ni precedenta niti sljednika.³⁸⁹

Takvi nam primjeri pomažu osvježiti viđenje tradicije kao poprište kreativnosti (Rihtman-Auguštin 1987:90) i inovacija. **Inoviranje**³⁹⁰ ne samo što ne proturječi tradiciji, ono je u promijenjenim okolnostima i pred novim potrebama revitalizira i kapacitira njenu komunikativnost. Ako bi u tekstilnom dekorativnom programu tradiciju zamislili kao nepromjenljivu, u njoj tijekom povijesti od neke etnogenetske “nulte točke” ne bi bilo mjesta npr. za početak vezilaštva svilenim koncem. Ipak je i takav izvjestan korak rasplamsao život ornamentalnom repertoaru. Tradicija je u mnogim prilikama suočena s promijenjenim ambijentima prakticiranjima, okolnostima izvođenja ili materijalnim preduvjetima provođenja, kad joj inovacija ili korjenitija invencija mogu zajamčiti opstanak.³⁹¹ “Specifične inovacije više su bile sugerirane od lončara nego od njihovih patrona, a testiranje na tržištu je mehanizam kojim su inovacije prosijane” (Brody 1979:76, v. i Kent 1979:95). U tom se dijelu krije kulturni spremnik simboličkih prepoznatljivosti i medij poistovjećivanja. Samo njegovo postojanje i takav kapacitet tradicije su njeno jamstvo prakticiranja. Zato je razumljivo ukras sa modificirane narodne kape danas vidjeti i kao znak navijačke skupine, jer u toj jezgri znaka preostalog iz složenije rukotvorne prakse referira iskazivanje pripadnosti.³⁹² Christopher Tilley je na skupini malih otočića u melanezijskom otočju Vanuatu tako promijenjene okolnosti i zadržane crte kulturne atrakcije istaknuo na primjeru velikih zajedničkih kanua.

³⁸⁹ Čipkarica Urica Oguić: “Prvu čipku prodala sam davne 1929. godine kao osmogodišnja djevojčica. Toga se i danas tako živo sjećam. Naišli su neki češki turisti i kupili čipku koju sam sama sašila. Bila sam tada jako ponosna. Od toga dana čipkarstvo je postalo moj život.” Navedeno iz članka “U 80 godina sašila 1000 čipki i stolnjak za Tita”, Jutarnji list 11. kolovoza 2006. godine.

³⁹⁰ Inovacija je jedna od pet akulturacijskih pojava koje je na primjeru odijevanja u meksičkom području Sierra Norte de Puebla identificirao kulturno-antropološki istraživački par Anawalt i Berdan (1994.). Preostale četiri su zamjena, prilagodba, usvajanje i ustrajavanje. Među pobrojanim se kulturnim pojavama pri odgovaranju na postavljena istraživačka pitanja napose istakla inovacija.

³⁹¹ Pojam “folklorizma” kao vremenitog “folklorizma iz druge ruke”, kakvog je u njemačku etnologiju 1960-tih uveo Hans Moser, u hrvatskoj je etnologiji od konca 1970-tih raspravljan u krugu Zavoda za istraživanje folklorizma (današnjeg Instituta za etnologiju i folkloristiku) i njihovim izdanjima. Usp. prikaz Moserovog poziva za historizacijom folklorizma u Rihtman-Auguštin 1976:12, temu institutski priređenog simpozija “Folklor i historijski proces” sa zagrebačkog kongresa ICAES 1988. godine itd. O odjevnoj analogiji “kostumizma” v. Seid 1987:30. U kulturno-povijesnom teorijskom pristupu nerelevantni falsifikati iz promijenjenog su se gledišta mogli paradoksalno vidjeti i kao svojevrsni “izvorni (tj. predmoderni) folklorizmi”, apsurdna degeneracija znanstvenog interesa za narodne autentičnosti ili validna konstatacija društvenih povijesnih procesa – ovisno o teorijskim polazištima (Bendix 1997:178).

³⁹² Bizaran je primjer tatauviranja ornamenta šibenske kape na mišici, ne samo u vidu pigmentiranja ornamenta već i dodavanja narančaste pozadine, za kakve sam saznao u jedinom šibenskom salonu tetovaža 3. studenog 2008. godine. Taj crni ornament na narančastoj pozadini, nakon valjkastog ruba kape sada smješten i na novom, neočekivanom mediju presjeka te geometrijske forme, daje povoda razmišljanju o kvalifikaciji takve kulturne prakse duž razdjelnica javne (izdaleka vidljiva kapa) i privatne (mišica koja se ne vidi ni pod majicom kratkih rukava, ili je naglašena pri obnaživanju tog dijela tijela kao kod sportaša) domene iz kulture odijevanja. Za upozoravanje i raspravljanje ovog načina ukrašavanja boudelama zahvalan sam kolegici etnologinji Mariji Krnčević.

Takva su plovila, na kakvima je moglo biti i četrdesetak ljudi, predstavljala najveće izrađene pokretne i služila su dopremanju dobara za svečanosti i vođenje rata. Nakon 1906. godine zamjenjivani su kupljenim kitolovnim čamcima. Godine 1993. su, prigodom izgradnje turističkog odmarališta, ovakva plovila iznova sagrađena da bi pri ceremoniji otvaranja njima mogli na svečan način stići državni predsjednik i visoki uzvanici, a kasnije i turisti. U njihovoj izvedbi je istraživač primijetio karakteristični otklon. Naime, kanui su pri starijoj izgradnji bili postavljeni kao na otvorenom moru prema kući jer im je zbog pretežitih jugoistočnih vjetrova stoga odgovaralo imati bočni plovak s desne strane plovila, olakšavajući povratak na otok. Novi su kanui imali plovak smješten s lijeve strane, štiteći turiste od udaraca valova pri plovidbi na glavni otok. U osnovi, i stariji i noviji veliki kanui na izražen su način donosili kući sredstva za život – kao dobra, plijen ili turistički novac, svejedno (Tilley 2007:53).

Stoga su preference u kreativnom činu kulturnog prakticanja stopljene u dinamičnim i preklapajućim grupama. Ista osoba prijepodne može biti uredno odjeveni profesionalac, popodne sudionik lokalne svečanosti s nekom odabranom prepoznatljivošću, a navečer sportski navijač – sve posežući za odjevnim predmetima koji su mu na izbor, a ne potirući nijedan od tih svojih društvenih i kulturnih identiteta.³⁹³ U takvim prožimljućim i koncentričnim krugovima poistovjećivanja nude se perspektive koje s ranijim narodnim nošnjama nisu bile dostižne: ako zbog vernakularnih raznolikosti nije postojala jedna jedina “ispravna” hrvatska narodna nošnja, danas u podmirivanju takve potrebe možemo prepoznati navijačko nošenje sportskog dresa. Pitanja poput opasnosti repetitivnih kulturnih praksi za njihovu originalnost ili autentičnost postaju izlišnima.

S tako shvaćenom ulogom modificiranih sadržaja u kulturnim praksama možemo polučiti nove koristi od **dekonstrukcijskih analiza** narodnih nošnji i tradicijske kulture uopće koje su nastale od više njemačkih, austrijskih, francuskih i talijanskih autora. Utjecaj Gramscijevih nazora o stratifikacijskoj naravi narodne kulture u hrvatskoj je etnologiji već poznat (Rihtman-Auguštin 1988: 47-59). Po tom je viđenju folkloru obično stanje njegovog generiranja društveno raslojavanje i konflikt, a ne idilična pastorala (Cirese 1982:218, po: Rihtman-Auguštin 1988:55). Konrad Köstlin je nastanak narodne nošnje protumačio kmetskim prakticanjem restriktivnih propisa o odijevanju³⁹⁴ u feudalizacijskom procesu kojem se završna faza zbilila u XIX. st. (Köstlin 1997., v. i Rihtman-Auguštin 1976:15). Značaj feudalne teritorijalizacije za razlikovnost odijevanja lokalnih podložnika već je uočen i u domaćoj etnologiji (Tkalčić 1925:133, po: Brenko 1994:30).³⁹⁵ Dosege relevantnih inozemnih

³⁹³ Da jedna te ista osoba može dijeliti i dvadesetak identita demonstrirao je Sen, 2007:35.

³⁹⁴ Lat. *leges sumptuariae*, engl. *sumptuary laws*: zakon o raskoši, tj. protuluksuzni zakoni kojima su se propisivale oznake društvene segregacije. Iako su u srednjem vijeku poznati već od propisa *capitularia* Karla Velikog kojim se određuje da kmetovi moraju nositi nebojenu odjeću otkanu od vlastite pređe, a muškarci imaju držati kratku kosu, značajne regule uspostavljaju se tek nakon tehnološkog usavršavanja proizvodnje tekstila u Europi i uz veće otvaranje orijentalnog tržišta luksuznim robama posredstvom istočnog Sredozemlja od XIV. st., u Mletačkoj republici 1453., 1504. i 1514. godine. U gradovima gdje se nije toliko držalo do ovakvih zabrana moralistički namjernici žale da se plemić ne može razaznati od običnog građanina (v. Birbari 1975:8 et passim.). Pregled daju Oakes i Hill 1970:222-229, v. i Boucher 1987:206. Ovakve se zabrane i u recentno vrijeme mogu raspoznati kao feudalno naslijeđe; usp. poslodavačke zabrane radničkih nošenja kape ili dolaska na posao u nedjeljnom odijelu, raspoznavanje buržujske djece među studentima i dr. kod Figes i Kolonitskii 1999:116 i 168.

³⁹⁵ Kako je konstatirano u povijesti umjetnosti, ovakva teritorijalna prepoznatljivost odijevanja iz feudalnog doba isprepliće se s postupnim uniformiranjem velikaških tjelesnih straža od kojih su nastale prve najamničke a kasnije i sedentarne postrojbe. Feudalni gospodar je lojalnost oružnika osiguravao smještajem, hranom i odijevanjem, ekonomično namirujući potonje potrebe nabavkama jednoobraznih bala tekstila; uniformiranja podložnika su se protezala u rasponu od vitezova preko službenika do obrtnika (engleski primjer iz XIV. st. daje Davenport 1979:356). Drugi posvjedočeni povod jednoobraznim odijevanjima pod feudalnim autoritetima bio je ceremonijalne naravi, kad su gospodari i vladari uniformiranošću sudionika ceremonijalnih povorki

istraživanja povijesti odijevanja vjerno je sažela hrvatska povjesničarka umjetnosti Marijana Schneider:

“U Evropi su kroz čitav srednji vijek, sve od početaka razvoja feudalnog društva, ljudi svojim odijelom prvenstveno isticali svoju pripadnost pojedinim društvenim slojevima. Tek je renesansa pridonijela razvoju nešto individualnijih oblika, pa i neke vrste mode. (...) Pretjerana raskoš u odijevanju navodila je gradske uprave da izdaju odredbe protiv luksuza (...). Značajno je pri tome da se osobito strogo određivala odjeća radnih ljudi, kako ne bi posegnuli za oblicima, tkaninama i nakitima koji su bili pridržani za plemiće i patricije. Tek od sredine XVI. stoljeća, kad se u zapadnoj Evropi plemići i bogati građani počinju odijevati prema zajedničkim uzorima, kad modom dominira prvo Španjolska, a od XVII. stoljeća na dalje Francuska, nošnja puka počinje se jače razlikovati od nošnje bogatijih slojeva. Zapravo se nošnja tih slojeva udaljuje od nošnje svoje zemlje – ne može se još reći: naroda – a puk zadržava stare oblike, preuzimajući s vremenom neke pojedinosti prema modi koja je već prošla. Tako su neki elementi renesansnog, baroknog, pa i bidermajerskog kostima dodavani na osnovne pučke odjevne predmete koji su nekiput imali svoje korijene u dalekoj prošlosti.” (Schneider 1971:5).

Drugim riječima, “narodna kultura predindustrijske Evrope bila je vrlo raznolika, no raznolikost narodne kulture posjeduje strukturu i stoji u određenom odnosu spram ostalih razlika u društvu” (Burke 1991:56). Prevoditeljica tog Burkeovog djela, Dunja Rihtman-Auguštin, u predgovoru je knjige ove dvojbe sažela na idući način:

“Kritika etnološkog kategorijalnog aparata u koji ulazi pojam 'narodne kulture' i koji se oslanja na pojam 'narod', još od početka šezdesetih godina ovoga stoljeća, naprimjer u Njemačkoj, upozoravala je da treba ponovno promisliti taj pojam, te da je potrebno odvojiti se od koncepcija poput narodne duše, pa i naroda-nacije ili različitih demagoških poimanja naroda, jer u 'narodu' postoje različiti socijalni slojevi, a kulturni fenomeni koje su romantičari nerijetko pripisivali, i još uvijek se pripisuju pojedinim narodima kao isključivo njihovoj tekovini – nerijetko pripadaju (...) evropskoj zajedničkoj zalihi kulturnih dobara (common stock).” (Rihtman Auguštin 1991:6)

Roberta Seid je istraživanja niza francuskih analitičara regionalnih i lokalnih narodnih nošnji sažela derogiranjem romantičarske paradigme o starodrevnosti tih tradicija,³⁹⁶ datirajući nastanak **regionalnih**³⁹⁷ **stilova** u XIX. st. (Seid 1987:11, v. također i Roche 1996:375,

demonstrirali društveni i politički utjecaj. Među navođenijim primjerima ovakvih povijesnih kulturnih praksi je povratak engleskog kralja Henryja V. s francuskim zarobljenicima 1415. godine kad su ga dočekali jednoobrazno odjeveni londonski uglednici, špalir 600 londonskih građana pri dočeku kralja Edwarda I. nakon njegovog vjenčanja 1300. godine, kao i drvorez u namjeni protokolarnih instrukcija za odijevanje sudionika svečane povorke kao pozivnicom za krunidbu mađarskog kralja Matijaša Korvina 29. III. 1464. godine iz zbirke grafika Metropolitanskog muzeja u New Yorku (Davenport 1979:356, 414 i 528).

³⁹⁶ Moralne implikacije u predmnijevanju starodrevnosti tradicija raščlanjuje Lozica (1987:35). Antropološke konotacije “kolonijalnih mitova” o izvornim i nepomućenim (podrazumijevano statičnim) afričkim tekstilnim tradicijama koje su kontaminirali europski importi raščlanjuje Kriger 2006:171; promjene i inovacije su trajno prisutne posredstvom različitih povijesnih interakcija. Stoga frazu “*local craft production*” autorica drži oksimoronom (ibid., 172).

³⁹⁷ O obilježjima “regionalne” odrednice raspravlja Burke 1991:54-58. Regionalnost usredotočeno raspravlja Köstlin: “Regija je stvorena prakticiranjem normi i valjanosti centraliziranoga i zbog toga namjerno ujedinjujućeg zakona, a označava je i uokviruje sudstvo. Tako su regije u predmodernome kontekstu stvorene s namjerom da budu jednoglasne u primjeni istih obrazaca propisanih regionalnim pravom, koje od 16. stoljeća svladava centralističke strukture moći u srednjoj Europi, što je otad stvorilo regionalnu različitost koju danas

2000:194, Oakes i Hill 1970:10).³⁹⁸ Alma Oakes i Margot Hill u prikazivanju pučkih odijevanja zapadnog dijela Europe predšasnike “regionalnog stila” uočavaju od XVII. st. (1970:27 i 59), npr. s “regionalizacijom” muškog oglavlja tek u XVIII. st. (ibid., 31).³⁹⁹ Također napominju da nastanak nošnje nije istovjetan s karakterističnim odjećama gradova, modom koja je vjerojatno začeta u XVI. st. i znatno raširena u Francuskoj, Nizozemskoj, Njemačkoj, Švicarskoj i Italiji (ibid., 59, v. i Schneider, op. cit.; Davenport 1979:505).⁴⁰⁰

“Iako su već neko vrijeme postojale prepoznatljive regionalne odjeće ili odjevna obilježja, (...) nošnje kakve bi mogle biti pripisane zasebnim selima, područjima ili slojevima se nisu rascvjetale u svoj svojoj punini prije sredine ili čak zadnje četvrtine XVIII. st. Tek tada su imućniji seljaci kojima je bilo moguće odati se 'beskrajnoj raznovrsnosti' i bogatstvu kroja i materijala, iako je ovo bilo očito uglavnom u svečanim odijevanjima na nedjelju ili svetkovine. Potpuna sloboda od obvezne službe feudalnim gospodarima, kupovanje vlastitih farmi i zabacivanje propisa o segregiranom odijevanju su (...) razlozi ovim promjenama; ljudima je ostavljeno na volju kupovati kako su im to njihov novčanik, ukus i seoska navada određivali.” (Oakes i Hill 1970:67, prev. a.)

Povijesnu razdjelnicu između urbanog i ruralnog odijevanja Mary E. Roach i Kathleen E. Musa sažimlju kao kombinaciju ekonomskih,⁴⁰¹ izolacijskih, konzervativnih⁴⁰² i restriktivnih⁴⁰³ činitelja. Ovaj je potonji činitelj definiran na idući način:

“... Razvoj razlikovne seoske nošnje bio je odgovor ruralnog stanovništva na ograničenja postavljena od višeg društvenog sloja, koji je prenošenje svojih modnih odijevanja vidio kao očitu prijetnju položaju kao upravljača u društvu. Kako su već zakoni o segregiranom odijevanju, koji su se pojavili u XIV. st. i praktično nestali do konca XVIII. st., podrobno do pojedinosti propisivali što osobe na različitim društveno-ekonomskim razinama smiju odijevati, tako je i snažno dekorirana odjeća različita od one kod imućne društvene elite, pružila način na koji je ruralno stanovništvo moglo izraziti društvenu i ekonomsku vrijednost⁴⁰⁴ unutar ograničenja postavljenih ovim zakonima.” (Roach i Musa 1980:3, prev. a.)⁴⁰⁵

uživamo” (Köstlin 2001:37), odn. u naše vrijeme “ako se veliki grad ili metropola prepire s 'regionalizacijom', možemo biti sigurni da taj grad ima osnovnu potrebu za regijom i njezinim blagodatima” (ibid., str. 35). Koncept regije trajno je vezan, dakle, uz prerogative moći. “Kulturna tvorba regija je umjetna. Ona je rezultat teritorijalnih zakona nastalih uglavnom od 16. stoljeća nadalje” (ibid., str. 41), a danas se može pratiti sučeljena europeizaciji” (ibid., str. 45).

³⁹⁸ Može se reći da odrednica “regionalni stil” predstavlja ustaljenu konvenciju za označavanje “relativno stacionog regionalnog odijevanja tipičnog za konzervativna, tradicionalna društva van pomodnih [društvenih] matica” (Ribeiro 2003:661).

³⁹⁹ Jacqueline Herald drži da je u talijanskoj Renesansi regionalno podrijetlo ponajprije moglo odati žensko oglavlje (1981:195).

⁴⁰⁰ Za ove aspekte Davenport kao važno likovno vrelo navodi knjigu W. Hollara “Aula Veneris” (ibid., 505). S obilježjima lokalnih vlasti su u XVI. st. povezani i nastanci prvih vojničkih uniformi (Boucher 1987:248, Davenport 1979:528).

⁴⁰¹ Ekonomsku emancipaciju seljaštva sažimlje Burke 1991:194-195.

⁴⁰² Pridržavanje regionalnih prepoznatljivosti u odijevanju (van domene gradskih moda) tijekom talijanske Renesanse drži se teškim za procjenu (Herald 1981:196). U isto vrijeme, po odijevanju su jasno prepoznatljivi različiti stranci (ibid., 200).

⁴⁰³ O društvenoj segregaciji nakon 1500. godine v. Burke 1991:212.

⁴⁰⁴ V. odlomak o nošenju kape u Jelić 1960:30.

⁴⁰⁵ Prvu ovakvu problematizaciju domaćih tema (s obradom dubrovačkih, habsburških i dr. prilika) v. kod Filipović 1961:60.

Istražujući narodnu nošnju u selima zabačene pirinejske doline, Seid ocjenjuje da je “jasno kako je tek koncem 1820-tih i tijekom 1830-tih godina nošnja počela biti tako izričito različita od onih susjednih (...) a sa 1870-tima i 1880-tima je dosegla svoj apogej dodatcima ukrasnog vezenja i bogatijim bojama” (op. cit., 69). Istraživačica zaključuje da distinktivna lokalna narodna nošnja nije nastala unatoč, već upravo zahvaljujući interakcijama sa strancima,⁴⁰⁶ npr. službenicima državne šumarske službe koji su počeli uređovati na takvim komunalnim zemljištima oko sēla, zagovornicima ideoloških nazora nacionalne države koji su u izoliranim tradicijama poput ove prepoznavali i slavili drevni galski duh, sve češćim kontaktima sa susjedima i udaljenijim strancima kojima su odgovarali na društvene i tržišne potrebe, itd.⁴⁰⁷ U području tih nekoliko sela gdje su prije i društveni protivnici nosili istu odjeću (ibid., 208), širenjem komunikacijskog kruga pokazalo se korisnim i potrebnim razlikovati se od drugih sudionika u kontaktu. Bez češće prisutnih stranaca ne bi bilo ni lokalne nošnje (ibid., 144). *“Tradicija narodne nošnje je bila dinamična, ne statična (...); nošnje su postale tako diferencirane tek u XIX. st. (...) Novi kontakti s vanjskim svijetom, a ne izolacija, su bili ti koji su pomogli oblikovati tu tradiciju.”* (ibid., 159-60). Odlučujući društveni događaj predstavljao je dolazak željeznice u obližnji gradić 1870. godine (ibid., 207-8). Uz ekonomske povode, važni su bili i kulturni učinci Francusko-pruskog rata 1870. godine. Prvi rat vođen na francuskom tlu od 1814. godine odigrao je važnu ulogu u podizanju interesa gradskih elita za dezintegracije ruralnih zajednica uslijed iseljavanja, i to ne samo u krajevima pogođenima ratom ili u zabačenim regijama gdje su se predaje bilježile i ranije (Pirineji, Korzika, planinski i močvarni krajevi). Lokalna nasljeđa su stekla punopravni dignitet za uključivanje u kulturnu baštinu, a prosvjetiteljska i učena društva kakva su početkom XIX. st. u svojim nazivima posezala gotovo samo za arheologijom a sredinom stoljeća sve više za historijom, sada respektiraju i etnologiju te diseminiraju etnografske upitnice i pripremaju mjesta za prve specijalizirane ustanove (Gasnier 2006:262-270). U svjetlu ovakvih analiza promotrene se programske prakse kolektivnog odijevanja mogu raspoznati i kao kulturni dijalog spram novog “stranca”, nekoć integrirajućeg nacionalnog a danas također privlačnog ali i ambivalentnog europskog identiteta kojem se predstavljamo i kojem u isti mah pripadamo. Poput nacionalnog programa iz XIX. st., i nove kostimirane kulturne prakse dijele zajedničku kontinentalnu ideološku osnovicu s inozemnim parnjacima. S njima su, na koncu, vezane i inicijalnim, referentnim, obrtničkim, izvođačkim ili gostujućim vezama. Moglo bi se reći kako se ponajprije očituje društvena čežnja pripadnosti civilizacijskom duhu vremena, dok su drugačija propitivanja u pozadini.

⁴⁰⁶ Da se narodna nošnja ne koristi zbog odjevne praktičnosti već zbog prepoznatljivosti među strancima na etnografskom terenu zabilježila je Hendrickson 1995:58.

⁴⁰⁷ O stratifikaciji ruralnog društva u Danskoj domaći je autor napisao: *“Farmersko oživljavanje oko 1900. godine njihove stare regionalne nošnje, narodnih plesova i sličnih rituala za svečane prigode nije bilo ni buržoaska ni tradicionalistička posebnost. Na površini ga se može gledati kao nostalgičnu žudnju za starom kulturom koja je tako brzo nestajala, ali u stvarnosti je to bila demonstracija klasnog identiteta kojom su se bogatiji farmeri mogli distancirati horizontalno od građana i vertikalno od koterijaša, obrtnika i radnika”* (Christiansen 1978:128, po: Hobsbawm 2006:144). U hrvatskom gradivu usp. razlike u kroju i kićenju prsluka na primjeru Plominskog reljefa (XI. st.), skulpture vinogradara na Radovanovom portalu (XIII. st.) i zadarskog prikaza (Wheler 1689:12).

3.3.3 Narodna nošnja i tržište

Francuski primjeri iz XIX. st.,⁴⁰⁸ kao i drugi iz tog i kasnijeg vremena, prepoznatljive tradicije daju prepoznati i kao kulturne proizvode ili *kulturne kapitale*⁴⁰⁹ kakvima se izlazi u susret kapacitetu dohvatnog tržišta.⁴¹⁰ Na engleskom jeziku se riječju *commoditization* ne mora misliti samo na običnu prodaju već i na prodaju nečega što prije nije bilo namijenjeno tržištu, dok se riječju *commodification* misli na promjene značenja kakve prate taj proces (Zorn 2004:11, 86). Neki prijašnji lokalni simbol ili umjetnička vrijednost zajednice u novim se okolnostima može prometnuti u robu ponuđenu širokom tržištu (Švob-Đokić 2008:46), gdje se ponuđeno dobro ne poima kao artikal na polici dućana već kao “*vrlo složenu društvenu formu i razmjenu znanja*” (Appadurai 1986:41).⁴¹¹ Očitovanje ili nastanak takvih vrijednosti “*više nije neka prateća djelatnost, nadgradnja koja eventualno okuplja simboličke vrijednosti i sl., već postaje neposredna proizvodna i tržišna vrijednost, odnosno ekonomija*” (Švob-Đokić 2008:64-65). Takva se kulturna industrija, u različitim autora prepoznaje i kao kreativna industrija,⁴¹² ekonomija iskustva ili industrija doživljaja (Švob-Đokić 2008a:150). Kako je 1911. godine obrazložio ekonomski teoretičar Schumpeter, potrebe konzumenta same po sebi i nisu obimne ali se uz prikladnu stimulaciju mogu kondicionirati do nezasićenosti (McCraw 2007:73, v. i Appadurai 1986:32-33). “*Paradokсно, pred-industrijske fantazije ljude još čvršće vezuju za tržište (...) doživljajem (...) kakvog im posreduju robe i usluge*” (Cerullo i Ewen 1984:35, po: Baker 2002:204). Na primjeru tržišne ponude “autentične hrane” (npr. određenih vrsta sireva) istraživač primjećuje da “*ovakvom etnografijom možemo jasnije vidjeti što se zbiva s konceptima lokalnog i tradicije: niti su ovi delikatesni proizvodi prežitci kao takvi, već su nastali zajedničkom komercijalnom djelatnošću, državnim propisima i međudržavnim trgovačkim sporazumima, niti predstavljaju lokalne hrane (osim u vrlo uskom*

⁴⁰⁸ Rodonačelnički francuski primjer iz ovog razdoblja predstavlja vinska sorta Bordeaux. Kako je pokazao Robert Ulin u svojoj kulturno-antropološkoj analizi invencije i reprezentacije tog kulturnog kapitala, fabrikacija autentičnosti nedjeljivo je vezana za političke okolnosti. Geneza sorte seže do konca srednjeg vijeka, kad su na pariškom tržištu cjenjenija bila vina iz unutrašnjosti uz rijeku Dordogne istočnije od Bordeauxa. Tada su lokalni vinari i trgovci uvjerali Engleze, koji su vladali lukom Bordeaux i asociranim riječnim prijevozom, da zajedno s drugim ograničenjima uvedu tim veće pristojbe na vina dopremana iz uzvodnijih, istočnijih krajeva. Tako je napredovalo i svoje čuvenje na stranim tržištima zasnovalo lokalno vinogorje. Odlučujuće oblikovanje ove ponude zbilo se pred Svjetsku izložbu 1855. godine u Parizu, kad su trgovci iz Bordeauxa zbog jeftinijih vina iz Španjolske, Portugala i Italije udio i na tim tržištima odlučili održati kodifikacijom tehnologije vinarske prakse i asociranjem vina uz konkretna zemljišta i posjede, klasificirajući vinogorja (terroir) čije su etikete vina mogla ponijeti. Stoga je identitet vina opravdavao njegovu višu cijenu, koju vinari više nisu nalazili isplativim snižavati. Bordeaux je u Francuskoj postao obrazac za kodifikaciju kriterija tržišne izvrsnosti na svim poljima trgovine i kulture, danas zakonski ustaljenog diljem svijeta kao sistema oznaka kontroliranog zemljopisnog podrijetla i pridržanih prava njegovog tržišnog korištenja (“G.I.”, tj. “Geographical Indications”; Ulin 1995., po: Peterson 1997:212, v. i Pratt 2007:290).

⁴⁰⁹ Ekonomskoj definiciji robe i prodaje iz XIX. st. Marcel Mauss je nadodao razmjensku primjenljivost van suštog tržišta, dakle kulturnim sredstvima bez novca, kao dar, egzogamna veza itd. S književno-teorijskih polazišta Even-Zohar u semiološkoj analizi “produkt” (proizvod) definira kao “*bilo kakav izvedeni (ili izvodiv) niz znakova, uključivo s danim ponašanjem*”; stoga ishod bilo akve aktivnosti može biti smatran ‘produktom’, ma kakvo njegovo ontološko očitovanje moglo biti” (1990:43). Pretresajući tekstil i odjeću posebno su zanimljiva značenja riječi “roba” kao tržišnog dobra, te u značenju odjeće. Sama je odjeća (“*cloth*”) značajno sredstvo transformacije (“*a major transforming medium*”, Schneider 1987:411).

⁴¹⁰ “*Tržište* je nakupina činitelja uključenih u prodaju i kupovinu književnih proizvoda i promicanje vrsta potrošnje” (Even-Zohar 1990:38). Definicija je, naravno, primjenjiva i šire od samog književnog tržišta.

⁴¹¹ Pretvaranje maske naroda Idoma i koplja naroda Samburu (dijela raseljenog naroda Maasai) u suvenir kao globalnu robu analizira Kasfir 2007.

⁴¹² O udjelu individualnih kreacija u kolektivnoj tradiciji predmodernog društva Europe raspravlja Burke 1991:96-98.

smislu), a najmanje nisu hrana kakva je opstala iz nekih pred-kapitalističkih vremena” (Pratt 2007:291).⁴¹³

Proizvođači kulturnih dobara, u naše vrijeme nanovo stopljeni u ulozi proizvođača i posrednika k tržištu, svojim stvaralačkim i tehnološkim sposobnostima mogu zadovoljiti kriterije bivanja “kreativnom klasom”. Ovakve osobe svojim radom povećavaju vrijednost proizvoda (“monetiziraju ideje”) i stoga predstavljaju predmet investitorskog zanimanja na tržištu usluga (Florida 2003. i Hartley 2006., po: Švob-Đukić 2008:63-65).⁴¹⁴ I tako stvorena dobra u današnjoj ekonomiji podliježu hirovima konzumentskih priželjkivanosti.⁴¹⁵ Konzumentski izabir dobara sadrži paradoksalnu crtu kreativnosti, posve očitu na primjeru mode.⁴¹⁶ Na tom se mjestu djelomično potiru granice kreativnosti, proizvodnje i potrošnje, a kulturna potrošnja izlazi u susret individualizacijama. Kao i rekonstrukcija povijesnih odijevanja, mogućnosti izbora u svakodnevnom odijevanju također dijeli obilježje kreativnog čina (Švob-Đukić 2008:44, Tarlo 1996:12 i 318). Iskazivanje individualnosti čini se uz pomoć raspoloživih sredstava, kakva ne potječu iz prakse samodostatnog gospodarstva niti dijele takav simbolički izražajni inventar.⁴¹⁷ Takve nove konotacije kreativnosti namijenjene širokim tržištima⁴¹⁸ ujedno nude i prostora novim kreativnim praksama, kako individualnim tako i kolektivnim.⁴¹⁹

⁴¹³ Schumpeter je otvaranje novih tržišta građenjem potreba za inoviranim proizvodima opisao idućim riječima: “Proizvođač je taj koji u pravilu pokreće ekonomsku promjenu, a potrošači su educirani od njega ako je to potrebno. Kupci su, kako je to bilo i prije, učeni da traže nove stvari, ili stvari koje se razlikuju od drugih na čije su korištenje već bili naviknuti. Stoga, iako je dozvoljivo ili čak nužno potrošačke potrebe shvaćati kao neovisnu i doista temeljnu snagu u teoriji kružnoga toka, moramo zauzeti drugačiji stav čim raščlanimo promjenu.” Po: McCraw 2007:72.

⁴¹⁴ Stvaratelj novih vrijednosti nije taj koji podnosi rizik. U ekonomiji je odgovornost na onome koji sa svojim ulaganjem propada ako poduzimanje ostane bez učinka. Kako podučava Schumpeter, u ekonomskoj inovaciji poduzetnik može riskirati samo svoju reputaciju. Stoga i nositeljstvo inovativne prakse nije jednoznačan postupak (McCraw 2007:74).

⁴¹⁵ Riječima birminghamskog političara povodom njemačkog božićnog sajma u tom engleskom gradu, “Ovdje su ključne riječi tradicionalno i autentično. Ako nešto nije tradicionalno i autentično, ne uklapa se”. Navedeno iz članka “*The Big Business of Christmas Markets*” objavljenom 26. studenoga 2008. godine u engleskom izdanju tjednika *Der Spiegel* na internetskom odredištu <http://www.spiegel.de/international/business/0,1518,592835,00.html>.

⁴¹⁶ Usp. današnji popularan termin *fashion-buyer* za osobe čiji kupovni odabiri determiniraju kolektivni ukus za odjevne cjeline; također v. i Hansen 2004:373. U zapadnoafričkom ambijentu istraživačica je “*zainteresirana za načine na koji su vizualne preferencije oblikovale potrošačka tržišta tekstila, kako one lokalno izrađene tako i uvozne, i također kako su razmjene tekstila kroz darivanja ili trgovanja vodila inovacijama i revizijama izrade standardnih, dobro poznatih proizvoda*” (Kriger 2006:6).

⁴¹⁷ Učinke kreativnog tržišnog konzumenstva na primjeru rukotvornih i umjetničkih stvaralaštava jugozapadnog dijela SAD raščlanjuje J. Brody, sa zaključnim retkom za novu vrstu slikarstva: “*U zaključnoj fazi, teškoće prestaju postojati: [umjetnost] više nema stila, manira, tradicije, ili bilo čega drugog što bi je moglo identificirati kao indijansku, [za njene] umjetnike se jednostavno zbililo da su Indijanci*” (Brody 1979:83).

⁴¹⁸ “*S pozornošću usmjerenom na stratifikaciju antropologija je jednom zauvijek katapultirana u moderni svijet. Čežnje za dobrim starim danima kad su kulture bile kulture, i kad se dvojilo može li disciplina opstati bez svijeta punog primitivnih (ili makar 'Drugih'), bi do sada trebale već biti za nama. U šezdesetima, kad sam prvi put upoznao antropologiju, znalo se govoriti da bi stratifikacija mogla biti tema oko koje će se ujediniti društvene znanosti. Može li biti da je to vrijeme napokon došlo? Jedno je sigurno. Došli smo u doba kad je sve nevjerojatnije da bi etnografija distinktivnog naroda ili kulture mogla ikoga iznenaditi zbog svoje zaprepašujuće jedinstvenosti i egzotične naravi. Drugim riječima, antropologijina stara joker-karta više ne će obaviti svoj trik*” (Barrett 2002:16).

⁴¹⁹ U ovom svjetlu se može prikazati daljnji nastavak raznih kulturnih praksi vezanih za “šibensku kapu” u njenom obliku modificiranom na početku XX. st., primjerice korištenje stiliziranih vitica iz ornamentalnog repertoara kao prepoznatljivog znaka suburbanih skupina poput navijačke grupe “Šibenski funcuti” sa znakom “*Orange force*” (novinski članak “Šibeniče, ti si (narančasta) stina”, Šibenski list 24. svibnja 2008.), “oranžizacija” javnih obilježja u Šibeniku (novinski članak “Oranžiranje grada u boju kape i Šibenikina dresa?!”, Šibenski list 17. lipnja 2006.), izrada sajamske gigantske kape od udruge “Žena” u Drnišu, veličinom

Poučeni primjerom promijenjenog tržišta u XIX. st., u ovakvim okolnostima valja prepoznati jamstva regeneracije tradicija i zanovljenih kulturnih praksi na globaliziranom tržištu današnjice.⁴²⁰ Po tumačenju sociologa kulture, one predstavljaju tržišna dobra⁴²¹ a njihovi su tvorci (npr. scenski izvođači) u isti mah njegovi proizvođači i potrošači,⁴²² tj. privredni subjekti.⁴²³ Na takve, po pravilima tržišta, djeluju pravila tržišta poput monopolne rente kakva mogu uživati jedinstvena dobra (Pratt 2007:298), kao i imperativ inovativne konkurentnosti.⁴²⁴

Potire li imperativ inovativnosti sami meritum tradicije? Even-Zohar se u analizi kulturnog prijenosa poslužio modelom kanoniziranih, respektiranih i ilegimnih, drugorazrednih kulturnih sadržaja; prakticanja konzervativnog kanoniziranog repertoara polučuje sekundarne kulturne proizvode a njegova restrukturiranja uvođenjem novih elemenata s manje predvidivim rezultatima dovodi do primarnih kulturnih proizvoda. Oni obnavljaju etablirane modele ili njihove dijelove, da bi pri dovoljno dugom očitovanju možda opet postali "sekundarnim". *"Sraz između primarnih i sekundarnih opcija je onoliko odlučujući za evoluciju sustava koliko i napetosti (i sukob) između njegovih visokih i niskih slojeva"* (Even-Zohar 1990:21). Po analizi ovog teoretičara književnosti, obična posljedica perpetuiranja primarnih modela je redukcija i simplifikacija njihovih značenja. Tako osiromašeni kulturni modeli mogu postati nepodesnim sredstvima za očitovanje novih značenja, čineći ih pogodnim za radikalniju izmjenu – poput opisanih insceniranih povijesnih kostimiranja koji

prilagođene za prijevoz u automobilskom prtljažniku, koja se neprestano koristi na raznim javnim zbivanjima (novinski članak "Šibenska kapa od metra, kilograma konca i dva metra duplice", Šibenski list 20. rujna 2008.). I ovakve inovativne prakse, kakva je bila i modifikacija u današnja obilježja ove kape čime je postigla tim širi društveni odjek, predstavljaju jamstvo interesa za kulturnu baštinu i repertoar novih prakticanja.

⁴²⁰ Primjer XIX. st. nije jedini, jer bi se u sličnom smislu mogli poučiti i srednjovjekovnim i ranonovovjekovnim zbivanjima na europskom tržištu tekstilnih i odijevnih dobara udaljenih provenijencija kakvi su imali jasnih očitovanja i u našim krajevima (usp. subsaharski primjer u Schneider 1987:417). Najviše domete dubrovačkog suknarstva od XIII. do XV. st. predstavlja razdoblje angažiranja stranih majstora, ciljanog uvoza finije apulijske vune, zanatskih pomagala npr. iz Flandrije, te izvoza na zapadna i istočna tržišta (Dinić-Knežević 1982.). Dubrovački suknarski uzlet predstavlja sastavni dio kontinentalne trgovačke konjunktore tekstilnim proizvodima koji je u komunikaciji sjevernotalijanskih i flandrijskih gradova začeo zadnjeg desetljeća XII. st. na usputnim sajmovima četiri grofovskih grada u pokrajini Champagne (Munro 2003:233). Od tog doba nadalje, preko pada Bizanta i konca privilegirane sjevernotalijanske trgovine tekstilima, stasavanja engleske proizvodnje na španjolskoj merino-vuni i kasnijeg toka tehnoloških invencija organizacijski se uvodimo u razdoblje same industrijske revolucije (Turnau 1987:101-103). U tim zbivanjima povlačenje gradsko-seoske razdjelnice često zna biti umjetno, jer je kućna pučka proizvodnja nadopunjavala zanatsku (s važnom sezonskom razdiobom poslova, Gullickson 1986:196) te je također znala činiti njen komplementarni ili preliminarni procesni dio. Sela su po proizvodnim kompetencijama svoje zajednice preobražavala u gradske, sa svojim vlastitim korporativnim strukturama i s malo ili nimalo razlika od tzv. gradske proizvodnje (usp. društvene predispozicije tkalačkog zanata u Burke 1991:42-43). Značaj seoskih ili ruralnih tekstila "može se pravo razumjeti isključivo u kontekstu historijskog razvoja – rasta, promjene i pada – velikih odjevnih proizvodnji zapadne Europe od oko 1100. godine do oko 1500. godine", ocjena je kojom John Munro zaključuje pregled europske srednjovjekovne suknarske proizvodnje (2003:227). Aspekte europskih "ruralnih industrija" uoči industrijalizacije posebno je pretresao zbornik Kriedte et al. (1981.).

⁴²¹ Za raspravu tržišne pozicije umjetničkih i kulturnih dobara kao dobara koja sadrže umjetničke i kulturne ne-ekonomske vrijednosti v. McCain 2006.

⁴²² O zamućivanju granice među kulturnim proizvođačima i kulturnim potrošačima v. Even-Zohar 1990:35.

⁴²³ Domaći etnolog u privrednom procesu nije posve neobičan došljak, zahvaljujući Rihtman-Augustin 1970., 1972. i dr.

⁴²⁴ Schumpeter je razvrstao pet vrsta inovativnosti kakve definiraju poduzetničko djelovanje. To su: uvođenje novog dobra ili nove kakvoće postojećeg dobra, uvođenje novog načina proizvodnje, otvaranje novog tržišta, osiguravanje novog dotoka sirovina ili polupreradevina, te preorganiziranje (poput stvaranja monopola ili njegovog dokidanja); po: McCraw 2007:73. U novoj vrsti tržišnih dobara nije teško uočiti prostor za kulturne intervencije.

su kao kulturna atrakcija u novoj društvenoj agendi zasjenili ranija programska scenska kostimiranja narodnim nošnjama. Autor važnim drži ustanovljavanje povezanosti kanonizacije i inovacije u kulturi, dakle institucionalno uvođenje sekundarnih značenja u kulturne repertoare što je karakteristično od vremena romanticizma (ibid., 22).⁴²⁵

U našem istraživanju se semantička simplifikacija iz Even-Zoharove analize preklapa s tehnološkim pojednostavljivanjem i ubrzavanjem proizvodnje, kako je to na slučaju tzv. kalendarskog pojasa (*chumpi calendario* na jeziku Quechua) pokazala Elayne Zorn:

“Proizvodni metodi su promijenjeni da podmire potražnju. Otočani su usvojili postupke da proizvode brže i povećaju zaradu. Eliminirali su korake koji su odnosili najviše vremena, povećali korištenje industrijskog prediva, kupovali predmete iz susjednih mjesta i preprodavali ih (...). Par imućnijih obitelji kupilo je pletaće strojeve da bi ubrzali proizvodnju. (...) Ljudi su bili vrlo tajanstveni kad je bila riječ o postojanju pletaćih strojeva, bojeći se da bi turisti mogli zamjeriti strojnu izradu tekstila, čak i pored toga što strojevi nisu bili električni već pokretani stopalima.”
(Zorn 2004:90)

U rezultatu procesa koji je otpočeo tržišnim prijedlogom dragovoljca iz lokalnog projekta udruge *Peace Corps*. 1968. godine, nastavljen osnutkom rukotvorne zadruga s vlastitim dućanom otvorenim 1981. godine i stvaranjem posve nove vrste tkanih pojasa za prodaju turistima (zasnovanog na elementima ranijeg blagdanskog pojasa), nastalo je tržišno dobro za koje istraživačica karakterizira kao “dijelom utemeljene na lokalnoj analizi kako Zapadnjaci ‘čitaju’ njihove tekstile” (Zorn 2004:87-88 i 101).

Nakon provedenog istraživanja ovakav se istraživački zaključak u punoj mjeri može primijeniti i na kulturne pojave uočene u našem području: nošnja je rezultat kulturnog dijaloga i dio lokalnih odgovora na uočene potrebe šireg društva, kako u naše vrijeme tako i u samim korijenima termina i pojma “narodne nošnje”.

3.3.4 Moralni kapacitet narodne nošnje

Ono posebno što odlikuje programsko (inscenirano, ceremonijalno ili drugačije, v. Bogatyrev 1971:36 et passim.) kolektivno odijevanje jest njegov naglašeni moralni kapacitet, u širokom

⁴²⁵ Dekonstrukcija pojma “tradicija” bi među polaznim određenjima valjala odgovoriti na pitanje što je doslovno prihvatljivi gabarit takve kulturne prakse. Društvenim je zadatostima teško očekivati dva navlas ista događaja kakva bi mogli smatrati prakticiranjem iste tradicije, jer sudionici iole mnogobrojnijeg zbivanja ne mogu biti uvijek točno isti, niti od svojih društvenih grupa uvijek u točno istom razmjeru. Upravo su takve razlike jamstvo njihova prijenosa, a prilagodbe predstavljaju odgovor na ikakve promjene u ambijentu prakticiranja. Na takvom se mjestu javni diskurs i neobvezatnost rekreacijskog razgovora silom prilika razlikuju od semantike kakva bi preciznošću mogla pomoći analizi običnih kulturnih sadržaja koji privlače pozornost kako javnog mnijenja tako i znanstvenih istraživača. U tom su smislu tradicije i običaji kao rijeka, naizgled isti, no u istu vodu je nemoguće stupiti dvaput. Korist koju društvo može imati od istraživača upravo je u poukama iz takvih usredotočivanja na “vodu”. Doslovna “vjernost tradiciji” iz neobveznijeg vokabulara javnog diskursa pred npr. mitološkom rekonstrukcijom temeljnog pretkršćanskog obreda plodnosti bi mogla značiti da se u određenim dijelovima Hrvatske na svečev dan u njivama onkraj sela i dalje žrtvuju mladići, itd. O “tradiciji” v. Rihtman-Auguštin 1984:16. Pregled i analizu domaće rasprave o pojmu “običaja” daje Prica 2001:44-62. O “običaju” kao umjetnom, nepučkom terminu v. prinos Višnje Huzjak 1987:121.

rasponu od kvalifikacija modnih trivijalnosti do obreda.⁴²⁶ Rodne razlike u odijevanju s odsustvom uniseks-odjevnih predmeta u nošnji, prikladna dužina odjevnih predmeta, očitovanja skromnosti i čestitosti, časti i autoriteta, obilježja imućnosti i statusa, korištenje kozmetike itd. nude neiscrpe i obnavljajuće povode za društvene rasprave, svaku prepoznatljivu za svoje vrijeme. U nekonfekcijskom procesu izrade, često po mjeri i u malom broju ponovljenih primjeraka, drugi etički naboj koji se križa na predmetu kostimiranih inscenacija je rad zanatlije.⁴²⁷ Kao u povijesnom radu nekadašnjih majstora iz cehova, i današnji zanatlije nad novim materijalima i uz pomoć novih pomagala također ulaze u kontinuiran usavršavajući mentalni dijalog sa svojim materijalom (kakav god to bio) i ne ponavljaju uspješna rješenja mehaničkim rutinama ili sukcesijom iz lančane proizvodnje (kakve god tehnologije bile uključene). “Supstanca ovog posla se može promijeniti, ali emocionalno isplaćivanje predstavlja njegovo nanovno činjenje (...) Shvaćanje leži nad svakim tehničkim korakom, i svaki je korak pun etičkih uključivosti” (Sennett 2008:175-178 i 266). Prezervacionistička i eskapistička percepcija rukotvorstva kao etičkog uporišta u industrijskom vremenu je u etnologiji i sestrinskim znanostima imala programsku snagu. Kako se iz pera bečkog đaka Renéa d'Harnoncourta moglo pročitati u katalogu važne izložbe “*Indian Art of the United States*” u njujorškom Muzeju moderne umjetnosti 1941. godine, “bliska povezanost estetske i tehničke perfekcije daje radu većine indijanskih umjetnika temeljno jedinstvo rijetko pronalazivo u proizvodima urbane civilizacije (...); indijanski umjetnik, čiji ga jednostavan alat uvijek sili proučavati njegov sirovi materijal da bi otkrio kakva će obrada najbolje iskoristiti sadržane unutrašnje karakteristike, je razvio osjet forme

⁴²⁶ U knjizi o psihologiji odijevanja Flugel razmatranja dijeli na ona o statički odjeće, dinamici odjeće i etici odjeće (1950:181). Usp. značenja ukopne odjeće za pokojnike, odjeće za najmanju djecu, obrednih odjeća itd. Vjerojatno najcitiraniji primjer kulturne mobilizacije s impliciranom moralnom poukom iz XX. st. je Ghandijev *khadi* od samoispredene platna i posebne kapice kakvu je sam oblikovao. U godinama između dva rata zapadnjačka je odjeća u Indiji bivala spaljivana na najavljivanim svečanostima, prikazivana kao nošena od magaraca itd. (Tarlo 1996:62-93). Moral odijevanja u samoj Engleskoj za vrijeme od 1585. do 1625. godine analizirala je Roze F. Hentschell: “*Tako su se privredne veze Engleske s kontinentom preobrazile u zamišljenu geografiju moralnosti (...). Tamo gdje je kontinent predstavljen kao tamni vilajet poroka, Engleska je u isti mah neoskvrnjeni otok vrline. Domaća vunena odjeća, koja je očitovala englesku moralnu nadmoć, bio je materijal kojim su rani moderni pisci često utvrđivali pitanja vlastite nacionalne pripadnosti i inozemne drugosti. Predstavljajući Englesku, tekst i tekstili su blisko povezani*” (1998:151). Usp. i restriktivne prakse u modernim kriznim vremenima, poput kampanje nenošenja zlatnog nakita zbog nacionalnog zajma u prvim godinama Francove Španjolske, ili svečano pojavljivanje u nacionalnoj narodnoj nošnji kao današnji dio diplomatskog kodeksa, bilo od diplomatovog bračnog druga ili od para uopće, kad estetika pojave i integritet odjeće ima svjedočiti o čitavoj zemlji. Usp. i doslovno značenje lat riječi *candidatus*, bukvalne “odjeće časti” – *tiraz*, fino vezene inskribirane odjevne komade proizvođene u ranim arapskim dvorskim radionicama kao statusne pokazatelje, analizu tradicije krojenih hlača u zapadnoj Africi (poglavlje “*Muslim Garments and the Morality of Dress*” u Kriger 2006:67-116), itd. Veronikin rubac je kao *acheiropoietos*, istinske slike Krista, raspravila Kuryluk 1991.; tamo v. i za kvalifikaciju tekstilne relikvije kao same Majke Božje koja je njome obuhvatila dijete Isusa, “*tkana od vremenite vune (...) ali bez ikakva oštećenja, posve intaktna, cjelovita i neuništiva, dokaz neuništivosti i nedodirljivosti nositeljice*”, od pisca iz VII. st. (op. cit., 71). Moralnim aspektima odijevanja u Europi tijekom XIV. i XV. st. posvetila se Scott 1980:57-75. Za etičku raspravu odjeće može biti zanimljiv i moderni tzv. sindrom bijele kute, uglavnom shvaćen kao empirijski potvrđeno veće povjerenje bolesnika u liječnika koji je odjeven u bijelu kutu (i, čak i više, u medicinsku sestru – iako je ovakva vrsta povjerenja u osoblje od ispitanika deklaratorno opovrgavana), i u manjoj mjeri definiran kao zaziranje mlade djece od formalne bijele kute pedijataru. Za širu literaturu v.: D. Matsui et al.: “Physicians’ attire as perceived by young children and their parents: The myth of the white coat syndrome”, *Pediatric Emergency Care* 1998/14(3):198-201, S. Menahem et al.: “Is our appearance important to our patients? ”, *Family Practitioner* 1998/15(5):391-397.

⁴²⁷ “Zanatlija” se obično drži sinonimnim “obrtniku”, no u današnjoj normativnoj terminologiji je moguće voditi i npr. obrt posrednika u prometu nekretninama, obrt iznajmljivača smještaja ili “obrt za organizaciju, posredovanje i usluge” (kakvi su doista registrirani), tj. kao poslovni surogat agencije ili trgovačkog društva, dok se takvo što ne da glatko izreći kao zanat. Obnovljeni interes za istraživanje kulture zanata svjedoči današnja pojava časopisa *Journal of Modern Craft*.

materijala kakav ističe čitav njegov posao” (Douglas i d'Harnoncourt 1969. [1941.]:13, po: Moore 2008:197). Industrijsko i postindustrijsko vrijeme uvijek će biti naklono značenjima vezanima za rad ruku,⁴²⁸ osjećaj zadovoljstva kojim rukotvorac može popratiti svoj uradak (Kent 1979:95), promećući ih u duhovno dobro i kulturni kapital za kakav uvijek ima kupaca.

Za domaćeg etnologa ovakva konstatacija znači i legitimiranje percepcija važnosti narodne nošnje kao predmeta istraživanja. Trasu ovakvog interesa u svojoj je disertacijskoj obradi litavske narodne nošnje 1995. godine pokazala Ruta Saliklis. U studiji koja uključuje i kulturno-povijesni pregled, zajedno s istraživanjem invencija iz vremena između dva svjetska rata i revivalizma nakon 1968. i zadnjih godina, vrijedno mjesto u istraživačkom gradivu zauzima anketni list kojeg je istraživačica 1993. godine razdijelila među dvjesto članova u deset folklornih skupina, s ukupno 153 popunjena i vraćena lista (Saliklis 1999:232). Na ovaj je način dobila odgovore i na pitanja poput “kako se osjećaju kad odjenu narodne nošnje”. Kako ističe, “*iskrsnuo je duhovni aspekt nošenja narodne nošnje koji mi je prije toga bio nepoznat*”, a kvalifikacije doživljaja kretale su se od produhovljenosti, osjećaja elegancije, emocionalnog užitka, uključivo do delikatne suspregnutosti kakva odgovara držanju u svečanoj procesiji (ibid., 225-227). Prilaženje narodnoj nošnji kakvu kao predmet istraživanja ne legitimira podrazumijevana starodrevnost, već i (među ostalim) samo zauzimanje stavova o njoj kao kulturnoj vrijednosti (npr. kao medija autentičnosti kulture ili agensa duhovnosti zajednice), dopunjava sve ono što može stati u definiciju validnih predmeta istraživanja i metodologije nužne da se obavi istraživački zadatak.

U svjetlu našeg istraživanja, kao hipotetično ažuriranje popisa za etnologovu pozornost stoga bi mogle ući i forme raznovrsnih predstavljanja i kvalificiranja narodnih nošnji poput sadržaja certifikata predmeta ponuđenih na tržištu (Pratt 2007:294),⁴²⁹ tekstova najavljujuća na folklornim smotrama, obilježja predmeta prisutnih u reklamama, relevantnih motiva razglednica, medijskih, publicističkih i uopće javnih kvalifikacija i dr.⁴³⁰ Mjera suspektne preobrazbe etnologije u možebitni kulturni marketing ili sociologiju kulture nije ništa manja od okolnosti pod kojima je u XIX. st. nastala narodna nošnja kakvu kao kategoriju i kulturnu pojavu danas poznajemo, tada u korijenima ove znanosti pred gradovima čija su postrojenja stasala za masovnu proizvodnju a danas pred dozrelim tržištem hiperkomunikacijskog doba kakvo je promptno prisutno doslovno na svakome mjestu.

3.3.5 Arbitrarni procesi

Razumljivo je da je tržište rukotvorina uslijed ovakvih procesa u društvu bilo praćeno procesom propozicioniranja i arbitriranja autenticiteta. Među prvim dokumentiranim autenticiranjima rukotvorina bila je trgovina tkalačkim proizvodima naroda Navajo. Trgovac

⁴²⁸ Usp. opis “dalmatinskog veštita” na internetskoj stranici “Gena-moda croatica”: odijelo se radi isključivo na narudžbu i po mjeri, s nizom ručno izrađenih pojedinosti i dva monograma naručitelja, no istovremeno i s podstavom hlača od modernog sintetičkog tekstila; navedeno sa internetske stranice <http://www.gena-trogir.com>, datum zadnje posjete 1. ožujka 2008. godine.

⁴²⁹ Domorodni certifikat kao dio autoetnografskog procesa kada se domaći opisuju na način u dosluhu s predodžbama koje drugi imaju o njima analizira Zorn 2004:97-102.

⁴³⁰ Može se pretpostaviti da bi pri intenzivnijim obraćanjima pozornosti na percepcije vrijednosti još istaknutiji istraživačku vrijednost imala metoda interviua, osobito sa svojim naglašeno refleksivnim prakticiranjima poput *life story*-kazivanja, s većim domaćim respektom za usmenu povijest. To bi moglo pridonijeti disciplinarnoj distinkciji (a ne stapanju) s kulturnom antropologijom u kojoj prvenstvo ima metoda sudjelujućeg promatranja, karakterističnija za terenski rad van vlastite zajednice.

koji je zbirnom prodajom 1901. godine začeo oformljivanje važne zbirke Hearst na takav je način reklamnim formulacijama isticao svoj dućan kojeg je nakon desetogodišnjeg interesa za domaće rukotvorine otvorio 1884. godine (Blomberg 1988:20-21). Državni je “Ured za indijanske poslove” 1916. godine odobrio prvo certificiranje domorodnih proizvoda u vidu prišivenih platnenih etiketa⁴³¹ s rečenicom “*Ovaj pokrivač je proizvod indijanaca Navajo ovog rezervata i napravljen je od domorodne Navajo-vune*” (Schrader 1983:8, po: Moore 2008:197).⁴³² Sustavna je autentifikacija otpočela 1935. godine kao sastavnica *New Deal* programa, i to otvaranjem državne ustanove *Indian Arts and Crafts Board*. D'Harnoncourt i suradnici su kao osnove ovakvog procjenjivanja zadali lokalno pribavljanje sirovina, odsutnost manufakturnih ili industrijskih proizvodnih ambijenata, te domorodnost proizvođača. Ovakav je programski rad na djelu i danas.⁴³³ Aktualnim se prilagodbama državnog programa *Silver Hand* u Aljasci kani promijeniti statutarne zasade prvi put propisane 1961. i u današnjem obliku artikulirane 1972. godine, tako da proizvođač ne bude ograničen kriterijem da mu je makar jedan od predaka iz drugog koljena bio pripadnik lokalnih naroda te da se formulacija “prirodnih sirovina” proširi i na industrijske materijale poput stakla. Odgovarajući na zahtjeve kupaca, označavajući termin umjesto “zanata” odn. “obrta” sve više postaje “umjetnost”.⁴³⁴ Na primjeru Aljaske je ustaljivanje ovakve procedure i definiranje polaznih kategorija tijekom društvene debate, poput legitimiranja tko se može smatrati kao “*Alaska Native*”, uočeno kao organizirani odgovor na situaciju u kojoj su se lokalne domorodne skupine našle u žarištu širokog društvenog zanimanja zbog zemljišnih prijevora s početka razdoblja intenzivnog kontinentalnog naftnog bušenja (Moore 2008.).

Za razliku od certificiranja zatečene i modificirane tradicije Navajo prekrivača, Harris Tweed predstavlja tržišnu marku otkane vunene tkanine koja je uspostavljena na otočju gdje je još sredinom XIX. st. glavnina lokalnog gospodarstva bila ribarska, a tkanine iz kućne radinosti su bile od lana i konoplje. Škotski zanati su poduprti od države 1886. godine, putem parlamentarnih izvješća i potpora 1902. i 1914. godine, a zaštitni znak najperspektivnijeg među njima je uspostavljen 1909. godine (*The Orb Mark*) zajedno s trgovačkim društvom *Harris Tweed Association Limited*. Pravo na znak na svojim tkaninama imaju proizvođači koji osobno potpisuju deklaraciju da je proizvod otkan na neindustrijskom tkalačkom stanu kod vlastite kuće, a nadzornici utvrđuju da se proizvodnja kao kućna radinost (*cottage industry*) odvija u krugu okućnice te da gustoća tkanja podmiruje kriterije kakvoće. Preformulirani certifikat primjenjivan od 1964. godine glasi: “*Harris Tweed označava tvrd izrađen od čiste djevičanske vune proizvedene u Škotskoj, ispredene, obojene i dovršene na Vanjskim Hebridima i ručno otkan od otočana u njihovim vlastitim kućama na otocima Lewis, Harris, Uist, Barra i ostalim posjedima zajedno poznatima kao Vanjski Hebridi.*” Od 1965. godine postoji državna razvojna banka *Highlands and Islands Development Board* s naglašeno socijalnom i protekcionističkom zadaćom, a trajno je prisutan državni intervencionizam. Od početka XX. st. su različita državna tijela poduprla namicanje

⁴³¹ Prišivanje etiketa se bilježi od 1860-tih godina (Taylor 2002:14).

⁴³² Schneider ukazuje da su tkalje iz naroda Navajo diktirane promjene bile ravnodušne provesti a njihova kultura je ostala nedotaknuta tržišnim modificiranjima prekrivača jer je uslijed povijesne recentnosti taj vid rukotvorstva predstavljao kulturno periferni izričaj, nebitan kao sredstvo duhovnih očitovanja i nezastupljen u obredima (Schneider 1987:430, v. društvenu ulogu tekstila kod susjednih naroda Zuni i Pueblo kod Kent 1979:100). Međutim, proizvod je u danim okolnostima bio povoljna tržišna roba jer lončarski suvenirni lokalne Pueblo-tradicije nisu bili pogodni za transport a ti su lončari turističke kupce dobijali na pragovima svojih kuća. Prekrivači su bili lakši za skupni transport i stvaranje mreže nakupaca kao posrednika do većih gradova (Brody 1979:74-76).

⁴³³ U SAD je na snazi federalni zakon *Indian Arts and Crafts Act* iz 1990. godine.

⁴³⁴ Usp. uvriježenu označnicu “kulturno-umjetničko društvo” odn. “kulturno-umjetnička udruga” za folklorni ansambl.

tehnološki lakših tkalačkih stanova (još uvijek nepokretanih strojevima)⁴³⁵ i većih posuda za ujednačenije bojanje prediva. Važna tijela u organizaciji proizvodnje su i sindikalni ogranci. U novije vrijeme se disperzirana kućna proizvodnja okupila oko mjesta s najpovoljnijim instalacijama i prometnim vezama, a kućna poslovanja su okrupnjena u trgovačka društva. Godine 1971. je od ukupno 7500 zaposlenih na Lewisu i Harrisu njih 1000 radilo na tvidu, a od toga ih je 500-900 bilo tkalaca (Ennew 1982.). Specijalnim zakonom iz 1993. godine⁴³⁶ pridržana prava na ovaj zaštićeni proizvod su sa privatne tvrtke *Harris Tweed Association Limited* prešla na javnu ustanovu *Harris Tweed Authority*. Zadnjih su godina uvedeni moderniji tkalački stanovi kakvi omogućavaju tkanje lakših a još uvijek prepoznatljivih tkanina, a brojnije aglomeracije tkalačkih radionica ovise o državnoj zaštiti i intervencijama privatnog kapitala.⁴³⁷

Ovakve legislative, u jednom slučaju nastala iz američkog *New Deal* programa, a u drugom slučaju također kao socijalna mjera na zasadima Pokreta za umjetnost i obrt, u našem se slučaju može usporediti s Pravilnikom o tradicijskim i umjetničkim obrtima kojeg je Hrvatska obrtnička komora radi administrativnih potreba Ministarstva gospodarstva, rada i poduzetništva nakon rasprave u koju su bili uključeni i etnolozi formulirala 2005. godine, nizom aktivnosti HOK obilježenom kao “godina obrtništva”.⁴³⁸ Utvrđivanje obrtničke pripadnosti tradicijskoj domeni, poželjna povezivost s tradicijama uvrštenim u registar nematerijalnih kulturnih dobara, kao i zaštićivanje proizvoda kod Zavoda za intelektualno vlasništvo, redom su aktivnosti koje se mogu konstatirati i na istraživanom području.⁴³⁹ Zasebno je značajna težnja autenticiranju čitavih odjevnih cjelina,⁴⁴⁰ ne samo pojedinačnih rukotvornih izradaka:

⁴³⁵ “Hattersley” tkalački stan kakav se koristi nakon 1. sv. rata ima brzi čunak i pogoni se, u stvari, radom tkalčevih nogu (Ennew 1982:183). Podvostručenje 74,5 cm široke osnove na tkalačkim stanovima nije uspjelo zbog snage potrebne da se prometne čunak, koja zbog kriterija certifikata mora biti lišena strojnog pogona (ibid., 196).

⁴³⁶ *Harris Tweed Act*. U preambuli zakona najvažnije mjesto ima konstatacija da ova proizvodnja osigurava najveći broj radnih mjesta na Vanjskim Hebridima. Dva ključna poglavlja zakona (od ukupno pet tehnički potrebnih) odnose se na određivanje zadataka novog tijela, te na definiranje što je Harris Tweed.

⁴³⁷ Novinski uvodnik pod naslovom “*In praise of... Harris tweed*”, *The Guardian*, 5. studenog 2007.

⁴³⁸ Pri raspravi prvog članka Pravilnika, koji glasi: “*Ovim se Pravilnikom definiraju tradicijski i umjetnički obrti, određuju kriteriji, postupak i uvjeti za dodjeljivanje znaka tradicijskog i umjetničkog obrta i definira rad komisije za dodjeljivanje statusa tradicijskog i umjetničkog obrta, sa ciljem zaštite i očuvanja kulturnog nasljeđa, tradicijskih i umjetničkih obrta*”, tajnik obrtničkog udruženja istaknuo je kako je “*potrebno regulirati dodjelu znaka koji bi bio uvjet u jedinicama lokalne i regionalne samouprave za smanjenje npr. utvrđivanje kriterija za iznos zakupnine za poslovni prostor i spomeničke rente, odnosno osiguranje sredstava iz proračuna za održavanje i razvoj tradicijskih obrta*”, a dužnosnica Ministarstva je u raspravi istaknula da “*se ovim Pravilnikom definiraju tradicijski i umjetnički obrti, određuju kriteriji, postupak i uvjeti za dodjeljivanje statusa tradicijskog i umjetničkog obrta i definira rad komisije za dodjeljivanje statusa tradicijskog i umjetničkog obrta, sa ciljem zaštite i očuvanja kulturnog nasljeđa, tradicijskih i umjetničkih obrta*.” Navedeno po radnim verzijama Pravilnika HOK, “Prijedlozi šire radne grupe od 10. ožujka 2005.”

⁴³⁹ Primjerice, unutar opće tradicije proizvodnje šibenske kape se individualne prakse mogu raspoznati i formalno po oznakama obrta koje su ušivene u podstavu. Ovakve su likovne znakove (obrt “VeNel” u obliku stiliziranog lika šivaćeg stroja, obrt “Lipa” s kaligrafskim inicijalom) obrtnice ustalile tijekom 2008. godine; usp. uvođenje obrtničkih znakova na lončarske proizvode naroda Pueblo u 1920-tim godinama (Brody 1979:76). Za primjer udaljene proizvodnje kolektivnog kulturnog dobra v. raspravu vanjskog korištenja kninske čilimarske tradicije pri finalizaciji i prodaji otkane konferencijske torbe “Putovi i stranputice do uspjelog suvenira”, Šibenski list 20. listopada 2008.

⁴⁴⁰ Jedan od važnih preduvjeta ovakvim nastojanjima lokalnih zajednica je renomirani priručnički niz za izradu narodnih nošnji u nakladi Hrvatskog sabora kulture. Do sada je objavljeno 26 priručnika, a za promatrano područje objavljeni su za Pag (Eckhel 2002.) i Zlarin (Muraj 2003.). Kao i kompleksni izvedbeni opisi (npr. Forjan 2002:133 i 2003:210), ovi noviji priručnici ističu varijante i odsutnost uniformiranosti među povijesnim predlošcima za izvedbe namijenjene reprezentativnim nastupima (Muraj 2003:17, 27; ovi su noviji priručnici uveli i novinu etnokoreološkog dodatka čime su se jasnije prilagodili ciljanom čitateljstvu), što se može pratiti i

“Prema riječima saborskog zastupnika Iva Fabijanića, paška narodna nošnja bit će posebno zaštićena, odnosno definirat će se način njenog korištenja u prigodnim manifestacijama i određenim prilikama kada se predstavlja Grad Pag. Uz to, definirat će se i način njenog predstavljanja, što znači da će bez obzira tko tu nošnju koristi i oblači, uvijek morati nazivati paškom narodnom nošnjom. Paška narodna nošnja je važan dio etno baštine Paga, ali se ona koristi i u drugim mjestima, međutim, tada se obično ne naziva svojim pravim nazivom. Gradonačelnik Paga Andreja Bukša je rekao kako će se paška narodna nošnja obnoviti u skladu s povijesnim dokumentima, kako bi bila što bliža onoj autentičnoj, kakva se nekada nosila. Nošnja je izuzetno atraktivna, privlači pozornost ljetnih posjetitelja Paga, ali i pri svakom nastupu paških folkloriša, ma u kojem gradu nastupili.”⁴⁴¹

Najpoznatiji europski predložak ovakve folklorne regulacije predstavljaju norveški *bunader* (jednina: *bunad*, u bukvalnom značenju odijevanja), propisane pokrajinske nošnje kakve su ustaljene u prosvjetiteljskoj tradiciji Pokreta za umjetnost i obrt. Rodonačelnice ove folklorne kanonizacije su Hulda Garborg (1862.-1934.) s djelom “*Norsk klaedebunad*” iz 1903. godine, i njena učenica Klara Semb (1884.-1970.). Formalno propisivanje nošnji počelo je 1947. godine osnutkom Nacionalnog povjerenstva za narodne nošnje (*Statens Bunadnemd*), i do uključivo 1970-tih definirano ih je nešto više od tri stotine. Smije li se odjeća replicirana po formalnim nuputcima smatrati za *bunad*, ili potpada pod neobvezniji *folkedrakt* (doslovno: narodna nošnja), odlučuju pokrajinska povjerenstva. Propisivanje se dobrim dijelom temeljilo i na rekonstrukcijskom procesu koji nije bio lišen interpolacija ruktovornih fragmenata. Mijenjanje propisanih prirodnih materijala i ručnih tehnika izrade nije dozvoljeno, darivanje ovakvih nošnji u životu često počinje već s krizmom a nošenje se respektira kao svečana odjeća istovrijedno građanskom odijelu ili fraku (Fossnes 1993:9-11, Taylor 2004:233-234).⁴⁴²

Ovakvo petrificiranje ruktovornog izražaja u industrijskom vremenu dijeli crtu sličnosti s prethodnim primjerom regulacije autentičnosti. U okolnostima nedostupnosti sirovina kakve su tvorile preindustrijske ruktovrine iznađeno je komercijalno rješenje ovlaštene prodajne mreže u čijim se dućanima mogu kupiti svi potrebni materijali, koja je ujedno vezana i za ruktovorne poduke.⁴⁴³ U prethodnom primjeru komercijalnu ulogu je imalo *Alaska Native*

u propozicijama za izradu norveških *bunader* kakve ostavljaju prostora u izboru ponuđenih inačica (Fossnes 1993.). Djelatnosti Posudionice i radionice narodnih nošnji i priručnički niz “Narodne nošnje” Hrvatskog sabora kulture ostaju najvidljivijim sastavnicama za moguće “osnivanje nekog centra ili ustanove koja bi se bavila pružanjem stručnih usluga svima onima koji organiziraju prezentaciju folkloru” (Vitez 1999., po: Rihtman-Auguštin 2001:288). I u tom je smislu također napose važna djelatnost vlasnika najveće hrvatske zbirke skupnih kompleta narodne nošnje, folklorne skupine “Lado”. Nakladnički diskontinuitet povezan s uredničkim promjenama u Hrvatskom saboru kulture (zlarinski priručnik iz 2003. godine je posljednji objavljeni svezak) otvara prostor za raspravu kakva prekoračuje prostor omeđen postavljenim istraživačkim pitanjima.

⁴⁴¹ Citat predstavlja čitav novinski članak pod naslovom “Paška narodna nošnja posebno zaštićena”, Novi list 2. listopada 2003. Usp. i: “Šivanje paške čipke ubuduće samo u Pagu”, Jutarnji list 11. veljače 2007.; “Paška je čipka postala zaštićeno kulturno dobro”, Jutarnji list 21. listopada 2007.

⁴⁴² Usp. priznatost zamjene za frak u slučaju odjevne kombinacije sa zaštićenim proizvodom “dalmatinski veštit”, v. stranicu “Gena-moda croatica” <http://www.gena-trogir.com>, datum zadnje posjete 1. ožujka 2008. godine.

⁴⁴³ Usporedivši norveške dućane Husfliden sa sličnom švedskom mrežom dućana Hemslojden, u oči upada niz restrikcija koji onemogućuje neobveznu kupnju sastavnica propisanih norveških nošnji. V. <http://www.husfliden.no> i <http://www.bunadraadet.no>, datum zadnjeg posjeta 1. ožujka 2008. Norveška invencija narodnih autentičnosti, uspoređi li se s opuštenijim kriterijima u Švedskoj i Danskoj, podsjeća na povijesne okolnosti nacionalne integracije nakon osamostaljenja od Danske, te potom Švedske – poput ustoličenja norveškog kralja, pravopisne konvencije itd.

Arts and Crafts Clearinghouse, trgovačko krilo državnog tijela *Indian Arts and Crafts Board*. Dućani *ANAC Clearinghouse* su od 1937. godine otvarani da bi ponudili autentični trgovački kanal za pristupanje rukotvorinama kakve je trebalo razlikovati od uvoznih oponašanja, pa su prodavana dobra bila opskrbljena posebno dizajniranim zaštitnim znakom.⁴⁴⁴ *ANAC* je 1956. godine transformiran u proizvodnu zadrugu koja se u tržišnoj utakmici teško nosila s privatnim prekupcima. Od 1984. godine mreža je iz neprofitne preobražena u profitnu organizaciju, privatizirana i na koncu zatvorena 1997. godine. Njenu je ulogu nakon 2002. godine preuzela neprofitna organizacija *AlaskaNativeArts.org* (Moore 2008.). Način izlaska tradicije na tržište, očito, predstavlja važan dio njenog današnjeg ukupnog prakticanja.

Težnja k zaštićivanju rukotvornih cjelina predstavlja društvenu praksu kakva u budućnosti može predstavljati jedan od determinantnih činitelja svih asociranih kulturnih praksi. Lokalnim zajednicama sada na raspolaganju stoje propisi kojima mogu pridržati pravo isključivog korištenja svojih kulturnih dobara. Na njihovom tržištu ona se mogu iznajmiti, što se na određen način već i događa sponzorskim vezivanjem s kakvom lokalnom prepoznatljivošću. Ranije mehanički shvaćeni kao gotovo bezimni nositelji tradicije, ljudi i njihove zajednice se danas mogu imenom i prezimenom razaznati i kao njeni kreativni protagonisti i respektirani vlasnici. Ove zanimljive društvene promjene, kakve su u prvom redu potaknute disciplinarnim raspravama i pravnim rješenjima argumentiranima u krilu kulturne antropologije (poput zakona NAGPRA iz 1991. godine u SAD),⁴⁴⁵ pojačavaju kulturni dinamizam lokalnih zajednica sa svim njihovim slojevitostima i složenostima te, u konačnici, ojačavaju tradicije. Na domaćem prakticanju etnologije ostaje pitanje može li svojim kapacitetima – poput muzejske prakse, priručničkog niza Hrvatskog sabora kulture ili djelovanja Posudionice i radionice narodnih nošnji – na odgovarajući način izaći u susret ovakvim novim potrebama.⁴⁴⁶

3.3.6 Učinci socijalnih interakcija

U povijesnoj kulturi odijevanja je posebno zanimljivo bilo uočiti socijalne interakcije, do sada načelno primijećenu diseminaciju odjevnih predmeta među društvenim slojevima (Rihtman-

⁴⁴⁴ Likovna etiketa je sinkretistički stopila obilježja raznih “indijanskih” i “eskimskih” populacija. *ANAC Clearinghouse* je otvoren početnom potporom IACB i bio je upravljani iz *Division of Arts and Crafts* unutar državne *Alaska Native Service*. Proizvodi su oglašavani reklamama i prodajnim katalogima (Moore 2008.).

⁴⁴⁵ *Native American Graves Protection and Repatriation Act*. U SAD je ovaj pravni kapacitet lokalnih zajednica da im se na traženje moraju vratiti arheološki nalazi polučio investicijski trend među muzejima koji se upečatljivim kvalifikacijama žele predstaviti kao najbolje mjesto za njihovu pohranu, istraživanje i izlaganje. Utjecaj ovakvih kretanja može se pratiti i u Europi (npr. sa zbirkama izvaneuropskih umjetnina) i drugdje.

⁴⁴⁶ Sadašnja nakladnička stanka u objavljivanju priručničkog niza o narodnim nošnjama koincidirala je s objavljivanjem prvih domaćih prinosa u svjetski poznatom nizu brošura “*Men-at-Arms*” britanskog nakladnika Osprey (teme relevantne za ovaj rad pokrivaju Brnardić i Pavlović 2004. kao 410. svezak u nizu te Hollins i Pavlović 2005. kao 413. svezak u nizu, a otprije Hollins i Youngusband 1996. te za husare uopće Hollins i Pavlović 2003.). Autori ovog i drugih Ospreyevih nakladnih nizova često su hobisti, a uvriježeno čitateljstvo su pasionirani zanimalci za ratnu povijest uključivo s kostimiranim rekreacionistima. Spomenute brošure odlikuju likovne ilustracije sa središnjim mjestom rezerviranim za likovne rekonstrukcije oružnika. Umjesto krojnih naputaka, kao u “Narodnim nošnjama”, kao pomoć za odjevne rekonstrukcije u “*Men-at-Arms*” likovne table su na koncu brošura popraćene narativnim opisima odjeće i oružja. Ovakav ospreyevski način u Hrvatskoj je prisutan od povijesnog podlistka kojeg je u ratnodobnom časopisu “Hrvatski vojnik” pisao i koje kao niz knjiga objavljuje Tomislav Aralica. Za primjer sličnih priručnih brošura o povijesnim kostimiranjima v. izdanja nakladnika *Costume & Dressmaker Press*, s uobičajenim dodatcima bibliografije, piktografije, krojnih naputaka i popisa dobavljača. Usp. likovni standard “slikovnog časopisa za vojnu povijest i militariju” *Husar* koji u Zagrebu izlazi od 2004. (temat o “Husarima sa granice” donio je 6. broj iz 2006. godine).

Auguštin 1976:15). U gradskom puku su bili nošeni odjevni predmeti koje su imućniji o uvriježenim povodima darivali svojoj posluži, završavajući svoj socijalni put prenošenjem u selo.⁴⁴⁷ Bogišić je sačuvao i etnografsko zrnice vezano za ovakvo socijalno kretanje odjeće na slučaju hajduka.⁴⁴⁸ Takve interakcijske krugove tek će valjati pobliže promotriti, po svojoj prilici uz važan doprinos arhivskih podataka no i aktualizirani pogled.⁴⁴⁹ U našem istraživanom području bi bilo vrlo zanimljivo neke prepoznatljive historijske visokokulturne utjecaje, poput kroja i kolorita starijih sačuvanih “carzi” iz Paga, korelirati s pokazateljima i drugim učincima socijalnih interakcija u onodobnom komunalnom životu.

Druga vrsta važne socijalne interakcije je veza kućne radinosti s obrtnicima (u govoru XIX. st. – industrijalcima), trgovcima ili prekupcima, kakva se ističe u modernom razdoblju “folklorizama”. Njihova je uloga u domaćoj etnologiji primijećena (npr. Vidović-Begonja 1988:8), ali još nije istaknut njen presudni značaj u posredništvu k promijenjenom i proširenom tržištu te povratna sprega izvedbenih modifikacija. Kathy M’Closkey je ovakav trend u kućnoj radinosti naroda Navajo prepoznala kao komercijalnu pretvorbu tkanog prekrivača u dekorativni ćilim tijekom razdoblja od 1895. do 1905. godine (2002:150, 153). Rukotvorine su arbitrarnim kanoniziranjem bile podvrgnute orijentalizaciji dekorativnih elemenata (op. cit., 146) i kategorizirane po prodajnim oznakama (op. cit., 149). Pisac knjige o Navaho ćilimima koji je smatran klasikom držao je da taj ukras “mora biti dostojan dnevnog boravka i spavaće sobe, mora se uskladiti s francuskim tapetama i kolonijalnim namještajem” (Amsden 1975:233). U takvim se nastojanjima može rekonstruirati posredovano uvođenje arhaiziranog tkalačkog ornamenta, bordure, pamučne osnove, prediva duljeg vunenog vlakna iz industrijske obrade, boja, veličine itd. (M’Closkey 2002:155-164). Trgovci koji su držali i do 15 otkupnih postaja (op. cit., 142) u isti su mah s otkupljivanjem rukotvorina sklapali iduće narudžbe anticipirajući tržišnu prođu uz pokazivane likovne predloške (op. cit., 152).

Naručitelje, posrednike, prekupce ili trgovce odn. poduzetnike dokumentirali smo i u ovom istraživanju.⁴⁵⁰ U svojem seminalnom uvodu u zbornik radova o kulturnim značenjima predmeta i robe Arjun Appandurai njihovu ulogu ocjenjuje ključnom, jer kondicioniraju tržište tj. utječu na modificiranje potrošačkih potreba (1986:33). *“Bez obzira na to koliko konzervativne bile njihove namjere, ovakvo djelovanje neizostavno mijenja obrasce razmjene između rukotvorca i korisnika, s ponekad korjenitim učincima na forme ciljanog umijeća”* (Brody 1979:70). Takvu ocjenu možemo potvrditi i po ovdje iznesenom gradivu, kako kod Matavuljeve proizvodnje pučke i ceremonijalne odjeće, tako i kod prekupaca iz 1960-tih. Bivajući između rukotvoraca i tržišta Matavuljev obrt je praktično proizveo tradiciju šibenske kape pogodivši njeno novo tržište i prilagodivši formu, među mnogim srodnim i sličnim zapadnobalkanskim lokalnim formama modificirajući raniji oblik po potrebama ubrzane mehanički pomognute proizvodnje i u tom smislu kombinirajući obilježja narodne kape kakva je bila nošena u zalednom pojasu i one kakva je bila nošena u uže priobalnom području. U industrijskoj privredi tržišni posrednik stupa na mjesto jednog dijela ranije podvojene uloge

⁴⁴⁷ Za Englesku usp. ulogu uličnih preprodavača kod Spufford 1984., koja je naslovom parafrazirala seminalno djelo Williama Hoskinsa *“Rebuilding of Rural England, 1570-1640”*. Spekulaciju tekstilne veze u društvenom odnosu plemstva i seljaka v. u Bruck-Auffenberg 1911:45.

⁴⁴⁸ *“Hajduk ne čini nikakve pakosti svome narodu (...), ako (...) ne može sebi pribaviti nužna odijela i obuće, poruče bogatašima: svak po štogod da im pošalju; hajduk siromahu niti dohodi niti mu što oduzimlje, ide od sela do sela, od bogataša do bogataša (...), ako ga velika nužda ne usiljuje u istu kuću ne povraća se dok se puna godina ne navrši, da ne bi odviše tegotan bio”*; također s opisima narodnog cijenjenja hajduka, kao i povremenih pridruživanja i onih “mirnih” (Bogišić 1874:610).

⁴⁴⁹ Za istraživanja *“second-hand”* tržišta i društvenog recikliranja odjeće v. Hansen 2004:386.

⁴⁵⁰ Može biti terminološki zanimljivo kako u čitavom procesu legitimiranja istraživačkog postupka Köstlin etnologue prepoznaje kao zasebne “kulturne poduzetnike” (2001:36).

proizvođača iz samodostatnog kućnog gospodarstva, kakvu je u predindustrijskom poretku obično nosila žena. Takvom je ruktovnom proizvođaču bila jasna kulturna namjena i društvena potreba za npr. tekstilnim i odjevnim dijelom miraza kakvog je trebala sačiniti, a komunikacija ovdje sadržanim izražajnim sredstvima u utvrđenim rodnim odnosima bila je razumljiva i društvenom sugovorniku – mladencu i njegovoj obitelji. U modernoj privredi industrijskog i postindustrijskog vremena takav je društveni sugovornik, konzument ovakvih proizvoda, udaljeniji i tim manje dijeli zajednički izražajni fond.⁴⁵¹ Tako prošireni tržišni prostor oslobodio je i zasebno mjesto za posrednika, bilo da je to naručitelj koji u isti mah nije i kupac ili uopće interesent koji nije ujedno i konzument. Poseban je značaj posrednikove uloge i u tomu što on, u okolnostima prekidanja prijašnjih načina namicanja sirovina, proizvodnju omogućuje osiguravanjem materijala i novijih tehničkih pomagala (Schneider 1987:437).⁴⁵²

Danas je napose zanimljivo ekonomiziranje poslovanja stapanjem posredničke i proizvođačke uloge u današnjim moderniziranim obrtima, tako da se obrazac proizvodnje i posredovanja praktično vraća na stopljenu ulogu iz predindustrijskog obrasca.⁴⁵³ Govoreći o tekstilnoj ili odjevnoj proizvodnji, iz iznesenog je gradiva vrlo zanimljivo uočiti kako su tu posrijedi žene. U toj je prilici tijekom mijenjanja konkretnih proizvoda na svoj način tradicija ostala sebi vjerna organizacijskim, a ne rodnim obilježjem. Među takve intrigantne dvojbe kakve sviću s odgovorima na postavljeni istraživački zadatak svakako idu i ovakva **rodna značenja**: u karakteristično ženskoj djelatnosti prakticiranoj unutar granica vlastite kuće⁴⁵⁴ su na širem tržištu izvrsnosti “kolunaške koporane” vezli muški obrtnici, kao što su i ukrasne “aljke” s disfunkcionalno smanjenim rukavima (namijenjenima isključivo prebacivanju preko leđa) tkali i krojili muškarci.⁴⁵⁵ Primijećeno je kako se radi o tehnološki poduprtom društvenom obrascu, jer se u tekstilnoj proizvodnji već s prvim spomenom horizontalnog tkalačkog stana od rabina Solomona Izaka (XI. st.) doslovno radilo o novom tkalačkom stanu “kojim muškarci tkaju svojim nogama”, do Europe vjerojatno raširenom s Istoka posredstvom zanatskog tkanja svile (Munro 2003:194). Srednjovjekovnoj suknarskoj protoindustriji tkalac

⁴⁵¹ Posebna je situacija s narudžbama od inozemne rodbine, usp. Hendrickson 1995:70.

⁴⁵² Razlika među ciljanim kupcima odjevnih replika (muzeji, mladenci, antikvari, suvenirsko tržište itd.) se ponajprije može razaznati u ovakvom tehničkom koraku, tj. da li se replika kroji od nespecifično krojenih materijala ili postupak kreće s vunom i pređenjem niti.

⁴⁵³ O važnosti stapanja uloge dobavljača, zanatlije i trgovca v. Hansen 2004:374, o kreativnim i estetskim aspektima njihovog uključivanja u globalno tržište na primjeru Afrike v. ibid., 377.

⁴⁵⁴ Za pripadne medievističke analize v. Hanawalt 1986., kulturno-antropološki moment sažimlje Hendrickson 1995:7. “*Da bi razumjeli jedan od središnjih razvoja moderne europske povijesti – tranziciju od trgovačkog kapitalizma malih razmjera do krupnog industrijskog kapitalizma – ključna je pozornost usmjerena na rodnu razdiobu rada i ekonomske uloge žena*” (Gullickson 1986:203). Nakon stoljeća u kojima su već postojali i plaćeni posao i razdijeljenost između posla i doma tek je industrijalizacija lišila kućanstvo njegovih proizvodnih funkcija, pa osnovom radnog organiziranja prestaje biti srodnički sustav, djeca i žene više nisu ujedno i polazna radna snaga, kao zasebna se životna faza pojavljuje adolescencija a kušnji se podvrgava roditeljski autoritet. Kako su to znali reći socijalni povjesničari, obitelj je počela biti redovito raskidana svakog jutra na znak tvorničkog zvona (Janssens 1993:195, Gullickson 1986:201). Civilni aktivist lamentira u novinama iz Lancashirea 1838. godine: “*Visoki moralni karakter ručnih tkalaca vezan je za činjenicu da su imali djecu neposrednije pod svojim pogledom. Otac, majka i potomstvo čine jedno kućanstvo. Prirodne privrženosti i društvene simpatije, kao i povezane dužnosti muškarca spram svojeg susjeda i svojeg Boga su usađene i njegovane u ovoj domorodnoj školi*” (Bythell 1977:146). Pasatiški sentimentali vezani su za konotacije kućanstva kao proizvodnog gospodarstva koje nije bilo vođeno prvenstveno maksimiziranjem profita i novčanog pretička, već maksimiziranjem ukupnog proizvoda kao “ukupnog radnog dohotka” s najvažnijom zadaćom podmirivanja vlastitih potreba (Kriedte 1981:41).

⁴⁵⁵ Kako je često puta tumačeno (npr. u Lévi-Straussovom kulinarskom trokutu), ovakvi rodni odnosi se i u modernom društvu mogu lako ilustrirati karakteristično ženskim kućnim zaduženjem poput kuhanja, ali istovremeno podrazumijevajućim muškim likom šefa kuhinje. Rodnu temu muškog zanatskog tkanja nedavno je u Istri prikazala Olga Orlić (2004.). Rodnu prilagodbu u tkanju za turiste analizira Zorn 2004:102.

je bio ključnom poduzetničkom karikom razmjenskog lanca, što je bila društvena uloga koju žena nije mogla podmiriti. Niz pripremnih radnji ostalo je u ženskoj kućnoj domeni jer nisu bile predmetom gradskih reguliranja proizvodnih djelatnosti i tržišnog organiziranja u cehove. U rijetkim zatjecanjima žena kao zanatskih tkalja, bojadisara tkanina, stupara sukna i drugih dovršivača tekstilnih proizvoda u srednjovjekovnim arhivskim izvorima redovito se radilo o udovicama kao nastavljačicama muževog obrta (op. cit., 222). Ovakva sumarna povijesna rekapitulacija omogućuje nam shvatiti značaj današnjih rodni promjena vezanih za istraživanu temu, kakve smo već konstatirali. Kako je prije istaknuto u vezi s kulturnim nasljeđem Vojne krajine, jasno je da takav pristup nije ograničen na sâmo odvagivanje uloge žena. Tamo smo mogli nazrijeti da vojno organiziranje, ako uzmemo u obzir i odmetnička udruživanja tada i uopće društveni pristup oružju i skupnim načinima primjene letalne sile, u isti mah predstavlja i jednu od najvažnijih društvenih regulacija i reprezentacija muževnosti sa svim kulturnim očitovanjima kakva ih slijede – s kulturom odijevanja kao jednim od prvih među takvima.⁴⁵⁶

Zasebnu posredničku ulogu ostvaruju upućeni poznavatelji kulturne prakse bez izravne tržišne zainteresiranosti. Istaknut primjer iz kulturno-antropološke literature je lončarstvo naroda Pueblo. Kad su naselja Pueblo početkom XX. st. širenjem željeznice došla u kontakt sa sve više turista zainteresiranih za ovakve suvenire, domaći stanovnici su utvrdili da su kupci najzainteresiraniji za vaze za cvijeće ili pepeljare ukrašene nelokalnim ornamentima. Godine 1923. skupina arheologa, pisaca i društvenih aktivista osnovala je zakladu za domaću umjetnost "*Indian Arts Fund*", uzevši sebi za zadatak popularizaciju autentičnih zanata među posjetiteljima i potporu rukotvoraca u starijim tehnikama i oblicima. Nakon početnog razdoblja indiferentnosti, poslanje zaklade je palo na plodno tlo s vremenom povećane samosvjesnosti domorodnih populacija prošlih desetljeća, tako da danas zahtjevniji dio tržišta takve proizvode respektiraju kao tradicijski standard (Wade 1985., po: Peterson 1997:217). Kod nas je uloga stručnjaka u kolektivnim praksama do sada podrobno raščlanjena na primjeru scenskog muziciranja (Ceribašić 2002.). U domeni tekstila i odijevanja ovaj zanimljiv predmet interesa graniči s temom kanonizacija kakve su u širokim potezima posredno oblikovale prakticiranja tradicija, što je u nizu radova pokazala Vjera Bonifačić. Približavajući se ovakvoj temi možemo pretpostaviti njenu veću važnost za razdoblje kapacitiranja etnološke discipline. Iz gradiva ovog istraživanja možemo uočiti amalgamirano djelovanje prosvijećenih industrijalaca iza kojih su ostala npr. obiteljska naslijeđa obimnih kućnih knjižnica, u svojoj mjeri objedinjavajući kako tržišnu tako i učenu ulogu. Neko bi buduće istraživanje tradicija gotovo moglo poprimiti crte intelektualne historije, u Hrvatskoj krenuvši npr. s Bergerom ili Tončićem. Iz proizvodne djelatnosti Matavuljevih ostao je oblik narodne kape u obliku modificiran elementima pučke rukotvorne prakse pretočenima u mehanička tehnološka sredstva. S tržišne strane je time zadržana prepoznatljivost kape za njene pučke kupce, no može se implicirati i puristički program kakav nije dao mjesta razrađenim ornamentalnim interpolacijama svoga vremena.

⁴⁵⁶ Kako je to u pregledu povijesti odijevanja sročila Millia Davenport, mladim je džentlmenima Luj XIV. vojničku karijeru učinio gotovo nezaobilaznom (1979:529). Primjer važnosti percepcije vojničke odore Norton navodi s otomanskim konjanicima (spahijama), koji nisu prihvaćali nošenje vatrenog oružja zbog mrlja kakve je barut ostavljao na njihovim odorama. Spahije su potom ukinute i nadomještene modernijim postrojbama (Goodwin 1995:66, po: Norton 1997:150).

3.3.7 Historizacijski okvir analize

Striktno uzevši, istraživačku pozornost usmjerenu k asociranim prijašnjim i ovakvim današnjim zbivanjima u referentnom okviru povijesnog procesa mogli bi držati i kao primjenu historizacijskog postupka, tj. razumijevanju folklora i asociranih kulturnih praksi kao povijesne pojave.⁴⁵⁷ Historijski pristup u etnologiji i kulturnoj antropologiji fermentirao je stasavanjem socijalne historije i srodnih teorijskih pristupa, poput historije svakodnevice i mikrohistorije.⁴⁵⁸ Primjena takvih istraživačkih načela nudi “*ne samo vrijedan uvid u povijesne nego i u suvremene civilizacijske procese; dokumentirano istraživanje suvremene svakodnevice otkrit će dio tih procesa, tih razvojnih puteva*” (Rihtman-Auguštin 1988:6).

Nadovezujući se na polazišta iz poglavlja u kojem su predstavljena vrela, naznačena nepodatnost standardnog arealnog modela u okolnostima etnološkog istraživanja koje u većem obimu uvodi povijesne podatke iz raznih vremena na ovom bi se mjestu mogla predložiti za rješavanje jednim takvim historizacijskim postupkom, tj. historijski terminiranjem i etnološkim periodiziranjem. Da bi uopće mogli ući u istraživanje narodne nošnje, najprije smo morali raščlaniti što se pod time točno misli.⁴⁵⁹ Društvena konstrukcija XIX. st. s tim hrvatskim neologizmom kao jednom od najupečatljivijih etiketa može se shvatiti i u smislu Köstlinovog “tipa kulture” kakav je analiziran u rasponu između 1600. i 1850. godine (1997:108).⁴⁶⁰ Takav se tip kulture obično bez rasprave uzima kao ahistorijska činjenica,⁴⁶¹ što već kod samih polaznih termina ne odgovara filološkim i etnografskim pokazateljima.⁴⁶² U studijama gdje smo zbog istraživačkih potreba suočeni s raznorodnim gradivima iz prošlosti, više bi koristila mogla polučiti rasprava o prethistoriji i historiji narodne nošnje, o periodima pučke nošnje i narodne nošnje ili drugačije terminirano,⁴⁶³ s mogućim arealnim sintezama za svaki kronološki prozor napose.⁴⁶⁴

⁴⁵⁷ “Ovo moderno historijsko istraživanje pokazuje 'narodnu kulturu' kao povijesni fenomen. Tvori je splet simbola i značenja pa i artefakata, to jest pojava podložnih promjenama u kontekstu političkih i socijalnih povijesnih procesa; štoviše u tom kontekstu mijenja se čak i njihov univerzalni ili nacionalni karakter” (Rihtman-Auguštin 1991:6). “Folklor kao historijski proces” bio je naslov zborničkog i simpozijuskog doprinosa Instituta za etnologiju i folkloristiku (tada Zavoda za istraživanje folklora) domaćem održavanju 12. kongresa ICAES 1988. godine; v. Dukić 1989.

⁴⁵⁸ Interes za etnološke istraživačke prakse zasigurno je pospješen i iz krila arheologije (to su istraživački pristupi poznati kao etnoarheologija, akcijska arheologija, antropološka arheologija, arheološka etnografija, etnografska analogija – među kojima se ne radi o sinonimima), a u određenoj mjeri i iz krila sociologije (legitimiranje kvalitativnih metoda istraživanja tj. etnografije od vremena čikaške škole naovamo).

⁴⁵⁹ Van istraživanog područja je ilustrativan opis kompleksne akcije kostimiranja Kulturno-umjetničke udruge “Novae” iz Runovića koju je 1999. godine u Zagrebu izvela Posudionica i radionica narodnih nošnji, “ustanova koja se bavi rekonstrukcijom i restauracijom nošnji te istraživanjem raznovrsnih mogućnosti njihove scenske folklorne primjene” (Forjan 2003:210). Iako se u prikupljenom etnografskom gradivu izrijekom radilo o “*odići, kako zove ovde narod s kojom se odiva*”, rekonstruirala se “narodna nošnja” (Forjan 1999., 2001., 2002., 2003.).

⁴⁶⁰ Köstlin analizira prilike u njemačkim zemljama tijekom feudalnih (regionalnih) podsticanja demografske obnove nakon Tridesetogodišnjeg rata, prepoznavajući “narodnu kulturu” kao karakteristično novovjekovnu kulturnu pojavu. “*Neupitna projekcija ove kulture unazad na srednji vijek nije dozvoljiva*” (Köstlin 1997:107).

⁴⁶¹ Milivoj Vodopija je u svojem magisteriju o pojmu “običaj” uporabio izraz “etnološka fatamorgana” (1978:46, po: Prica 2001:58). “*Najčešće se preko teoretskih pitanja u vezi običaja u našoj etnologiji prelazilo na način kao da tu nema nekih dilema i kao da je sve implicite jasno*”, Rajković 1987:15.

⁴⁶² O “narodskosti” izraza “običaj” v. prinos Višnje Huzjak 1987:121. Na drugom gradivu usp. afrikanističku muzejsku praksu, nastalu po “parametrima konstruiranim iz onog što je tipično idealizirano i ahistorično čitanje afričke kulturne prakse; ta čitanja potječu iz socijalno-evolucionarne retorike XIX. st. kojoj su kolonije europskih sila pružile idealan laboratorij za prikupljanje primjeraka” (Kasfir 2007:185).

⁴⁶³ Usp. korištenje termina “nacionalna odjeća” kod Brenko 1994:22.

⁴⁶⁴ Primjerice, tu bi pripadalo redefiniranje dinarskog i jadranskog areala za vrijeme prije otomanskog kontakta sa svojom zasebnom mjerom i tada postojećih orijentalnih utjecaja; usp. značenja vezana za riječ “klobuk” u prvom dodatku ovog rada.

U problematiziranju narodne nošnje se analizom procesa nastanka “regionalnih stilova” kod nas otvara etnološki nenačeto polje interesa, kako pred feudalnim teritorijalizacijama uspoređenima s tipovima narodnih nošnji (Brenko 1994:22 i 30), tako i s ovdašnjom društvenom poviješću odijevanja uopće (Schneider 1971:5).⁴⁶⁵ U svjetlu ovog istraživanja ne doima se razložnim da su različite regionalne javno-pravne inačice feudalizma na pučko odijevanje mogle polučiti isti regulacijski učinak, što bi moglo značiti da su fundamentalne poljodjelske kulture u konačnici kondicionirale ne samo tekstilne materijale i krojne gabarite već i odjevne i ornamentalne razlike zadavane od feudalca.⁴⁶⁶

Kako je pokazao Köstlin, nastanak njemačke “narodne kulture” je posljedica regionalizacije teritorijalnih država i razvoja merkantilističke privrede njemačkih zemalja u XVIII. st. Tada su u novim obrisima društvenog raslojavanja preoblikovane otprije postojeće legalne forme odjavnog segregacionizma, stanovništvo propisima vezivano za područja a u njihovim naseljima manjinski farmeri potaknuti na iskazivanje društvene pripadnosti odijeljene od većinskih bezzemljaša i sirotinje (Köstlin 1997:110-113). Doba agrarne reforme i romantizma zateklo se nadahnjivati blagdanskim odjećama društveno imućnijeg dijela ovako raslojenog njemačkog sela. Köstlinov okvir historizacije istraživanja narodnih nošnji na ovaj način preraspoređuje središnje i sporedne dijelove predmeta zanimanja: moderna trgovina i raslojeno društvo nisu fenomeni na periferiji narodne kulture već njeni zakoniti roditelji, dok hereditarni kontinuitet zajednice nije predajna okosnica kulture već ideološki program njenih upravljača (ibid., 114). Za istraživanje povijesne kulture odijevanja i narodnih nošnji ovi su teorijski dosezi od prvorazredne primjenljivosti.

Pred istraživanjima kolektivnih kulturnih praksi zahvalnim se doima ponajprije utvrditi među kojim se društvenim akterima odvija dijalog kulturnim sredstvima, potom protumačivši kulturne prakse vrijednostima tako ambijentaliziranog okvira. Važna metodološka pomagala za takve analize pružila su razmatranja procesa stratifikacije i naturalizacije arbitrarnih selekcija (Gramsci 1984., Bourdieu 1993.), kao i historizacija kolektivnih kulturnih praksi (Elias 1996.).⁴⁶⁷ Na primjeru našeg istraživog područja zanimljivom se hipotezom za buduće studije doima obnovljeni pogled na odjevne tradicije duž crta feudalnih pripadnosti, a također i u dugotrajnom dijalogu s otomanskim utjecajima. Podrobna analiza stilskih kvalifikacija u arhivskom gradivu, čije poznavanje valja i dalje unaprijeđivati, treba pokazati koliko je društvene dinamike očitovane takvim odrednicama (o odjavnim predmetima skrojenima ili ukrašenima na slavenski, hrvatski, morlački ili turski način) teklo duž statusnih ili narodonosnih razdjelnica.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Rasprava terminologije i kategorijalnog aparata u nacionalnoj etnologiji po zajedničkim bi se kulturološkim zasadima iz romantičarske ideologije XIX. st. mogla usporediti s terminološkim mijenama u nacionalnoj arheologiji i povijesti umjetnosti, poput preispitivanja i napuštanja odrednice “starohrvatskog” u značenju “predromaničkog” razdoblja i nalaza.

⁴⁶⁶ Pravi ekonomski feudalizam tzv. senjorijalnog tipa kod nas je postojao samo u kontinentalnom dijelu današnjeg teritorijalnog obuhvata zemlje i u dijelovima Dubrovačke Republike. Vezanost kmeta za zemlju bila je posljedicom bioloških obilježja poljodjelske kulture – žitarica s jedne, odn. masline i vinove loze s krčenjima i uobičajenim 20-godišnjim ciklusima obrađivanja s druge strane.

⁴⁶⁷ Kako je pokazao Elias, preoblikovanje percepcije tijela i njegovih funkcija s novim normama samokontrole i toleriranog javnog ponašanja tijekom predindustrijskog dijela Novog vijeka je bilo potaknuto društvenim interakcijama koje su implicirale osobni osjećaj srama.

⁴⁶⁸ Povjesničarka uz jednu od takvih kvalifikacija (“*all schiavonescho*”) s početka XVI. st. pretpostavlja da bi to moglo značiti “da su [puceta] bila napravljena po narodnu, a ne u skladu s modom” (Anzulović 2007:261). To je, posve sigurno, jedan od zahvalnijih puteva za istraživanje domaćeg povijesnog odijevanja iz vremena prije kovanja “narodne nošnje”. Ovakva imenovanja izviru iz jezične prakse u samim Mletcima (“*a la francesè*”, “*a la todesca*”, “*a la milanese*”, “*a l'ongarescha*”, itd. – na potonji način je okarakterizirana odjeća Hrvata, grofa Bernarda Frankopana, na primanju u Mletcima 1524. godine, sve po: Newton 1988:132-144).

Najzanimljiviji derivativ ovih povijesnih okolnosti predstavlja nasljeđe Vojne krajine, s nizom odjevnih obilježja muških narodnih nošnji izravno zabaštinjenih iz odjevnih propisa neposredne bečke uprave tim graničnim pojasom.⁴⁶⁹ Jedna od najvažnijih već istaknutih okolnosti za hrvatsku raznolikost nošnji, povijesna blizina otomanskog carstva (Schneider 1971:5, Gervers 1982:4), osobito je bitna u ovom pograničnom pojasu austrijskog “krajinskog” uređenja⁴⁷⁰ te “stare”, “nove” i “najnovije” mletačke teritorijalne stečevine čiji je rub definirao i današnju državnu među. Nakon kratkih osvrtâ Tkalčića (1925:133) i Gavazzija (1935:133) prvi je na značaj Vojne krajine za izgled narodnih nošnji u zasebnom radu upozorio Milenko S. Filipović:

“Srbi i Hrvati koji su na teritoriju nekadašnje Vojne granice, bili su osobito izloženi naredbama vojnih vlasti koje su se mešale u sav narodni život, pa i u nošnju. Kako su graničari muškarci gotovo celog života bili u vojnoj obavezi i u uniformi, i to stanje je uticalo, posredno, na promene u nošnji (...)”(Filipović 1961:65)

Važnost ovih procesa može se razabrati iz značaja austrijskog vojnog razdvajanja bojne odjeće (*Feldmontur*) i ophodne odjeće (*Hausmontur*) muškaraca u Vojnoj krajini oko 1757. godine, pri čemu se potonja iz štedljivih razloga državne ekonomije proizvodila u vlastitim kućama ili u lokalnim manufakturama (Nikolić 1978:95). Ophodna odjeća Krajišnika znala je služiti i kao bojna odjeća.⁴⁷¹

Zahvaljujući ovom propozicioniranju današnje bi se odjevne rekonstrukcije tradicijskih “benevrekâ” za potrebe folklornih skupina ili muzejskih prezentacija u stvari najtočnije mogle izvesti po službenom kroju arhiviranom u bečkom Ratnom muzeju (op. cit., 114-117), a tako i oružnička “pripašnjača” ili crveni vuneni “brus” sa suknenog koporana karakteristično crvenih krojnih spojeva kakav slijedi regionalnu formu dočasničkih oznaka crvenom devinom grivom, pletenice u “ploči” su doslovni odjevni posljedak tzv. “mađarske petlje” koja je u sklopu husarskog čuvenja⁴⁷² ušla u mnoge europske uniforme,⁴⁷³ itd. (Hollins i Pavlović

⁴⁶⁹ Vojna krajina je bila izuzeta iz ustavnog poretka Carevine, a ostatku Hrvatske je nakon demilitarizacije pripojena i time prestala postojati 1868. godine (Gross i Szabo 1992:491). U njoj je feudalni nositelj regalnih prava bio car, a nositelji prava feudalnih gospodara su bile proširene obitelji pod vojnom obvezom. U Vojnoj krajini stoga pravno nije bilo kmetova. Zato je pravno naslijeđe Vojne krajine (npr. vlasništvo nad zemljom) kasnije imalo biti demontirano posebnim zakonima, slično kao i vlasničke specifičnosti u slivu Neretve, u Istri i dr. Onu regulacijsku ulogu koju su kod odjevnih obilježja drugdje imale pripadnosti feudalnim lenima, ovdje su imale pripadnosti postrojbama (Stanojević 1987:33).

⁴⁷⁰ Ovdášnji etnonim “Kranjci” za Hrvate proizlazi upravo iz pograničnih “Krajinaca”. I sama je slovenska Kranjska također “krajinska” pokrajina, u dubokom uređenju Vojne krajine kojoj je pričuva stolovala u Varaždinu a komora u Grazu. Osim prostranog teritorijalnog dosegâ navada graničarskog odijevanja, takvo kulturno presizanje možemo prepoznati i u rodnoj domeni. Prelivanje oblika iz muške krajinske odjeće u žensku odjeću daleko van granica striktno vojne zone može se pratiti kod zašaknica (ošvica) ženske dolamice krojenih u trokut karakterističan za uniforme iz vojnih propisa; o utjecaju vojničkih uniformi na žensku modu XIX. st. pisala je Matthews David 2003. Opis “hrvatske mode” muških ošvica iz 1640. godine prenosi Stojković 1953:258.

⁴⁷¹ U Sukcesijskom ratu (1740-1748.) i Sedmogodišnjem ratu (1756.-1763.) kojeg je Austrijsko carstvo na srednjoeuropskim bojištima vodilo s Pruskom sudjelovale su i krajišničke regimente, stekavši široko čuvenje pri zauzimanju riznice Frederika Velikog u Hohenfriedburgu 1745. godine. Po likovnim se spomenicima može razabrati nošenje *Hausmontur*-odore određenih postrojbi, vjerojatno zbog sličnosti s bojama pruskih uniformi (Hollins i Pavlović 2005:4 i 14).

⁴⁷² Husarska se vojnička reputacija s nemirnih granica etimološki može usporediti s uskočkom – dok je prvi tât s granice (lat. *corsarius*, gusar), drugi je pogorjelac koji izbjêže s jednog mjesta da bi uskočio na drugo.

⁴⁷³ Petlja tekstilnom pletenicom je odvjetak ukrašavanja prvih oružničkih uniformi s dvora Luja XIV. Takve petlje, smještene na ramenima, polučile su nastanak časničkih i dočasničkih epoleta (Davenport 1979:529).

2005:11, 12, 16, 38; Brnardić i Pavlović 2004:36).⁴⁷⁴ Lovrićev vojvoda Prvan Kokorić po likovnom je prikazu i opisu u svakoj odjevnoj pojedinosti krajinski časnik (Lovrić 1948. [1776.]: tabla II).⁴⁷⁵ U holističkom definiranju “nošnje” u izbor takvih povijesnih tradicija ulaze i npr. nošenje brkova s brijanjem brade, kao i muški perčin – o čemu je već bilo govora prilikom raščlanjivanja polaznih pojmova. Utjecaj između lokalnih odjevnih formi i službenih uniformi nije bio jednosmjernan. Thomas Abler (1999.) je analizirao usvajanje karakteristično pograničnih vojničkih odjevnih formi kod više službenih uniformi europskih carskih vojski. Primjer ukrasnog “pancira” na jačermi pod sjevernodalmatinskim koporanom možda bi se mogao usporediti s formiranjem kavkaske muške dolame poznate kao “čerkeska” (gruz. “čoha”, s prepoznatljivim prsnim prišivcima za naboje) u dugom pograničnom kontaktu sa posebno upravljanim carskim Kozacima.⁴⁷⁶ Na mjestu gdje su se s odgovorima predloženima na istraživačka pitanja ovog rada promolile i zanimljive perspektive za buduće studije, čini se kako među najpreče takve teme spada veza Vojne krajine i povijesne kulture odijevanja.

U takvim striktnije historijskim relacijama, na mjestu gdje Seid govori o pregači koja je u danas kodificiranom obliku tijekom pretprošlog stoljeća bila rezultat interakcija s građanima i njihovom poslugom (op. cit., 122) možemo se prisjetiti sjevernodalmatinskog primjera kićenih “koporana” s vezenim likom stabla života koje su zadarski i šibenski obrtnici u drugoj polovici XIX. st. radili na narudžbu “kolunaša”, tj. pripadnika pučke postrojbe *Colona mobile* kakvu bi po njenim zadacima danas okrstili interventnom policijom. Kolunaše je pratila posebna društvena reputacija i od države su bili oštećeni za troškove odjeće (Oršolić 2007:472).⁴⁷⁷ Da li su ovakvi kićeni koporani bili zadnji prežetak starodrevne tradicije prostranog vezenja razlistalih likova, ili su se u takvoj kićenosti putem narudžbe za novac kod gradskih obrtnika uopće mogli priuštiti tek u ekonomiji seljaštva u otpočelom razdoblju agrarne reforme? Kako je za historijski pristup u etnologiji umjesno primijetila istaknuta teoretičarka i istraživačica, s pitanjima poput potonjega “u ovom trenutku za etnologiju ne vidim bolji izazov i *produktivniju* šansu” (Rihtman-Auguštin 1988:6, isticanje je izvorno).

⁴⁷⁴ Dječeačko prestajanje nošenja klašnji i početak nošenja benevrek označavalo je prelazak u uzrast mladića sposobnog za vojnu službu (Bogišić 1874:294). Vojni utjecaj na široko nošenu odjeću muškaraca u klasicima bi se mogao nazrijeti s kratkim plaštom zvanim *sagum*. Izraz za odijevanje plašta je u prenesenom smislu značio odlazak u rat (Schönauer 2001:403).

⁴⁷⁵ Za karakteriziranje funkcionalne odjeće v. Lovrić 1948. [1776.]:204.

⁴⁷⁶ Pregled za razdoblje od prvih pisanih spomena predšasnika ove odjevne forme od 1. polovice XVII. st. nadalje daju Hewitt i Khiba (1997:94-97). Kuriozitetna ratnička reputacija čerkeske ima se zahvaliti fotografijama iz XIX. st. koje prikazuju vojnike iz naroda Kevsur odjevene u takvu lokalnu dolamu “čačkan” zajedno s oklopom i pancirnom košuljom (Hewitt i Khiba 1997:97, fotografiju s tumačenjem Kevsura kao potomaka križara v. u Cavendish 1980:204).

⁴⁷⁷ Simo Matavulj “kolonaše” opisuje odjevene u crvene koporane i s kapama ukrašenim kitama (Matavulj 1952:73). Opis slične muške odjeće iz sela Gornje Bukovice, s istaknutom crvenom bojom, daje Sakcinski 1873:50. Usp. recentni opis: “Na prigodnom oltaru, ispred željezničke stanice, rekosmo, uz Sveti Krst, posebna je fotografija ‘vojvode’ i prigodna knjiga-upisnica. Četiri domaća kršna momka, iz Dalmatinskog Kosova, počasnica su četnička gardijska straža. Obučeni su u svečanu narodnu nošnju, ogrnuti u kićene harambaške koporane i viteške kabanice, na glavi im skerletna kapa sa blistavom značkom komitskog zavjetnog časništva”, odnosi se na kninsko potpisivanje peticije za povratak četničkog vojvode Momčila Đujića u Jugoslaviju 1990. godine (Jelić 1996:178).

3.3.8 Aktivistički kontekst istraživanja

Privodeći ovaj rad koncu moglo bi biti zanimljivo spomenuti i još jedan aspekt kulturnih servisiranja društvenih potreba. U tom se smislu ne pojavljuje samo kultura već i sam govor o kulturi. Takav “govor o govoru o kulturi” bio je utkan u izradu ovog rada od njegovog početka: rad na izložbi o sjevernodalmatinskim nošnjama i kulturi odijevanja iz 2001./2002. godine,⁴⁷⁸ anketiranje i okupljanje nezaposlenih Kninjanki na tkalačkoj poduci koja je dovela do osnutka tkalačke zadruge 2002. godine, kontinuirano javno prikazivanje tema iz povijesne kulture odijevanja kakvo je moglo imati utjecaja na inicijativu priređivanja Srednjovjekovnog sajma u Šibeniku rujna 2004. godine,⁴⁷⁹ muzejsko servisiranje potreba lokalnih obrta iz kojih je potom studenog 2007. godine došla inicijativa za zaštitu šibenske kape kao nematerijalnog kulturnog dobra,⁴⁸⁰ dokončavanje srednjoškolskog programa predloženog 2004. godine i vezanog za ovakav način proizvodnje koji je najavljen za otvaranje u Srednjoj školi “Lovre Monti” u Kninu – sve usporedno, ili zahvaljujući podacima koji su priskrblijvani za potrebe ovog istraživanja. Kako je to sretno okarakterizirala istraživačica novih tkanja za turiste (ujedno i lokalna pomoćnica pri pisanju projekata za natječaje, čija knjiga završava naputkom turistima za prepoznavanje pravih otočana među svojim susjednim oponašavateljima), “tijekom istraživanja i pisanja svi se antropolozi moraju odlučiti o granicama između istraživanja i zagovorništva, a ja sam izabrala srednji put” (Zorn 2004:22).

S druge strane, i sama su ta zbivanja katalizirala prizorište zacrtano istraživačkim interesom, no ipak ga ne manipulirajući za njegove svrhe. Ako odlomak ovog rada nije mogao izbjeći aktivističkom aspektu teme, čini se prikladnim da se tako asociranoj primjeni nije mogao ukloniti ni etnolog.⁴⁸¹ Tako gledajući, radilo se tek o vjernom praćenju teme i produžetku njene historizacije.

⁴⁷⁸ Izložba je ostvarena u suautorstvu s kolegicom mr. sc. Jasenkom Lulić Štović. U Šibeniku je 2002. godine imala gotovo deset tisuća posjetitelja, a za edukacijski dio namijenjen djeci školskog i predškolskog uzrasta nagrađena je godišnjom nagradom HED-a “Milovan Gavazzi”.

⁴⁷⁹ Najvažniji utjecaj sigurno su nosile druge slične kostimirane svečanosti koje su se već počele priređivati u drugim gradovima u Hrvatskoj. Prvi sinopsis svečanosti je Odjel za gospodarstvo Uprave grada Šibenika sastavio u studenom 2004. godine, zamislivši kao scenu i nekadašnju tržnicu na Maloj loži kod crkve Sv. Ivana u Šibeniku. Određenog utjecaja mogao je imati napis “Baldekin” iz kolumne “Kroz šibensko ruho od anlina do žlinge” u kojem je 30. listopada te godine bilo riječi o povijesnim gradskim prostorima povezanima za razna korištenja tekstila. Na osnovi arhivskih podataka sabranih od don Krste Stošića bilo je riječi i o ribarnici i povremenoj sceni na Maloj loži, gdje se u zidu crkve i danas mogu vidjeti alke koje su ribari koristili pri zastiranju tržnice svojim jedrima. Ova kolumna je pokrenuta u vrijeme prelaženja lokalnog tjednika na tiskanje u boji 14. kolovoza 2004. godine, nastavljajući izlaženje i u vrijeme zaključivanja ovog rada.

⁴⁸⁰ Šibenska kapa je uvrštena na popis nematerijalnih kulturnih dobara 18. srpnja 2008. godine, kao jedno od 65 specifičnih lokalnih znanja u RH. Aplikacijski formular je, na osnovi podataka iz spomenute novinske kolumne i vlastitih spoznaja, popunila i nakon konzultacije u Muzeju grada Šibenika u studenom 2007. godine poslala obrtnica Nelica Knežević. Na prijedlog autora ovog rada tim je povodom svim aktivnim kaparicama kod gradonačelnice Šibenika 30. srpnja 2008. godine priređen prigodni prijam s raspravom idućih koraka u održavanju i korištenju ove tradicije. U vrijeme dovršavanja ovog rada Muzej grada Šibenika u suradnji s novinarkom Anom Udovičić iz Šibenika objavljuje svoj prvi niz od četiri *podcast*-a pod objedinjavajućim naslovom “Usmena povijest šibenske kape”.

⁴⁸¹ Okolnosti zagovorništva u etnološkim istraživanjima analizirao sam u Kale 2009:262-264.

4. Zaključci

Pri dosezanju odgovora na postavljena istraživačka pitanja promatrano se područje Hrvatske u jednoj odlici pokazalo izuzetno zanimljivim. U sjevernodalmatinskom području i zaleđu su dobrim dijelom nastala dva opširna opisa pučkog života iz epohe prosvjetiteljstva, Fortisov putopis i domaća reakcija na nj iz pera Ivana Lovrića. Što se kasnije dogodilo s pjesmom “Hasanaginica” iz Fortisove knjige postavilo je učeni standard zanimanja za herderovsku “narodnu dušu”. Dostora je taj interes u romantičarskom vrenju dovršio formativni period “narodne kulture”, skupa sa svojom “narodnom umjetnošću” i “narodnom nošnjom”. Svi su ovi pojmovi i u svojem označavajućem (terminološkom) i u označenom (predmetnom) smislu listom vezani za moderno vrijeme.

Normirajući riječ “nošnja” Vuk Karadžić je potvrdio geografski smjer iz kojeg je preuzet i sam koncept “narodne nošnje”. Kako smo pokazali, *nošnja* se po značenju osnove ne “običava” odn. “habituirá” kao *abiti* ili *costumi* iz mletačkih izdanja Fortisa i Lovrića, već upravo “nosi” kao *Tracht*. Karadžićeva je inovativna pozornost, stoga, bila usmjerena na dvije strane. *Nošnja* je podomaćena *Tracht*, no “serbska moma” iz Karadžićeve “Pjesnarice” (1814:2) je iz područja Fortisovog opisa – iz Ravnih Kotara. Fortisov utjecaj je već prepoznala Dunja Rihtman-Auguštin, potkrijepivši to odjevnom ekspertizom Jelke Radauš Ribarić (Rihtman-Auguštin 1989:65). Geografsko lociranje i sam sadržaj ove lirsko-likovne pastorale povode se i Hacquetom (2008. [1801.]:66-67).⁴⁸² Na taj način je Karadžić svoj interes mogao predstaviti dostojan najviših standarda. Na ovom mjestu “narodna nošnja” je sjevernodalmatinska konstrukcija srbijanskog leksikografa kod bečkog tiskara, a sve pod utjecajem već čuvenog bavarskog uzora. Osnov za leksikografsku i konceptualnu inovaciju pružila su postojeća pučka odijevanja koja su, nakon značajnih društvenih promjena uslijed tehnološkog napretka tekstilne proizvodnje u drugoj polovici srednjeg vijeka, u to vrijeme doživljavala moderno reguliranje i početak perioda diferenciranja kakvo je u odijevanju bilo omogućeno raspolaganjem novcem od vremena agrarne reforme i tehnološki lakše raspoloživim materijalima. Primjerice, sve su sačuvane narodne kape skrojene od tkanina koje nisu proizvedene u kućnim radinostima.

Odjevni oblici kakve su nam opisom sačuvali Fortis i Lovrić, uza sve kasnije etnografske doprinose, svjedoče o dubokom utjecaju najvećeg i najprimamljivijeg ovdašnjeg “feudalca” u XVIII. st. – Vojne krajine. Kako smo vidjeli, taj utjecaj čak nije bio ni rodno ograničen. Tamo obitelji nisu nad sobom imale feudalnog gospodara već samog vladara, dok su dužnosti bile regulirane vojnim obvezama. Načinima očitovanja identiteta carevinskih feudalnih obveznika Vojna krajina je predstavljala moćan i djelotvoran društveni uređaj za verificiranje muževnosti. Kao što mladić prije uzimanja udjela u vojničkom pogonu graničarskih službi nije mogao računati na status muškarca, tako je o općoj vojnoj službi ovisilo i to što može, a što ne može odjenuti i čime se u svojem društvenom statusu smije okтити.

Da je ovakva regulacija kulture odijevanja srasla sa životom lokalnih zajednica, govori dijelom žalopojka a dijelom rugalica fra Filipa Grabovca koja ne prekorijeva prijelaz od neke narodne tradicije odijevanja na odjeću krajiških graničara, već zabacivanje upravo takvih

⁴⁸² Ova je pastorala već kod Hacqueta predmet pomutnje. Na svakome od tri dotaknuta mjesta predstavljena je na različit način (Hacquet 2008. [1801.]:66, 86, 102); seoski je prizor očito slobodno predmnijevan kao prazna ploča na kojoj se, od potrebe do potrebe, mogu ispisati različite karakterizacije.

obilježja (oružja, pancira, odjeće, perčina i brkova bez brade) za ljubav “lacmanskih” gradskih moda. Kodifikacija odijevanja bila je dvosmjerna. Vlast je postizala omjer uštede tekstila toleriranjem domaćih materijala i oblika s jedne strane (što je teza koja priziva nova odvagivanja odjevne baštine) i izbjegavanja bojnih gubitaka prepoznatljivom jednoobraznošću propisanih odjeća s druge strane. Val reprezentacijskog interesa za narodne nošnje nakon 1960-ih godina u tom je dijelu petrificirao suženi povijesni izbor odjevnih oblika.

Iz ovog kuta gledanja pojavljuju se nova pitanja i prijedlozi za daljnja istraživanja. Primjerice, odgađanje pune agrarne reforme u primorju pučane i seljake je, u odnosu na njihove klasne istovrsnike u ostatku današnje Hrvatske, lišio dijela sredstava kojima su nakon prestanka propisa o raskoši (*leges sumptuariae*) mogli posegnuti za obilježjima odjeće što su im prije bila zabranjena. Jednom kada su svi napokon postali vlasnicima zemlje koju obrađuju, ekonomska i emigracijska kriza zajedno s raspoloživošću industrijski proizvedenih dobara takva je odjevna očitovanja učinila izlišnima.⁴⁸³

Zanimljiva su i prodorna kulturna očitovanja iz perifernih pojaseva širećih carstava. U našem se istraživanju radi o odjevnim obilježjima graničara Vojne krajine koji su povezani s husarskom odorom. Najpoznatije primjere ovakvih graničarskih vojnih reputacija predstavljaju ruski Kozaci ili nepalski Gurkhe, u našoj vlastitoj povijesti također i Uskoci. Ovu bi se odjevenu paradigmu moglo promotriti i s druge strane, recimo, preko granica u alternativnim vremenima širenja sukobljenih carstava.⁴⁸⁴ Također, kastinska organizacija brdskog konjaništva (više no što je to etnička zajednica) može podsjetiti ne samo na Kozake već i na hrvatsko etnogenetsko stapanje oružničkog društvenog sloja s lokalnom populacijskom sredinom iz vremena avarskog kaganata. Može li se, možda, iznova odvagivati elemente ondašnje pogranične reputacije oružnika koji su se disproportionalno usvojili diljem prostrane političke hegemonije?⁴⁸⁵

Ipak nam se najvažnijim zaključkom istraživanja čini potvrda plodonosnosti historizacijskog okvira istraživanja kulturnih praksi, kako su ga obrazložili Konrad Köstlin, Eric Wolf i drugi, na kojeg je kod nas upozorila Dunja Rihtman-Auguštin, i kojeg smo slijedili u ovom istraživanju. Kulturne prakse u povijesno omeđive pojave. Kulturna obilježja odijevanja, kako tradicijskog tako i modnog, izviru iz procesa društvenih repozicioniranja i raslojavanja. S odijevanjem se takvo postavljanje istraživačkog problema odnosi kako na prošlost, tako na sadašnjost i na anticipativne okvire budućih događanja. Ovakvu smo društvenu agendu ustanovili i na zadanom terenu. Uostalom, nije posrijedi samo izdvojen fenomen odijevanja.

Stoga bi među odgovorima na pitanja o odijevanju među prvim retcima uvijek trebalo očekivati opažanja o poretcima moći i strukturama vlasti, o dijeljenim i osporavanim poistovjećivanjima, tko utvrđuje neki položaj u društvu, tko na nj aspirira ili se od njega ograđuje. I sam Grabovac svoju žalopojku o gubljenju hrvatskih tradicija u zaključnim retcima upravlja mletačkom duždu da vlašću što je “u njegovoj ruci” prisili “neboge vojvode” oblačiti na domaći način ili ih “rastavi s kruhom” (Lovrić 1948. [1776.]:98). Kako društvo uređuje privrjeđivanje nasušnog kruha ili raspoređuje ovlasti da netko nekog može slati u rat u

⁴⁸³ Kraljević 1994., Šimončić-Bobetko 1997.

⁴⁸⁴ Sugestiju o mijenjanju gledišta uz ovu granicu dugujem razgovoru s istraživačem dva europska povijesna protumuslimanska pogranična kordona, iberijskog i balkanskog, Aleksandru Lopašiću sa Sveučilišta u Readingu.

⁴⁸⁵ Među takva bi se neproporcionalno raširena obilježja možda mogao ubrojiti i hrvatski etnonim; za pregled v. Budak 1995.

osnovi je svakog odgovora na pitanja o kulturnim praksama odijevanja – kako onih iz prošlosti, tako i ovih današnjih.

U novom preglednom radu o antropološkim istraživanjima na temu odijevanja Karen Hansen je odjeću kao predmete kojima se na površini tijela izgrađuje i objektivizira identitet ocijenila kao sredstvo bez premca za antropologovo obogaćivanje razumijevanja raznih kultura.⁴⁸⁶ Sukladno takvom viđenju, narodne nošnje i kulturu odijevanja u sjevernoj Dalmaciji smo u ovom istraživanju posvjedočili kao živ kulturni proces. Rad potreban za predlaganje odgovora na postavljena istraživačka pitanja pomogao nam je shvatiti i načine na koje se etnologija, kao i svaka druga društvena djelatnost, prilagođava vremenu u kojem djeluje. U radu smo pokazali da osvježavanje definicije predmeta etnološkog interesa uključuje aktivnosti i kompetencije kakve mogu osnažiti kompetencije znanosti i etnologijsku poruku u društvu.

Kreativnosti koje smo ovom potrebom istraživali čine kulturne prakse s licem okrenutim prema van, prema njegovim opažateljima i drugim sudionicima tih društvenih procesa, a ne prema podrazumijevanoj nutрини kakva se u polaznoj disciplinarnoj paradigmi predstavljala kao prirodna zadanost.⁴⁸⁷ Obilježja kreativnosti kakve u tim procesima sudjeluju stoga su jamstvo života tradicija u naše vrijeme, pa tako i u vremenima čije obrise tek razaznajemo.

⁴⁸⁶ Hansen 2004:387, v. i Taylor 2004:294.

⁴⁸⁷ Implikacije je raspravio Wolf 1999:235.

5. Literatura

A) Neobjavljeni etnografski izvori

Dorbić, Majda

2003. "Riječi za muzej", rukopis u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika.

EAJ = Etnološki atlas Jugoslavije

Arhiv projekta Etnološkog odsjeka Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Koludrović, Aida

[s. a.] Neobjavljena terenska izvješća sa šibenskog područja u Etnografskom muzeju u Splitu.

Muzejska dokumentacija

Podatci iz inventarnih knjiga, skeda i etnografskih bilježaka iz Etnografskog muzeja u Splitu, Etnografskog muzeja u Zagrebu, Gradskog muzeja u Drnišu, Kninskog muzeja Muzeja grada Šibenika i Narodnog muzeja u Zadru.

Stošić, don Krsto

[s. a.] *Povijest Šibenika* [rkp. u Muzeju grada Šibenika], pogl. IV/7 ("Odjeća") i IV/8 ("Nakiti...").

Tončić, K.[amilol]

[s. a.] "Vezovi iz Knina", rukopis u dokumentaciji Etnografskog muzeja u Splitu, sig. EMS-KT-6 (7 str.).

Intervjui u dokumentaciji Muzeja grada Šibenika (abecednim redom):

Ante Barbača (Šibenik), 23. ožujka 2009. godine,
Vica Bogdanović (Šibenik), intervju vodio Živko Šarić, objavljen u Šibenskom listu 15. srpnja 1989. godine,
Arsen Dedić (Zagreb), intervju vodio Tonći Pažanin 10. ožujka 1996. godine,
Gordana Goleš (Šibenik), 21. travnja 2008. godine,
Jere Huljev (Primošten), 21. prosinca 2001. godine,
č. s. Marija Kulonja (Šibenik), 29. srpnja 2008. godine,
Biserka Ljubković (Primošten), 7. ožujka 2003. godine,
Marko Paić i Darko Gulin (Šibenik), 28. ožujka 2008. godine,
Dušan Šarac (Zagreb), intervju vodio Tonći Pažanin, 31. ožujka 1996. godine,
Katica Štambuk (Šibenik), 3. ožujka 2003. godine.

B) Objavljeni etnografski izvori

Ardalić, Vladimir

1899. "Bukovica: kraj." *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 4 (1): 113-126.

Alaupović-Gjeldum, Dinka

1994. "O tradicijskoj nošnji drniškog kraja." *Ethnologica Dalmatica* 3: 23-36.

Babić, Vanda (ur.)

2007. "Kulturno umjetnička društva zadarske županije". Zadar i Kukljica: 3000 godina Za dar i Općina Kukljica.

Bačić, Petar

1928. "Izbor seoskoga kralja u Dalmaciji." *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 26: 319-328.

Belović-Bernadzikowska, Jelica

1898. *Građa za tehnološki rječnik ženskog ručnog tkanja*. Sarajevo: Zemaljska štamparija.

1907. *Srpski narodni vez i tekstilna ornamentika. Originalna monografija na osnovu istorijskih dokumenata*. Novi Sad: Matica Srpska.

Bogišić, V.

1874. *Građa u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga*. Zagreb: JAZU.

Furĉić, Ivo

1980. "Narodno stvaralaštvo šibenskog područja: mjesta na otocima". Šibenik: Muzej grada.

1984. "Narodno stvaralaštvo šibenskog područja: mjesta uz obalu". Šibenik: Muzej grada.

1988. "Narodno stvaralaštvo šibenskog područja: mjesta u zaleđu". Šibenik: Muzej grada.

Hacquet, B[altasar]

2008. [1801.] *Oslikavanje i opisivanje jugozapadnih i istoĉnih Wenda, Ilira i Slavena*. Split: Etnografski muzej.

Huljev Dupinov, Jere

2007. *Stara primoštenska pripovijdanja i povijest*. Split: Majumi.

Karadžić, Vuk Stefanović

1814. *Mala prostonarodn'a slaveno-serbska pesnarica*. Viena [Beĉ]: Izdana Vukom Stefanovićem u pečatn'i g. Ioanna Šnirera.

Kuštović, Liposava

1999. "Šepurinska nošnja." *Šepurinski zbornik*. Šibenik: MH, str. 185-195.

Sakcinski, Ivan Kukuljević

1873. *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfā i Italije*. Zagreb: Pretiskano iz "Hrvatskoga Sokola" i "Vienca".

Skarpa, Vicko Juraj

1909. *Hrvatske narodne poslovice*. Šibenik: naklada autora.

Vlahović, Mitar S.

1953. "O najstarijoj kapi kod Jugoslavena s obzirom na zbirku kapa Etnografskog muzeja u Beogradu." *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu* 1: 144-163.

Wheler, George

1689. "Voyage de Dalmatie, de Grece et du Levant." Amsterdam: Jean Wolters, Marchand Libraire.

Zorić, M.

1896. "Kotari u Dalmaciji (smrt)." *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1: 204-206.

C) Povijesni i jezični izvori

Spisi srednjovjekovnih bilježnika

Tarallo, Henrik i Cresto

1959. Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279.-1308. (Spisi zadarskih bilježnika I.) Zadar: Državni arhiv.

Qualis, Ivan

1969. Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis Nikole pok. Ivana Gerarda iz Padove 1296.-1337. (Spisi zadarskih bilježnika II.) Zadar: Historijski arhiv.

de Surdis, Manfredo

1977. Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze 1349.-1350. (Spisi zadarskog bilježnika III.) Zadar: Historijski arhiv.

Andrija pok. Petra

2001. Spisi zadarskog bilježnika Andrija pok. Petra iz Cantù 1353.-1355. sv. I. (Spisi zadarskog bilježnika IV.) Zadar: Državni arhiv.

Zjačić, Mirko

1952. "Spisi šibenskog notara Slavogosta od 24. III. do 10. VI. 1386.", *Starine* 44: 201-296.

de cha de Pesaro, Fantino

1989. Spisi kancelarije šibenskog kneza Fantina de cha de Pesaro 1441.-1443., Šibenik: Muzej grada.

Ostali povijesni izvori

Antoljak, Stjepan (ur.)

1949. *Miscellanea I.* Zadar: Državni arhiv Zadar.

Antoljak, Stjepan (ur.)

1950.-1952. *Miscellanea I. II.-IV.* Zadar: Državni arhiv Zadar.

Ljubić, Šime (ur.)

1877. *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. VIII: Commissiones et relationes Venetae. Tommus II.* Zagreb: JAZU.

Šupuk, Ante

1957. *Šibenski glagoljski spomenici 1547.-1774.* Zagreb: JAZU.

Izvori za antroponimiju

Telefonski imenik

2005. *Telefonski imenik Zadarske i Šibensko-kninske županije*. Zagreb: HT-Hrvatske telekomunikacije.

Ivan Ostojić

1980. *Prilog onomastici šibenskog kraja*. [rkp. u Muzeju grada Šibenika]

Putanec, Valentin, i Petar Šimunović (ur.)

1976. *Leksik prezimena SR Hrvatske*. Zagreb: Institut za jezik.

Rječnici

Neobjavljeni višejezični rječnici

Tanzlingher Zanotti, Ivan

[s. a.] *Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi italiano, illirico, e latino*, 329 stranica, sign. Š6/86 u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Jurin, fra Josip

[s. a.] *Calepinus trium linguarum*, 1667 stranica, knjižnica franjevačkog samostana sv. Lovre u Šibeniku.

Objavljeni rječnici lokalnih govora

Bjažić, Slavko

2002. *Zlarin: kratka povijest i rječnik*. Zagreb: Prometej.

Finka, Božidar, i Antun Šojat

1968. "Govor otoka Žirja" (s rječnikom), *Rasprave Instituta za jezik* 1, str. 121-220.

Jurišić, Blaž

1973. *Rječnik govora otoka Vrgade*. Zagreb: JAZU.

Kustić, Nikola

2002. *Čakavski govor grada Paga s rječnikom*. Zagreb: Društvo Pažana i prijatelja grada Paga.

Maričić, Tomislav

2000. *Rječnik govora mjesta Kukljica*. Zadar: Matica hrvatska.

Oštarić, Ivo

2005. *Rječnik kolanjskoga govora*. Zadar: Matica hrvatska.

Radulić, Ladislav

2002. *Rječnik rivanjskog govora*. Zadar: Matica hrvatska.

Tičić, Ante

2004. *Rječnik govora mjesta Povljane*. Zadar: Matica hrvatska.

Vulić, Sanja, i Jela Maresić

1996. "Mali rječnik tkonskoga govora", *Filologija* 26, str. 117-133.

Ostali objavljeni rječnici

ARj = Akademijin rječnik

1880.-1976. *Rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*, 23 sv. Zagreb: JAZU.

HER = Hrvatski enciklopedijski rječnik

2004. Hrvatski enciklopedijski rječnik, 12. sv. Zagreb: Novi liber i Jutarnji list.

Karadžić, Vuk Stefanović

1898. [1818.] *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima*. Biograd [Beograd]: Štamparija Kraljevine Srbije.

Kašić, Bartol

1990. "Hrvatsko-talijanski rječnik", Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

LP = Leksikon prezimena

1976. Leksikon prezimena. Zagreb: Institut za jezik.

Putti, Antonio

1994. [1862.] "Dizionario enciclopedico – intuitivo figurato", Firenze: Presso l'Accademia.

Parčić, Carlo A.

1901. *Vocabolario croato-italiano, terza edizione corretta ed aumentata*. Zara: Tipografia editrice "Narodni list".

SER = Skokov etimologijski rječnik

1971.-1974. *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, 4 sv. Zagreb: JAZU.

Vrančić, Faust

1971. [1595.] "Rječnik pet najuglednijih evropskih jezika", Zagreb: SNL.

Neobjavljeni rječnici lokalnih govora:

Juraga, Edo

[s. a.] "Rječnik govora otoka Murtera" [rkp. u Muzeju grada Šibenika].

Biblijski prijevodi:

Skarich [Škarić], Ivan Matija

1858.-1861. *Sveto pismo staroga i novoga uvita, iz latinskoga s obzirom na matične knjige izbistreno i iztumačeno*. Beč: C. K. dvorna i obštena tiskarnica.

Biblijska konkordancija:

Vojnović, Tadej

1991. *Velika biblijska konkordancija*, 2. sv. Zagreb i Novi Sad: Kršćanska sadašnjost i Dobra vest.

Toponimija:

Jurišić, Blaž

1964. "Iz primorske toponimike zadarskoga i šibenskoga područja", *Pomorski zbornik* 2, str. 985-1009.

Finka, Božidar, i Antun Šojat

1974. "Obalna toponimija zadarsko-šibenskoga kopna i šibenskog otočja", *Onomastica Jugoslavica* 3-4, str. 27-64.

Hilje, Emil

[s. a.] "Toponomastički leksik iz zadarske regije u XIV. i XV. stoljeću", rkp.

Juran, Kristijan

[s. a.] "Toponomastički leksik iz zadarske regije u XV. i XVI. stoljeću", rkp.

Oštarić, Ivo

1992. "Srednjovjekovna topografija i toponimija otoka Paga prema arhivskoj i arheološkoj izvornoj građi" [rkp. magistarskog rada], Zadar: Filozofski fakultet.

Skračić, Vladimir (ur.)

2006. Toponimija otoka Pašmana. Zadar: Centar za jadranska onomastička istraživanja.

Skračić, Vladimir (ur.)

2007. Toponimija otoka Ugljana. Zadar: Centar za jadranska onomastička istraživanja.

Zemljovid VGI

1954. Zemljovid 1:50 000, Beograd: Vojnogeografski institut.

Književnost

Jelić, Vojin

1950. *Ljudi kamenjara*. Zagreb: Novo pokoljenje.

1960. *Lete slijepi miševi*. Zagreb: Mladost.

1984. *Anđeli lijepo pjevaju*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

1996. *Pogledaj svoje ruke*. Split: Feral Tribune.

Matavulj, Simo

1918. Bakonja fra-Brne, njegovo gjakovanje i postrig. Zadar: E. de Schoenfeld,

1952. *Šibenske priče*. Šibenik: Savez kulturno-prosvjetnih društava.

Nikolić, Vinko

1977. *Gorak je zemje kruv*. München i Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.

D) Studije

Abler, Thomas

1999. *Hinterland Warriors and Military Dress: European Empires and Exotic Uniforms*. Oxford i New York: Berg.

Amsden, Charles

1975. [1934.] *Navajo Weaving Tradition*. Glorieta, New Mexico: Rio Grande Press.

Anawalt, Patricia Rieff, i Frances F. Berdan

1994. "Mexican Textiles." *Research & Exploration* 10 (3): 342-353.

Anderson, Jay

1991. (ur.) *A Living History Reader, Volume One: Museums*. Nashville: American Association for State and Local History.

1991.a. "Living History." U: Anderson (ur.), str. 3-14.

Andrejić, Ljubomir

1976. *Bibliografija o narodnoj nošnji jugoslovenskih naroda*. [Posebna izdanja, sv. 8.] Beograd: Etnografski muzej.

Anzulović, Ivna

1992. "Što je 'crovata' iz inventara i ostavština kod zadarskih bilježnika iz kraja 16. i iz 17. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 34, str. 99-107.

1999. "Nazivlje ženske odjeće zadarskog područja u pisanim izvorima." *Zadarska smotra* 4-6 (*Domaća rič* 6): 109-133.

2001. "Oporuka i inventar svećenika glagoljaša don Ante Burmetića iz Nevidana na otoku Pašmanu iz 1764. godine", *Zadarska smotra* 1-2, str. 129-168.

2006. "... dictum maternum lingua..." *Zadarska smotra* LV/1-2: 95-124.

2006.a. "Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 48, str. 199-214.

2007. "Ukrasno uporabni predmeti na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. st." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, str. 239-287.

Appadurai, Arjun

1986. (ur.) *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

1986.a. "Introduction: commodities and the politics of value." U: Appadurai (ur.), str. 3-63.

Aralica, Tomislav i Višeslav

1996. *Hrvatski ratnici kroz stoljeća: oprema, oružje i odore hrvatskih ratnika od oko 800. do 1918. godine*. Zagreb: Znanje.

Attfield, Judy

2000. *Wild things: The Material Culture of Everyday Life*. Oxford i New York: Berg.

Baker, Jody

2002. "Production and Consumption of Wilderness in Algonquin Park." *Space & Culture* 5 (3): 198-210.

Barber, E. J. W.

1999. "On the Antiquity of East European Bridal Clothing." U: *Welters* 1999: 13-32.

Barrett, Stanley R.

2002. *Culture Meets Power*. Westport i London: Praeger.

Barthel-Bouchier, Diane

2001. "Authenticity and Identity: Theme-parking the Amanas." *International Sociology* 16 (2): 221-239.

Bascom, William

1976. "Changing African Art." U: Graburn (ur.), str. 303-319.

Baš, Aleksandar

1987. *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času (1. polovica 19. stoletja)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

1992. *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. i 18. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Batović, Šime, i Olga Oštrić

1969. "Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja." U: Zbornik radova sa simpozija "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena." Sarajevo: ANUBiH, str. 245-277.

Belaj, Vitomir

1998. "Povijest etnološke misli u Hrvata", u: Mihovilović (ur.), str. 337-357. Zagreb: Matica hrvatska.

Bendix, Regina

1997. *In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies*. Madison: The University of Wisconsin.

1998. "Moral Integrity in Costumed Identity: Negotiating 'National Costume' in 19th-Century Bavaria." *Journal of American Folklore* 111 (440): 133-145.

Benjamin, Walter

1986. [1936.] "Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije." U: *Estetički ogledi*, str. 125-151. Zagreb: Školska knjiga.

Bezić-Božanić, Nevenka

2001. *Juditini dvori*. Split: Književni krug.

2007. *Tragom davnine*. Split: Književni krug.

Birbani, Elizabeth

1975. *Dress in Italian Painting 1460-1500*. London: John Murray.

Blomberg, Nancy J.

1988. *Navajo Textiles: The William Randolph Hearst Collection*. Tucson: The University of Arizona.

Bogatyrev, Petr

1971. [1937.] *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*. The Hague: Mouton.

Bonifačić, Vjera

1996. "Ethnological research in Croatia: 1919 to 1940." *Narodna umjetnost* 33 (2): 239-263.

1997. "O polisistemske teoriji, folklorizmu i suvremenim pristupima istraživanju tekstila."

Narodna umjetnost 34 (2): 137-151.

2008. "Etnološka istraživanja i kanonizacija 'izvornih' narodnih nošnji u Hrvatskoj 1930-tih."

Etnološka istraživanja 12/13: 9-45.

Bourdieu, Pierre

1993. *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. New York: Columbia University Press.

Božić-Bužančić, Danica

1982. *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga.

Boucher, François

1987. [1965.] *20,000 Years of Fashion: The History of Costume and Personal Adornment (Expanded Edition)*. New York: Harry N. Abrams.

Braica, Silvio

2003. *Mapa hrvatskih narodnih nošnji Nikole Arsenovića*. Split: Etnografski muzej.

Brenko, Aida

1994. "O modi i narodnoj nošnji." U: *Zagrebačke uspomene, etnografske slike grada*.

[Katalog izložbe.] Zagreb: Etnografski muzej.

Brkljačić, Maja, i Sandra Prlenda (prir.)

2006. *Kultura pamćenja i zaborava*. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.

Brnardić, Vladimir, i Darko Pavlović

2004. *Napoleon's Balkan Troops*. Oxford: Osprey.

Brody, J. J.

1976. "The Creative Consumer: Survival, Revival, and Invention in Southwest Indian Arts."

U: Graburn (ur.), str. 70-84.

Bruck-Auffenberg, Natalija

1911. *Dalmacija i njena narodna umjetnost*. Beč: Kunsthistorische Museum.

Budak, Neven (ur.)

1995. *Etnogeneza Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.

Bourdieu, Pierre

1993. *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. New York: Columbia University Press.

Buchli, Victor (ur.)

2007. [2002.] *The material culture reader*. Oxford i New York: Berg.

Burke, Peter

1991. *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Evrope*. Zagreb: Školska knjiga.

Brückner, Wolfgang

1976. "Ruf nach dem Kanon." *Bayerische Blätter für Volkskunde* 3: 3-17.

Bythell, Duncan

1977. [1969.] *The Handloom Weavers: A Study in the English Cotton Industry During the Industrial Revolution*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.

Cambi, Nenad

1984. "Gardunski tropej." U *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, str. 77-92 [Znanstveni skup Sinj, 3. - 6. VI 1980., Izdanja HAD-a sv.8]. Split: Hrvatsko arheološko društvo.

Cavendish, Richard (ur.)

1980. *Mythology: An Illustrated Encyclopedia*. London: Orbis.

Ceribašić, Naila

2003. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće: povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Cerullo, M., i P. Ewen

1984. "The American family goes camping: Gender, family, and the politics of space." *Antipode* 16 (3): 35-44.

Christiansen, Palle Ove

1978. "Peasant Adaptation to Bourgeois Culture? Class Formation and Cultural Redefinition in the Danih Countryside." *Ethnologia Scandinavica*, s. n.

Cohen, E.

1988. "Authenticity and Commodification in Tourism." *Annals of Tourism Research* 15: 371-386.

Crkvenčić, Ivan, et alii

1974. *Geografija SR Hrvatske, knj. 6 : Južno Hrvatsko primorje*. Zagreb: Školska knjiga.

Crowfoot, Elisabeth, Frances Pritchard i Kay Staniland

1992. *Textiles and Clothing c. 1150 – c. 1450 (Medieval Finds from Excavations in London 4)*. London: Her Majesty Stationery Office.

Cirese, Alberto M.

1972. *Cultura egemonica e culture subalterne. Rassegna degli studi sul mondo popolare tradizionale*. Palermo: Palumbo.

Čapo Žmegač, Jasna

1991. "Hrvatska etnologija: znanost o narodu ili o kulturi?" *Studia ethnologica* 3: 7-15

1993. "Etnologija i/ili (socio)kulturna antropologija." *Studia ethnologica Croatica* 5: 11-25.
1995. "Two scientific paradigms in Croatian ethnology: Antun Radić and Milovan Gavazzi." *Narodna umjetnost* 32/1: 25-38.

Čulić, Zorislava

1963. "Neki stariji slovenski elementi u nošnjama u Bosni i Hercegovini." *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu-Etnologija, N.S. XVIII*: 121-129.

Davenport, Millia

1979. [1948.] *The Book of Costume*. New York: Crown Publishers.

Dimić, Ljubodrag

1997. *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*. Beograd: Stubovi kulture.

Dinić-Knežević, Dušanka

1982. *Tkanine u privredi srednjovekovnog Dubrovnika*. Beograd: SANU.

Douglas, Frederick, i René D'Harnoncourt

1969. [1941]. *Indian Art of the United States*. New York: Arno Press for the Museum of Modern Art.

Dragičević, Magdalena

1988. "Historijski kostim srednjeg vijeka na području Dalmacije predložen u svjetlu spomenika s likovnim prikazima i ostacima tekstila iz nekropola tog vremena." [Magistarski rad.] Zadar: Filozofski fakultet.

Dukić, Davor

1989. "Folklor i povijesni proces." *Etnološka tribina* 12: 71-83.

Eckhel, Nerina

2002. *Narodna nošnja grada Paga: priručnik za rekonstrukciju nošnje*. Zagreb: Hrvatski sabor kulture.

Eicher, Joanne B.

1995. (ur.) *Dress and Ethnicity: Change Across Space and Time*. Oxford i New York: Berg.
1995.a. "Introduction: Dress as Expression of Ethnic Identity." U: Eicher (ur.), str. 1-6.

Eicher, Joanne B., i Barbara Sumberg

1995. "World Fashion, Ethnic, and National Dress." U: Eicher (ur.), str. 296-306.

Elias, Norbert

1996. [1939./1976.] *O procesu civilizacije: sociogenetska i psihogenetska istraživanja*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

Ennew, Judith

1982. "Harris Tweed: construction, retention and representation of a cottage industry." U: Goody (ur.), str. 166-199.

Eriksen, Thomas Hylland

2006. *Engaging Anthropology: The Case for a Public Presence*. Oxford i New York: Berg.

Eliot, Thomas Stearns

1969. [1919.] "Tradition and the individual talent." U: "Selected essays by Thomas Stearns Eliot", str. 13-23. London: Faber.

Even-Zohar, Itamar

1990. "Polysystem theory." *Poetics Today* 11 (1): 3-268 [temat].

Figes, Orlando, i Boris Kolonitskii

1999. *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917*. New Haven and London: Yale University Press.

Filipović, Milenko

1953. "Romantizam u narodnoj nošnji: haljetak dušanka." *Rad vojvođanskih muzeja* 2:93-99.

1961. "Uticaj vlasti na narodnu nošnju." *Rad vojvođanskih muzeja* 10:59-68.

Fisković, Cvito

1952. "Romaničke freske u Srimi." *Starohrvatska prosvjeta* III/2 (2): 24-40.

1965. Dalmatinske freske. Zagreb: Zora.

Florida, Richard

2003. *The Rise of the Creative Class, And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.

Flugel, J. C.

1950. *The Psychology of Clothes*. London: The Hogarth Press.

Forjan, Josip

1999. *Tradicijsko ruho sela Runovića u Imotskoj krajini: projekt istraživanja, prikupljanja, rekonstrukcije i izrade*. [Katalog izložbe u Domu kulture Runovići.] Runovići i Zagreb: Općina Runovići i Posudionica i radionica narodnih nošnji.

2001. *Iza sedmerih vrata. Narodne nošnje Imotske krajine: istraživanje, rekonstrukcija, izrada*. [Katalog izložbe u Muzeju Mimara.] Zagreb: Posudionica i radionica narodnih nošnji.

2002. "Pučko odijevanje u Imotskoj krajini početkom 20. stoljeća: od seoskog prema varoškom, od dinarskog prema mediteranskom prožimanju stilova." *Etnološka tribina* 25 (32): 121-135.

2003. "Tradicijsko ruho sela Runovića: projekt istraživanja i rekonstrukcije narodnih nošnji." *Runovički zbornik* 2: 199-214.

Fortis, Alberto

1984. [1774.] *Put po Dalmaciji*. Zagreb: Globus.

Fossnes, Heidi

1993. *Norges bunader og samiske folkedrakter*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag.

Foster, Helen Bradley, i Donald Clay Johnson (ur.)

2004. *Wedding Dress Across Cultures*. Oxford i New York: Berg.

Friedman, Jonathan (ur.)

1994. *Consumption and Identity*. London i New York: Routledge.

Gabrić-Bagarić, Darija

1990. "Leksička analiza Kašićeva hrvatsko-talijanskog rječnika." U: Kašić 1990:443-449.

Gasnier, Thierry

2006. "The Local: One and Divisible." U: Nora 2006. (ur), str. 231-294.

Gavazzi, Milovan

1935. "Iz biologije narodne nošnje." *Hrvatsko kolo* 16: 126-141.

1942. "Etnografski sastav hrvatskoga sela." *Zemljopis Hrvatske*, sv. II., Zagreb: Matica hrvatska, 639-674.

1954. "Pokrivača." *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 3, 119-133.

1972. "Nekoliko etnoloških problema zadarskog područja: litar." *Vrulje* 2: 4-5.

1978. "Naslage kulturnih elemenata romanskog podrijetla na Balkanu." U: "Vrela i sudbine narodnih tradicija". Zagreb: SNL, str. 169-179.

1978.a. [1956.] "Areali tradicijske kulture jugoistočne Evrope." U: "Vrela i sudbine narodnih tradicija". Zagreb: SNL, str. 184-194.

1988. [1939.] *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor.

Gergel, Richard A.

1994. "Costume as Geographic Indicator: Barbarians and Prisoners on Cuirassed Statue Breastplates." U: Sebasta i Bonfante (ur.), str. 191-209.

Gervers, Veronika

1982. *The Influence of Ottoman Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe*. Toronto: Royal Ontario Museum.

Gjetvaj, Nada

1989. "Etnografski muzej u Zagrebu, u povodu 70. obljetnice." *Etnološka istraživanja* 5 [temat].

Gluhak, Alemko

1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.

Goodwin, G.

1995. *The Janissaries*. London: Saqi Books.

Goody, Esther N. (ur.)

1982. *From craft to industry: The ethnography of proto-industrial cloth production*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.

Graburn, Nelson H. H.

1976. (ur.) *Ethnic and Tourist Arts: Cultural Expressions from the Fourth World*. Berkeley: University of California Press.

1976.a. "Introduction: The Arts from the Fourth World." U: Graburn 1976: 1-32.

Gramsci, Antonio

1984. *Marksizam i književnost*. Zagreb: Školska knjiga.

Grčević, Nada

2002. "Franz Thiard de Laforest, autor fotografija i teksta u knjizi o Splitu (1878.)" *Peristil* 45: 167-182.

2004. "Franz Thiard de Laforest (1838.-1911.) autor knjige 'Die Bocche di Cattaro', 1898." *Peristil* 46: 105-118.

Gross, Mirjana

1994. "Mikrohistorija, dopuna ili suprotnost makrohistoriji?" *Otvor* 2 (1-2), 18-37.

Gross, Mirjana, i Agneza Szabo

1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus.

Gulin, Darko

2002. *Šibenska narodna glazba*. Šibenik: Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić".

Gullickson, Gay L.

1986. *Spinners and weavers of Auffay: Rural Industry and the sexual division of labor in a French village, 1750-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gušić, Marijana

1957. "Starinsko žensko ruho na otoku Pagu." *Radovi IJZ* 3: 75-122.

1955. *Tumač izložene građe*. Zagreb: Etnografski muzej.

1972. "Starinska narodna nošnja na našem Primorju." *Pomorski zbornik* 10: 681-692.

Halman, Loek, Ruud Luijkx i Marga von Zundert (ur.)

2005. *Atlas of European Values*. Leiden: Brill.

Hanawalt, Barbara A. (ur.)

1986. *Women and work in preindustrial Europe*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Handler, Richard, i Eric Gable

1997. *The New History in an Old Museum: Creating the Past at Colonial Williamsburg*. Durham: Duke University Press.

Hansen, Karen Tranberg

2004. "The World in Dress: Anthropological Perspectives on Clothing, Fashion, and Culture." *Annual Review of Anthropology* 33: 369-392.

Hartley, J. (ur.)

2006. *Creative Industries*. Oxford: Blackwell Publishing.

Hefele, Ferdo

2002. [1896.] *Naši domaći obrti. Građa za obrtno nazivoslovlje*. Zagreb: Dom i svijet.

Hendrickson, Carol

1995. *Weaving Identities: Construction of Dress and Self in a Highland Guatemala Town*. Austin: University of Texas.

Hentschell, Roze Frances

1998. *Weaving the Nation: The Culture of Cloth in Early Modern England*. [Doktorski rad.] Santa Barbara: University of California.

Herald, Jacqueline

1981. *Renaissance Dress in Italy 1400-1500 (The History of Dress Series)*. London i Atlantic Highlands, N. J.: Bell & Hymann i Humanities Press.

Herzfeld, Michael

2000. "Anthropology and the Politics of Significance." *Etnografica* IV (1): 5-36.

Hewitt, George, i Zaira Khiba

1997. "Male Dress in the Caucasus, with Special Reference to Abkhazia and Georgia." U: Lindisfarne-Tapper i Ingham (ur.), str. 93-106.

Hobsbawm, Eric

2006. "Izmišljanje tradicije." U: Brkljačić i Prlenda 2006., str. 137-150.

Hobsbawm, Eric

2006. "Izmišljanje tradicije." U: Brkljačić i Prlenda 2006:137-150.

Hobsbawm, Eric, i Terence Ranger (ur.)

1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hollander, Anne

1988. [1978.] *Seeing through clothes*. London: Penguin.

Holins, David, i Bill Younghusband

1996. *Austrian Auxiliary Troops 1792-1816*. London: Osprey

Holins, David, i Darko Pavlović

2003. *Hungarian Hussar 1756-1815*. Oxford: Osprey.

2005. *Austrian Frontier Troops 1740-98*. Oxford: Osprey.

Horvat, Rudolf

1994. *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*. Zagreb: AGM.

Horvat, Vladimir

1990. "Predgovor." U: Kašić 1990., str. V-XXII.

Huzjak, Višnja

1987. "Prinos u sažetku diskusije s kolokvija istraživanje običaja – pojmovi i termini." *Narodna umjetnost* 24, 117-130, na str. 120 i 121.

Ibrovac, Miodrag

1935. "Teodor Valerio i Teofil Gotje, slikari naših narodnih tipova." *Narodna starina* 35: 33-46.

Ilg, Urlike

2004. "The Cultural Significance of Costume Books in Sixteenth-Century Europe." U: Richardson (ur.), str. 29-48.

Iveljić, Iskra

2007. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International.

Jakovljević, Josip

1976. *Kazivanja o Šibeniku* (2. izdanje). Šibenik: Društvo prijatelja šibenskih starina.

Janssens, Angelique

1993. *Family and social change: The household as a process in an industrializing community*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jenkins, David (ur.)

2003. *The Cambridge History of Western Textiles*. (2 sv.) Cambridge: Cambridge University Press.

Jowers, Sidney Jackson

1997. "Costume." U: *The New Grove Dictionary of Opera*, vol. 1, str. 971-998. Oxford: Oxford University Press.

Kale, Jadran

1997. "Zasnivanje dijela upitnice Etnološkog atlasa 'Duga i zvijezde u vjerovanju' (tema 147:6-9)", *Etnološka tribina* 20: 211-219.

1999. "Tematski odabir iz Kalepina." U: "Jezikoslovac fra Josip Jurin, zbornik radova sa znanstvenog skupa". Šibenik i Primošten: Gradska knjižnica i ogranak MH, str. 85-145.

2009. "Posmrtni život otočnog pašnjaka." U: Prica i Jelavić 2009:235-268.

Kapetanović, Amir

2007. "Jesu li endocentrične imeničke složenice tvorbena inovacija u hrvatskom jeziku 19. stoljeća?" *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33:235-243.

Kasfir, Sidney Littlefield

2007. *African Art and the Colonial Encounter: Inventing o Global Commodity*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Kent, Kate Peck

1976. "Pueblo and Navajo Weaving Traditions and the Western World." U: Graburn 1976: 85-101.

Knific, Bojan

2003. "Vprašanje narodne noše na slovenskem: Njen razvoj od srede 19. stoletja do 2. svetovne vojne" *Etnolog* 13: 435-468.

Koludrović, Aida

1954. *Ženske varoške nošnje u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji*. Split: Etnografski muzej.

Kosor, Marko

1955. "Zaboravljeni trojezični rječnici Josipa Jurina", *Rad* 303:119-210.
1957. "Izvori, pravopis i jezik Jurinovih rječnika". *Rad* 315: 77-229.

Köhler, Bruno

1900. *Allgemeine Trachtenkunde, Mit 848 Kostümbildern vom Verf.* Leipzig: Reclam.

Köhler, Karl

1871.-1873. *Die Trachten der Völker in Bild und Schnitt.* Dresden: Müller Klemm und Schmidt.
1926. *Praktische Kostumekunde in 600 Bildern und Schnitten.* (2 sv.) München: F. Bruckmann.
1928. *A History of Costume.* New York: George G. Harrap & Company Ltd.
1963. *A History of Costume.* New York: Dover.
1975. [1877.] *Die Entwicklung der Tracht in Deutschland während des Mittelalters und der Neuzeit: ein Hand- u. Lehrbuch.* Walluf, Nendeln: Sändig.

Köstlin, Konrad

1997. "Feudal Identity and Dogmatized Folk Culture." *Journal of Folklore Research* 34 (2): 105-122.
2001. "Nova shvaćanja regije i kulture." *Narodna umjetnost* 38/2: 33-50.

Kovačević, Jovan

1953. *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena.* Beograd: SAN.

Kraljević, Rudolf

1994. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća.* Split: Književni krug.

Kriedte, Peter, et alii (ur.)

1981. *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kruger, Colleen E.

2006. *Cloth in West African History.* Lanham: Altamira Press.

Kuper, Adam

1988. *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion.* London i New York: Routledge.

Kuryluk, Ewa

1991. *Veronica and Her Cloth: History, Symbolism, and Structure of a 'True' Image.* Oxford: Blackwell.

Küchler, Susanne, i Daniel Miller (ur.)

2005. *Clothing as Material Culture.* Oxford i New York: Berg.

Larson, Katherine

2001. *The Woven Coverlets of Norway.* University of Washington.

Lindisfarne-Tapper, Nancy, i Bruce Ingham (ur.)

1997. *Languages of Dress in the Middle East*. Surrey: Curzon Press.

Lewis, Gavin

1978. "The Peasantry, Rural Change and Conservative Agrarianism: Lower Austria at the Turn of the Century." *Past & Present* 81:119-143.

Livaković, Ivo

1976. *"Kolo", ponos Šibenika*. Šibenik: RKUD "Kolo".

1989. *Raspjevani Šibenik: stoljeća šibenskog pjevanja*. Šibenik: RKUD "Kolo".

Lovrić, Ivan

1948. [1776.] *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.

Lozica, Ivan

1987. "Običaji i etnologija u vidokrugu filozofije." *Narodna umjetnost* 24, 23-38.

Lucie-Smith, Edward

1984. *The Story of Craft: The Craftman's Role in Society*. New York: Van Nostrand Reinhold.

Lulić Štorić, Jasenka

2003. *Vez i čipka sjeverne Dalmacije*. [Katalog izložbe.] Zadar: Narodni muzej.

Lulić Štorić, Jasenka, Olga Oštrić i Branka Vojnović Traživuk

2005. *Narodne nošnje sjeverne Dalmacije*. [Katalog izložbe.] Zadar: Narodni muzej i Matica hrvatska.

MacCannell, D.

1973. "Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings." *American Sociological Review* 79: 589-603.

Makale, Manfred

1939. *Šibenik i sjeverna Dalmacija*. Šibenik: Naklada piščeva.

Makarovič, Marija

1972. "Narodna noša." *Slovenski etnograf* XXIII-XXIV: 53-70.

Marchetti, Christian

2007. "Scientist with guns: On the ethnographic exploration of the Balkans by Austrian-Hungarian scientist before and during World War I." *Ab Imperio* 1: 1-25.

Marcinkiewicz, Monika

2001. *Nazwy ubrań w gwarach okolic Szybenika*. [Magistarski rad.] Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej, Kierunek Filologia Słowiańska.

Marčić, Lucijan

1935. "O nošnji na zadarskim i šibenskim ostrvima", *Magazin sjeverne Dalmacije*, god. 2., str. 15-22.

Marković, Jagoda

1999. *Urbanistička transformacija Šibenika od 1860. do 1918. godine*. [Rkp. doktorskog rada.] Zagreb: Filozofski fakultet.

Maslova, G[alina] S.

1978. *Ornament ruskoj narodnoj v'šivki kak istoriko-etnografičeskii istočnik*. [Separat, str. 34-44.] Moskva: Nauka.

Matthews David, Alison

2003. "Decorated Men: Fashioning the French Soldier 1852-1914." *Fashion Theory* 7/1: 3-37.

Mazower, Mark

1998. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London: Penguin.

2002. *The Balkans: A Short History*. London: Phoenix.

McCraw, Thomas K.

2007. *Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction*. Cambridge, Mass.: Belknap.

McKay, Linda M.

1989. "Clothing as a Social Indicator: 1760-1960." *Canadian Home Economics Journal* 39 (3): 99-102.

M'Closkey, Kathy

2002. *Swept Under the Rug: A Hidden History of Navajo Weaving*. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Mihovilović, Miro (ur.)

1998. *Hrvatska etnografija: svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska.

Mileusnić, Zlatko

2008. *Iz krčkih dota*. [Katalog izložbe.] Zagreb: Etnografski muzej.

Munro, John H.

2003. "Medieval woollens: Textiles, textile technology and industrial organisation, c. 800-1500." U: Jenkins 2003. (ur.), str. 181-227.

Muraj, Aleksandra

1982. "Tradicijsko odijevanje na Zlarinu." U: Rihtman-Auguštin et al. (ur.), str. 471-532.

1989. *Živim znači stanujem. Etnološka studija o kulturi stanovanja u žumberačkim Sošicama*. Zagreb i Ljubljana: HED, ZIF i Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani.

1998. "Obrisi svakidašnjega života." U: Mihovilović (ur.), str. 23-150. Zagreb: Matica hrvatska.

2003. *Narodna nošnja otoka Zlarina: priručnik za rekonstrukciju nošnje*. Zagreb: Hrvatski sabor kulture.

2006. "Odnos građanstva spram narodne nošnje i seljačkoga tekstilnog umijeća." *Narodna umjetnost* 43 (2): 7-40.

Newton, Stella Mary

1988. *The Dress of the Venetians 1495-1525*. Aldershot: Scolar Press.

Nieto-Galan, Agustí

2001. *Colouring Textiles: A History of Natural Dyestuffs in Industrial Europe*. Dordrecht: Kluwer.

Nikočević, Lidija

2000. "Ordenje je naše znamenje: od ordenja do simbola identiteta." [Katalog izložbe.] Pazin: Etnografski muzej Istre.

Nikolić, Desanka

1978. *Odevanje graničara Vojne krajine u XVIII i XIX veku*. Beograd: SANU.

Nora, Pierre (ur.)

2006. *Rethinking France: Les lieux de mémoire, vol. 2: Space*. Chicago i London: The University of Chicago Press.

Norton, John

1997. "Faith and Fashion in Turkey." U: Lindisfarne-Tapper i Ingham (ur.), str. 149-177.

Novak, Grga

1930. "Jedan anonimni rukopis iz 1775. godine o dalmatinskim zagorcima (Morlakima), primorcima i otočanima." *Narodna starina* 9: 21-38.

Oakes, Alma, i Margot Hamilton Hill

1970. *Rural Costume: Its Origin and Development in Western Europe and the British Isles*. London i New York: Batsford i Van Nostrand Reinhold.

Orlić, Olga

2004. *Tkalci u Istri*. [Katalog izložbe.] Pazin: Etnografski muzej Istre.

Oršolić, Tado

2007. "Seoske straže i poljsko redarstvo u Dalmaciji (od 1814. do druge polovine XIX. st.)" *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 49: 467-481.

Oštrić, Olga

1972. "Ženski privjesci za pletenice." *Vrulje* 2: 21-26.

1972.a. "Ženska ukasna kopča – 'špijuda'." *Vrulje* 2: 27-28.

1972.b. "Motiv 'četverokuke' na vezenoj čohi u narodnoj nošnji zadarskog područja." *Vrulje* 2: 29-37.

1972.c. "Sadak Hrvatice iz sjeverne Dalmacije." *Vrulje* 2: 38-41.

1972.d. "Ženski ukras – 'majita od skerleta'." *Vrulje* 2: 42-44.

1987. "Iz narodne baštine otoka Pašmana." *Pašmanski zbornik*. Zadar i Biograd: Filozofski fakultet i Zavičajni muzej Biograda, str. 237-268.

1990. "Narodne nošnje okolice Biograda." *Biogradski zbornik*. Zadar: Filozofski fakultet, str. 581-611.

Parry, Linda

1988. *Textiles of the Arts and Crafts Movement*. London: Thames and Hudson.

Pederin, Ivan

1970. "Grabovčeva koncepcija hrvatskoga kulturnog preporoda." *Kačić* 3: 139-146.

Peterson, Richard A.

1997. *Creating Country Music: Fabricating Authenticity*. Chicago and London: Chicago University Press.

Petrić, Mario

1973. *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda: karakteristike, uloga i porijeklo*. [Rukopis doktorskog rada.] Sarajevo: Filozofski fakultet.

Petrović, Đurđica

1980. "Prilog proučavanju kulturnog kontinuiteta u materijalnoj kulturi jadranskog područja." *Fiskovićev zbornik I. (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21)*, str. 664-683.

Petrović, Đurđica i Mirjana Prošić-Dvornić

1983. *Narodna umetnost*. Beograd, Zagreb i Mostar: Jugoslavija, Spektar i Prva književna komuna.

Phillips, David

1997. *Exhibiting Authenticity*. Manchester i New York: Manchester University Press.

Popović, D.

1959. *Srbi u Vojvodini*. Novi Sad.

Povržanović, Maja

1988. "Image and Word on Clothing: Messages to the Ethnologist." [Separat, str. 37-48.]

Pratt, Jeff

2007. "Food Values: The Local and the Authentic." *Critique of Anthropology* 27 (3): 285-300.

Prica, Ines

2001. *Mala europska etnologija*. Zagreb: Golden marketing.

Prica, Ines, i Željka Jelavić (ur.)

2009. *Destinacije čežnje, lokacije samoće: uvidi u kulturu i razvojne mogućnosti hrvatskih otoka*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatsko etnološko društvo.

Prošić-Dvornić, Mirjana

1982. "Ženski građanski kostim u Srbiji XIX veka." *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* 24-25: 9-28.

1989. "Changes in Cultural Systems as Reflected in Styles of Clothing - The Case of Belgrade in the 19th Century." *Ethnological Review* 25: 111-123.

2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

Phillips, David

1997. *Exhibiting Authenticity*. Manchester i New York: Manchester University Press.

Prica, Ines

2001. *Mala europska etnologija*. Zagreb: Golden marketing.

Radauš Ribarić, Jelka

1975. *Narodne nošnje Hrvatske*. Zagreb: Etnografski muzej.
1978. "O porijeklu vezenog ukrasa na sukненоj odjeći zapadnodinarskog područja." *Etnološki prilozi* 1: 77-93.
1986. "Zapažanja o narodnoj nošnji u Rami i Sinjskoj krajini." *Kačić* 18: 41-65.
1991. Radauš-Ribarić, Jelka: "Žensko ruho jadranskog područja kao primjer prožimanja utjecaja." *Zbornik radova 29. kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*, str. 105-111. Zagreb: Hrvatsko društvo folklorista.
1995. "Tragovi megalitičke kulture u folklornom ruhu srednjeg jadranskog zaleđa." [Bilješke s predavanja održanog 25. svibnja 1995. u Zagrebu.]
1997. *Ženska narodna nošnja u Istri*. Pazin i Zagreb: Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila" i Institut za etnologiju u folkloristiku.

Radić, Antun

1936. *Narod i narodoznanstvo*. Zagreb: Seljačka sloga.

Rajković, Zorica (v. i Zorica Vitez)

1987. "Zašto govorimo o običajima." *Narodna umjetnost* 24, 15-20.
1988. *Znamenje smrti*. Rijeka i Zagreb: IC Rijeka i Zavod za istraživanje folklor.

Ribeiro, Aileen

2003. "Dress in the Early Modern Period, c. 1500-1780." U: Jenkins (ur.), 2003:659-689.

Richardson, Catherine (ur.)

2004. *Clothing Culture, 1350-1650 (The History of Retailing and Consumption)*. Aldershot: Ashgate Publishing.

Rihtman-Auguštin, Dunja

1974. "O nekim metodološkim problemima etnološkog istraživanja sadašnjosti." *Etnološki pregled* 12: 121-128.
1976. "Razmišljanje o narodnoj nošnji i modi." *Narodna umjetnost* 13: 113-122.
1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
1987. "Njemački pojmovi *Sitte und Brauch* i poimanje običaja u našoj etnologiji." *Narodna umjetnost* 24, 83-92.
1988. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.
1991. "Predgovor." U: Burke 1991:5-9.
2001. *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95.

Rihtman-Auguštin, Dunja (ur.)

1991. *Simboli identiteta*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.

Rihtman-Auguštin, Dunja, i Aleksandra Muraj

1998. "The first fifty years of ethnological thought at the Institute." *Narodna umjetnost* 35/1: 111-135.

Rihtman-Auguštin, Dunja, et alii (ur.)

1982. *Povijest i tradicije otoka Zlarina*. Zagreb: Zavod za istraživanje folklor.

Roach, Mary Ellen, i Joanne Bubolz Eicher

1989. "Social Aspects of Dress: A Position Paper with Thoughts on Identity and Dress." *ACPTC National Meeting - Pre-conference workshop, Fall (November)*.

1992. "Dress and Identity." *Clothing and Textiles Research Journal* 10 (4): 1-8.

Roach, Mary Ellen, i Joanne Bubolz Eicher (ur.)

1965. *Dress, Adornment, and the Social Order*. New York, London i Sydney: John Wiley and Sons.

Roach, Mary Ellen, i Kathleen Ehle Musa

1980. "Defining Western Dress." U: *New Perspectives on the History of Western Dress*. M. E. Roach i K. E. Musa (ur.), str. 1-12. New York: Nutri Guides.

Roche, Daniel

1996. *The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien Regime*. Cambridge: Cambridge University Press.

2000. *A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

Roth, Stacy F.

1998. *Past Into Present: Effective Techniques for First-Person Historical Interpretation*. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.

Salamon, Velimir, i Nenad Bobanac

2005. *Metodologija i kriteriji za procjenu autentičnosti tradicijskog broda*. Zagreb: HAZU.

Saliklis, Ruta

1999. "The Dynamic Relationship Between Lithuanian National Costumes and Folk Dress." U: *Welters* 1999: 211-234.

Schönauer, Srdana

2001. "Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93:223-505.

Schneider, Jane

1987. "The anthropology of cloth." *Annual Review of Anthropology* 16: 409-448.

Schneider, Marijana

1971. *Narodne nošnje u slikarstvu i grafici XIX stoljeća*. [Katalog izložbe.] Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske.

Schrader, Robert

1983. *The Indian Arts and Crafts Board: An Aspect of New Deal Indian Policy*. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Schubert, Gabriella

1986. "Metodska pitanja u istraživanju nošnji balkanskih naroda." *Makedonski folklor* 19: 105-111.

1992. "O starim mediteranskim oglavljima." *Ethnologica Dalmatica* 1: 33-44.

1993. *Kleidung als Zeichen: Kopfbedeckungen im Donau-Balkan-Raum*. Berlin: Harrassowitz Verlag.

Schumpeter, Joseph

1934. [1911.] *The Theory of Economic Development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Scott, Margaret

1980. *Late Gothic Europe, 1400-1500 (The History of Dress Series)*. London i Atlantic Highlands, N. J.: Mills & Boon i Humanities Press.

Sebesta, J. L., i L. Bonfante (ur.)

1994. *The World of Roman Costume*. Madison: University of Wisconsin Press.

Seferović, Abdulah

1990. *Tomaso Burato: carski i kraljevski dvorski fotograf*. [Katalog izložbe.] Zadar: Narodni muzej.

Seid, Roberta Pollack

1987. *The Dissolution of Traditional Rural Culture in Nineteenth-Century France*. New York i London: Garland Publishing.

Sen, Amartya

2007. *Identitet i nasilje: iluzija sudbine*. Zagreb: Poslovni dnevnik i Masmedia.

Sennett, Richard

2008. *The Craftsman*. London: Allen Lane.

Shwartz, Hillel

1996. *The Culture of Copy: Striking Likeness, Unreasonable Facsimiles*. New York: Zone.

Simmel, Georg

2005. [1916.] *Rembrandt, An Essay in the Philosophy of Art*. New York i London: Routledge.

Sklevicky, Lidia

1991. "Profesija etnolog – analiza pokazatelja statusa profesije." U: Rihtman-Auguštin (ur.) 1991., str. 45-72.

Soldo, Josip Ante

1997. *Kratka povijest šibenske biskupije, o 700. obljetnici*. Šibenik: Biskupski ordinarijat.

Spooner, Brian

1986. "Weavers and dealers: the authenticity of an oriental carpet." U: Appadurai 1986: 195-235.

Spufford, Margaret

1984. *The Great Reclotting of Rural England: Petty Chapmen and their Wares in the Seventeenth Century*. London: The Hambledon Press.

Stanojević, Gligor

1987. *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku*. Beograd i Zagreb: Istorijski institut i Prosvjeta.

Staruch, Sally K. Ballog

1990. *The contemporary Slovak folk costume tradition: Ethnicity and the invention of culture.* [Rukopis doktorske teze.] University of Massachusetts.

Stocking, George L. (ur.)

1985. *Objects and Others: Essays on Museums and Material Culture.* Madison: University of Wisconsin Press.

Stojković, Marijan

1953. "Historijski prilozi etnografiji Hrvata." *Zbornik za narodni život i običaje* 37: 251-269.

Supek, Olga

1983. "Osnovne značajke etnologije u Hrvatskoj od 1945. do danas." U: Zbornik radova 18. kongresa SEDJ u Rogaškoj Slatini. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, str. 51-66.

1987. "Status pojma *običaj* u angloameričkoj antropologiji." *Narodna umjetnost* 24: 105-116.

Synnott, Anthony

1987. "Shame and glory: a sociology of hair." *The British Journal of Sociology* 38 (3): 381-413.

1991. "A sociology of smell." *Canadian Revue for Sociology and Anthropology* 28 (4): 437-459.

Synnott, Anthony, i David Howes

1992. "From Measurement to Meaning: Anthropology of the Body." *Anthropos* 87: 147-166.

Šestan, Ivan

2006. "Tradicijski zanati – o problemima etnološkog definiranja 'jasnog pojma'". *Etnološka istraživanja* 11: 95-111.

Šimončić-Bobetko, Zdenka

1997. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest i AGM.

Šulek, Bogoslav

1842. "O važnosti narodne nošnje." *Danica ilirska* 52: 203-206 i 53:208-209.

Šverko, Ivana

2003. *Splitska škola za dizajn: uobličavanje strukovne risarske škole u Splitu 1907.* Split: Književni krug.

Švob-Đokić, Nada, et alii (ur.)

2008. *Kultura zaborava: industrijalizacija kulturnih djelatnosti.* Zagreb: Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.

Švob-Đokić, Nada

2008. "Predgovor." U: Švob-Đokić et al. 2008., str. 7-68.

2008a. "Umjesto zaključka." U: Švob-Đokić et al. 2008., str. 147-150.

Tarlo, Emma

1996. *Clothing matters. Dress and identity in India.* Chicago: The University of Chicago Press.

Taylor, Lou

2002. *The study of dress history*. Manchester i New York: Manchester University Press.

2004. *Establishing dress history*. Manchester i New York: Manchester University Press.

Tilley, Christopher

2007. [1999.] "The Metaphorical Transformation of Wala Canoes." U: Buchli 2007: 27-55.

Tkalčić, Vladimir

1925. "Seljačke narodne nošnje u području Zagrebačke gore." *Narodna starina* 10: 133-137.

Travirka, Antun

1991. "Tomaso Burato, carski i kraljevski fotograf." [Katalog izložbe.] Zadar: Narodni muzej.

Trilling, Lionel

1974. [1972.] *Sincerity and Authenticity*. Harvard: Harvard University Press.

Tschmuck, Peter

2006. *Creativity and Innovation in the Music Industry*. Dordrecht: Springer.

Turnau, Irena

1987. *Historia europejskiego włókiennictwa odzieżowego od XIII do XVIII w.* Warszawa: PAN, Instytut historii kultury materialnej.

Ulin, Robert

1995. "Invention and Representation as Cultural Capital: South-west French Winegrowing History." *American Anthropologist* 97: 519-527.

Ulrich, Laurel Thatcher

2001. *The Age of Homespun: Objects and Stories in the Creation of an American Myth*. New York: Vintage Books.

Vasić, Pavle

1953. "Jugoslovenske nošnje u XVI veku." *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu* 1: 129-143.

1968. *Nošnja naroda Jugoslavije kroz istoriju*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika RS.

1974. *Odelo i oružje* (drugo, dopunjeno izdanje). Beograd: Univerzitet umetnosti.

Vecellio, Cesare

1977. [1590.] *Vecellio's Renaissance Costume Book*. New York: Dover.

Vidović-Begonja, Ilda

1988. *Narodna nošnja Splita. Priručnik za rekonstrukciju nošnje*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.

Vince, Zlatko

1990. [1978.] *Putovima hrvatskoga književnog jezika: lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Zagreb: Matica hrvatska.

Vitez, Zorica

2007. "Legenda o Picokima' u svjetlu globalne i nacionalne (kulturalne) politike." *Narodna umjetnost* 44 (2): 11-25.

2008. "International Folklore Festival of Zagreb: Experiences and Dilemmas of Applied Ethnology." *Narodna umjetnost* 45 (1): 109-123.

Vitez, Zorica i Aleksandra Muraj (ur.)

2001. *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*. Zagreb: Barbat, Klovićevi dvori i Institut za etnologiju i folkloristiku.

Vlahović, Mitar S.

1951. "O najstarijoj kapi kod Jugoslavena s obzirom na zbirku kapa Etnografskog muzeja u Beogradu." *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901-1951.*, str. 144-163.

Vodopija, Milivoj

1978. *Etnološko određenje pojma "običaj"*. [Rkp. magistarskog rada.] Zagreb: Filozofski fakultet.

Vojnović-Traživuk, Branka

2002. "Nošnja splitskih varošana u procesu nacionalne identifikacije." *Ethnologica Dalmatica* 11: 1-143 [temat].

Vrandečić, Josip

2002. "Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću." Zagreb: Dom i svijet.

Vrtič, Ivana

2007. "O jeziku Škarićeva prijevoda 'Svetoga pisma'." *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33:449-468.

Vukušić, Ana-Marija

2005. "Suvremenost, tradicija i sjećanje: Sinjska alka." *Narodna umjetnost* 42 (2): 93-108.

Wade, Edwin L.

1985. "The Ethnic Art Market in the American Southwest, 1890-1980." U: *Stocking* 1985: 167-191.

Wallis, Hellen M. i Arthur H. Robinson

1987. "Ethnographic Map." U: *Cartographical Innovations: An International Handbook of Mapping Terms to 1900*. Wallis, H. M. i A. H. Robinson, ur., str. 105-107. Tring, Herts.: Map Collector Publications i The International Cartographic Association.

Weissengruber, Thekla

2004. *Zwischen Pflege und Kommerz: Studien zum Umgang mit Trachten in Österreich nach 1945*. Wien: Lit Verlag.

Welters, Linda (ur.)

1999. *Folk Dress in Europe and Anatolia: Beliefs about Protection and Fertility*. Oxford i New York: Berg.

1999.a. "Introduction: Folk Dress, Supernatural Beliefs, and the Body." U: *Welters* 1999: 1-12.

Wolf, Eric

1999. *Envisioning Power: Ideologies of Dominance and Crisis*. Berkeley: University of California Press.

Wolff, Larry

2001. *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Young, Antonia

2001. *Women Who Become Men: Albanian Sworn Virgins*. Oxford i New York: Berg.

Zamoyski, Adam

2001. *Holy Madness: Romantics, Patriots, and Revolutionaries, 1776-1871*. London: Penguin.

Zemljić, Terezija, i Jadran Kale

2009. "Tkalstvo kao kućna radinost šibenskih franjevki i ostali ručni radovi", prihvaćeno za objavljivanje u zborniku radova sa stručnog i znanstvenog skupa povodom proslave 300. obljetnice rođenja utemeljiteljice Družbe sestara franjevki od Bezgrješne, majke Klare Žižić, održanog u Šibeniku 2006. godine.

Zorn, Elayne

2004. *Weaving a Future: Tourism, Cloth and Culture on an Andean Island*. Iowa City: Iowa University Press.

Županović, Šime

1991. *Starodrevna baština šibenskoga kraja: arheološke, jezične i etnološke posebitosti*. Split: Književni krug.

Sažetak rada

U radu se predstavlja istraživanje baštine narodnih nošnji, tradicijskog odijevanja seljaka i pučana, te asocirana povijesna kultura odijevanja na području sjeverne Dalmacije. U metodološkoj pripremi pretreseni su naslovni pojmovi “narodna nošnja” i “kultura odijevanja”. Ustanovljeno je da pojam “narodna nošnja”, i otprije uočen kao jezični doprinos XIX. st., dio povoda za svoj nastanak duguje utjecaju prosvjetiteljskih opisa nastalih koncem XVIII. st. u ovom dijelu Hrvatske. “Narodna nošnja” je raščlanjena kao karakteristično moderni kulturni fenomen. U istraživanom području je najvažniji utjecaj u ustaljivanju njenih materijalnih oblika imala Vojna krajina. Zasnivajući rad na vlastitim opažanjima i raznovrsnim izvorima i dokumentacijama, razmotrene su kulturne prakse vezane za baštinu kulture odijevanja, njihovi uzori i predlošci, a uočeni kulturni procesi postavljeni u današnji kulturni kontekst i sravnjeni sa spoznajama polučenim analizom polaznih pojmova. Rad donosi prijedlog za terminološku distinkciju i rehabilitaciju, te sugestije za nekoliko budućih istraživačkih pitanja.

Summary

The object of this study were folk costumes and dress culture in Northern Dalmatia, Croatia. Before approaching this research issue, the founding concept of “folk costume” (“narodna nošnja”) was analysed. As already known, the term itself emerged during 19th century. Here we documented its invention as an amalgamation of reputed manners of folk descriptions in Enlightenment style with national ferment under Romanticist movement. Invention of “narodna nošnja”-concept was particularly connected with such representations of North Dalmatia. This characteristic Modern-era category was locally shaped in material terms according to military and social needs at *Militargrenze* (Vojna krajina). Various cultural practices tied with dress culture are described and analysed further, and cultural phenomenas and processes interpreted as culture consumption and compared with title terms' analysis. Possibilities for refreshed distinction and rehabilitation are suggested, as well as venues for further research.

Ključne riječi:

narodna nošnja, kultura odijevanja, odjeća, tradicija, romantizam

Keywords:

costume, habit, dress, cloth culture, dress culture, tradition, Romanticism

Životopis

Rođen sam 1965. godine. Studij etnologije diplomirao sam 1989. godine na Sveučilištu u Zagrebu radom “Asterizam Plejada u narodnim tumačenjima na tlu Jugoslavije”, a na istom Sveučilištu magistrirao 1996. godine radom “Sklopovi nepravo svođenih građevina (bunja) na istočnojadranskoj obali”. Od 1989. godine radim u Muzeju grada Šibenika kao kustos Etnografskog odjela. Od 1997. godine surađujem u visokoškolskoj nastavi na Filozofskom fakultetu u Zadru, a osnutkom Odjela za etnologiju i antropologiju (danas Odjela za etnologiju i kulturnu antropologiju) Sveučilišta u Zadru 2005. godine počinjem raditi s polovicom satnice višeg predavača. Od 2001. do 2004. godine bio sam istraživač u projektu Reane Senjković iz Instituta za etnologiju i folkloristiku “Domovinski rat i ratne žrtve u 20. stoljeću: etnografski aspekti”. Zajedno s kolegicom Jasenkom Lulić-Štorić iz Narodnog muzeja u Zadru sam priredio izložbu “Od robe do odore: narodne nošnje i kultura odijevanja u sjevernoj Dalmaciji”, koja je 2001. postavljena u Gradskoj loži u Zadru a 2002. godine u Muzeju grada Šibenika. Za edukativnu Baštonicu koja je pratila ovu izložbu sam 2003. godine dobio godišnju nagradu "Milovan Gavazzi" koju dodjeljuje Hrvatsko etnološko društvo. Živim u Šibeniku, oženjen sam i otac dvoje djece.

Tabla IV.

Dvije pastorale sa sjevernodalmatinskim ženskim nošnjama: Hacquet i Karadžić.

"Hod ti divojka, hod ti deklíč,
poves mene kadi spiš, draga duša moja.
Na povan za dat, saki perši k meni spat, draga duša moja!"
(Hacquet (2008. [1801.]:66)

"Serbska moma il' [j]e doma, ili kod ovaca,
radeć' peva, kao ševa, milom svojeg serdca.
On sviranjem, il' igranjem, odgovor joj da[j]e,
da [j]e s tima, ljubve čin'ma za sebe oda[j]e."
(Karadžić 1814:2)

Kratice

EMS: Etnografski muzej u Splitu.

HPM: Hrvatski povijesni muzej.

ACS: Arhivski centar u Šibeniku.

Popis grafikona

Grafikon 1: brojnost riječi po hiperonimima u najvećem korištenom filološkom izvoru	23
Grafikon 2: rodoslov kaparica iz obitelji Stojić	59

Popis tabličnih prikaza

Tabla 1: kronologija leksikografskih vrela	str. 8
Tabla 2: usporedba fonda riječi iz starijih rječnika	22
Tabla 3: učenička proizvodnja kapa	57
Tabla 4: kooperantska proizvodnja kapa	57
Tabla 5: pregled godišnjih isporuka aktivne kaparice	58
Tabla 6: kupci kapa iz Centra za unapređenje domaćinstva	60
Tabla 7: kupci tkalačkih proizvoda iz Centra za unapređenje domaćinstva	62

Popis likovnih tabli

Tabla I: vezena prostirka	str. 237
Tabla IIa, b: primjer narodne kape (likovni prikazi)	239
Tabla IIIa-e: primjer narodne kape (likovna preoblikovanja i javna recepcija)	241
Tabla IV: dvije pasturale sa sjevernodalmatinskim ženskim nošnjama	246

Sadržaj

1	Uvod	3
2	Obrazloženje teme i metodologija rada	7
2.1	Geografske granice istraživanja	7
2.2	Povijesne granice istraživanja	7
2.3	Glavna istraživačka pitanja	9
2.4	Pregled literature	9
2.4.1	Glavna obilježja literature	11
2.4.2	Kritika	12
2.5	Metodologija	13
2.6	Vrela za istraživanje	16
2.6.1	Organizacija podataka	17
2.6.2	Etnografska vrela	19
2.6.3	Filološka vrela	19
2.7	Analiza polaznih pojmova	24
2.7.1	Prehistorija pojma “narodna nošnja”	31
3	Rasprava	46
3.1	Tko proizvodi narodnu nošnju?	46
3.1.1	Kućna radinost u samostanima	46
3.1.2	Industrija narodnog veziva	51
3.1.3	Centar za unapređenje domaćinstva	53
3.1.4	Zajednička obilježja prikazanih proizvodnji	62
3.1.4.1	Usporedba aspekata civilnog aktivizma i ženskog poduzetništva	62
3.1.4.2	Uloga središnjeg pogona	64
3.1.4.3	Proizvodne mogućnosti i odgovaranje na kulturne potrebe na primjeru kape	66
3.2	Tko nosi narodnu nošnju?	69
3.2.1	Udruge, zborovi i glazbari	70
3.2.2	Klapski pokret	73
3.2.3	Sudionici javnih svečanosti	78
3.2.4	Uzori i izvedbe povijesnih odjevnih rekonstrukcija	80
3.3	Analiza proizvodnje i potrošnje kulturnih značenja	106
3.3.1	Kalendarne prilagodbe	106
3.3.2	Značenja autentičnosti	106
3.3.2.1	Analiza pojmova	107
3.3.2.2	Autentičnost i narodna nošnja	109
3.3.3	Narodna nošnja i tržište	118
3.3.4	Moralni kapacitet narodne nošnje	121
3.3.5	Arbitrarni procesi	123
3.3.6	Učinci socijalnih interakcija	127
3.3.7	Historizacijski okvir analize	131
3.3.8	Aktivistički kontekst istraživanja	135
4	Zaključci	136
5	Literatura	139
	Sažetak i životopis	167
6	Dodatak 1: Rječnik predindustrijske kulture odijevanja sjeverne Dalmacije	168
	Dodatak 2: Pitanja iz anketnog listića	236
	Kratice, popis grafikona, tabličnih prikaza i likovnih tabli	246